शाखाश्रयं पित्तमलं विवृद्धं जत्रूर्ध्वसंस्थञ्च कफं मलाख्यम् ॥५२॥
प्रक्षीणबुद्धिस्मृतिसाहसानां शिरोभ्रमेणातिविमोहितानाम् ।
अध्यापनादौ सुचिरं रतानां यूनां शिशूनाञ्च परं प्रशस्तम् ॥५३॥

मृतरजतस्य मात्रानिरूपणम् ।

रक्तिकायास्तुरीयांशाद्रक्तिकैकमितं परम् ।
मृतं तारं नियुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥५४॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

यवानिकादेवपुष्पचूर्णेन रजतं मृतम् ।
शीलितं नाशयत्याशु कोष्ठवातं चिरोत्थितम् ॥५५॥
एलाचूर्णयुतं तारं सततं परिशीलितम् ।
अजीर्णरोगजनितं हृदयस्पन्दनं हरेत् ॥५६॥
एलासितोपलाचूर्णयुतं तारं तु शीलितम् ।
सूर्यावर्तं च तथा निहन्त्यर्धावभेदकम् ॥५७॥
रससिन्दूरलोहाढयं सशिलाजतुताप्यकम् ।
शीलितं चन्द्रलोहं तु वरावारा विशेषतः ॥५८॥
वामडिम्बाशयोद्भूततीव्रवेदनयान्वितम् ।
गर्भाशयच्युतिं घोरां नाशयत्यविलम्बितम् ॥५६॥
टङ्काभ्ररससिन्दूरसंयुक्तं चन्द्रलोहकम् ।
युक्तं बलावराकाथैस्तीव्रोरुव्यथयान्वितम् ॥६०॥
वामडिम्बाशयोद्भूतव्यथया ह्युपलक्षितम् ।
विनिहन्ति विशेषेण त्वण्डाधारभवामयम् ॥६१॥
रससिन्दूरसौभाग्यसंयुतं चन्द्रलोहकम् ।
शीलितं रजनीवारा सप्ताहद्वितयोन्मितम् ॥६२॥
क्षतान्वितं चातिमात्रं पूतिस्रावसमायुतम् ।
गर्भाशयस्य सङ्कोचं नाशयत्यविकल्पतः ॥६३॥
तारं सलोहं माक्षीकरससिन्दूरसंयुतम् ।
यवानीचित्रककाथयुतं तु परिशीलितम् ॥६४॥

विशेषगुणास्तु पूर्वाचार्यैरनुक्ता अपि अनुभूतचराः - शिष्यमतिवैशद्याय प्रकटीक्रियन्ते मृतन्तु तारमिति । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥५२-५३॥

मात्रानिरूपणं बलकालापेक्षया योग्यमेव ॥५४॥

अथास्य रोगयोग्यः प्रयोगः—वरावारा त्रिफलाजलेन, डिम्बाशयो बीजाधारः "Ovary" इत्याङ्ग्लभाषायाम्, तस्मिन्नुद्भूता या तीव्रा वेदना तया

गृध्रसीं चैव विश्वाचीं तथैव त्रिकवेदनाम् ।
विविधस्थानसंभूतं नाडीशूलं व्यपोहति ॥६५॥
पर्पटोशीरधान्यादिपित्तघ्नकाथसंयुतम् ।
चन्द्रलोहं निहन्त्याशु पित्तं शाखासमाश्रितम् ॥६६॥
राजावर्तसमायुक्तं रजतं परिशीलितम् ।
मदात्ययात्ययकरं समाख्यातं विशेषतः ॥६७॥
चोपचीनीसमायुक्तं रजतं परिशीलितम् ।
आध्मानं चिरसञ्जातं नाशयत्याशु निश्चितम् ॥६८॥
सितोपलायुतं रौप्यं यत्नतः परिशीलितम् ।
सत्वरं नाशयत्येव दाहं शाखाश्रितं ध्रुवम् ॥६९॥
सिताघृतैलासंयुक्तं रजतन्तु निषेवितम् ।
उन्मादं नाशयत्येव ह्यचिरादेव दारुणम् ॥७०॥
त्रिजातकसमायुक्तं रजतं परिशीलितम् ।
प्रमेहादिकरोगांश्च द्रुतमेव निवारयेत् ॥७१॥
क्षीरकाकोलिकोपेतं चोपचीनीसमन्वितम् ।
रससिन्दूरसंयुक्तं रजतं परिशीलितम् ॥७२॥
गर्भाशयाज्जायमानं सशूलं सक्षुमोद्गमम् ।
श्लैष्मिकन्तु कलास्रावं द्रुतमेव विनाशयेत् ॥७३॥

स्थिरात्मगुप्ताशतमूलिकाभिर्निषेवितं वै खलु चन्द्रलोहम् ।
मासद्वयेनैव निहन्ति कार्श्यं बल्यञ्च वृष्यञ्च परं प्रदिष्टम् ॥७४॥
कृमिघ्नभल्लातकविश्वरक्तैर्यत्नेन तारं परिशीलितन्तु ।
मासैकयोगेन हि सुन्दरीणां सौन्दर्यवृद्धिं जनयेन्नितान्तम् ॥७५॥

युक्तां गर्भाशयस्य स्वस्थानात् च्युतिं हरतीति। अत्र वामडिम्बाशय इत्युपलक्षणं तेन दक्षिणडिम्बाशयोद्भूतवेदनान्वितां गर्भाशयच्युतिमपि नाशयति इति ज्ञेयम् । अण्डाधारभवामयः—"रमणातिशयाच्छैत्यादभिघाताद्विषादपि । अण्डाधारगदः कृच्छ्रो जायते चाहिताशनात् ॥ उदरोरुव्यथा तीव्रा मूत्रस्याल्पत्वरक्तते । ज्वरारोचकहृल्लासा अरतिर्बलसंक्षयः ॥ धमनी वेगिनी क्षुद्रा जिह्वा रक्तोत्पला तथा । अण्डाधारगदस्यैताः प्रोक्ता आकृतयो बुधैः" इत्युक्तः॥ गर्भाशयाज्जायमानमित्यादिना तु "Membranous Dysmenorrhœa" इत्याख्यस्य रोगस्योपवर्णनं तं विनाशयत्ययं योगः। कृमिघ्नो विडङ्गः। रक्तं कुङ्कुमम् ॥५५-७५॥

अथ सोरकाम्लीयरजतस्य निर्माणप्रकारः।

सूचीवेध्यानि पत्राणि रजतस्य समाहरेत्।
कर्तर्या कर्तयेच्चाथ कणान् सूक्ष्मांस्तु राजतान् ॥७६॥
निधाय काचचषके विशुद्धं सोरकाम्लकम्।
विन्दुशो निक्षिपेत्तारं यावन्न द्रुतिमाप्नुयात् ॥७७॥
सोरकद्रावसम्पाते धूमोऽत्युग्रोऽभिजायते।
अतो द्रावं क्षिपन् वक्त्रमन्यतः परिवर्तयेत् ॥७८॥
सताम्रं चेद्भवेत्तारं तदा नीलो भवेद् द्रवः।
निर्मलं चेद्भवेत्तारं द्रवः शुक्लस्तदा भवेत् ॥७६॥
द्रवेऽस्मिन्नथ वै तीक्ष्णं लवणद्रावकं क्षिपेत्।
यावत्तत्र किलाटाभं तारं विनिपतत्यधः ॥८०॥
निवृत्ते तु किलाटाभवस्तुपाते तु निश्चितम्।
न क्षिपेल्लवणद्रावं रसायनविधानवित् ॥८१॥
अल्पकालावसानेऽथ जलीयांशं तदूर्ध्वगम्।
निपातयेत्प्रयत्नेन किलाटाभपदार्थतः ॥८२॥
पीताश्वघ्नसुमाकारप्रणाल्यां सारकं दलम्।
विन्यस्य चेमं रजतं क्षालयेद्विमलाम्भसा ॥८३॥
जलं सारकपत्रान्तर्निर्यातं तलपात्रगम्।
परीक्षेत प्रयत्नेन रसायनविधानवित् ॥८४॥
आदायैतज्जलं प्राज्ञः शरावे स्वल्पमात्रकम्।
नृसारबाष्पसंयुक्तं द्रवं किञ्चिद्विनिक्षिपेत् ॥८५॥
नृसारबाष्पसंयुक्तद्रवक्षेपेण चेदिदम्।
जलं नीलत्वमायाति तदा धौतं तु रौप्यकम् ॥८६॥
सताम्रमधुनापीति व्यवस्येद्रसकोविदः।
तारं प्रक्षालयेद्यावन्न जहाति हि नीलताम् ॥८७॥
ताम्रांशरहितं रौप्यं काचपात्रे ततो न्यसेत्।
जलेनाप्लाव्य स्वल्पं तु लवणद्रावकं क्षिपेत् ॥८८॥
यशदस्य च पत्राणि स्वल्पानीह क्षिपेत्तथा।
अल्पकालावसानेऽथ रौप्यं ताम्रादिवर्जितम् ॥८६॥

अथ नवीनपरिभाषितः सोरकाम्लीयरजतनिर्माणप्रकारः—पीताश्वघ्नसुमं पीतवर्णकरवीरपुष्पम्, तदाकारायां काचप्रणाल्याम्, 'Funnel' इत्याङ्ग्लभाषाप्रसिद्धायाम्। सारकं दलं "Filter Paper" इति प्रसिद्धम्। सूचीवेध्यानीत्यारभ्य

भस्मप्रभं काचपात्रतलगं जायते ध्रुवम् ।
ततः खलु व्यतिक्रान्ते सप्ताहे वा दिनाष्टके ॥९०॥
रौप्यं रक्षन् जलीयांशं प्रयत्नेनापसारयेत् ।
ततः सारकपत्रेण रौप्यं भस्मप्रभं पुनः ॥९१॥
वार्षिकेणाम्भसा विज्ञः क्षालयेदविलम्बितम् ।
ततः सारकपत्रान्तर्निर्यातं सलिलं पुनः ॥९२॥
प्रयत्नेन परीक्षेत रसायनविशारदः ।
आदायैतज्जलं स्वल्पं काचपात्रे तु विन्यसेत् ॥९३॥
नृसारबाष्पसंयुक्तं जलं किञ्चिद्विनिक्षिपेत् ।
नृसारबाष्पसंयुक्तजलक्षेपेण चेदिदम् ॥९४॥
जलं शुक्लत्वमायाति तदा तारन्तु निश्चितम् ।
सद्भावमधुनापीति व्यवस्येद्रसकोविदः ॥९५॥
तावत्प्रक्षालयेद्यावत्तन्न त्यजति शुक्लताम् ।
द्रावकांशोज्झितं तारं ततः काचशरावके ॥९६॥
न्यस्याथ सोरकद्रावं दत्त्वा संद्रावयेत्सुधीः ।
ततः सुराप्रदीपाग्नौ पचेद्यत्नेन कोविदः ॥९७॥
यथा नोत्प्लवते तोयं तथा संशोषयेद् द्रवम् ।
क्षीणे जले भवेच्छुक्लं शलाकाकारचूर्णकम् ॥९८॥
सोरकाम्लीयरजतमेतदुक्तं भिषग्वरैः ।
ततो निधापयेन्नीलकाचकुप्यां विधानवित् ॥९९॥
इदं विनिहितं शुक्लकाचकुप्यामिनांशुभिः ।
स्पृष्टं कृष्णत्वमायाति तस्मात्संरक्षयेत्तथा ॥१००॥

प्रसङ्गान्नवसादरबाष्पद्रवस्य निर्माणप्रकारः ।

सुदग्धं चूर्णपाषाणं वारा निर्वापितं भृशम् ।
द्विभागिकं शुष्कचूर्णं, भागिकं नवसादरम् ॥१०१॥
चूर्णीकृतं प्रयत्नेन काचकुप्यां तु विन्यसेत् ।
त्रिपादिकायां विन्यस्य कूपीं, कूपीमुखे ततः ॥१०२॥
मेलयेत्काचनलिकामुखमेकं प्रयत्नतः ।

Indira Gandhi National

तन्न त्यजति शुक्लतामिति पर्यन्तं रजतशोधनम् । ततः प्रक्षालनादिशुद्धस्य सोरकद्रावकक्षेपपूर्वकं सुराप्रदीपे पाकः, ततः शलाकाकारचूर्णतेति क्रमोऽनुसन्धेयः । इनांशुभिः सूर्यकिरणैः । व्याख्यासमानमन्यत् ॥७६-१००॥

प्रसङ्गान्नवसारबाष्पद्रवस्य निर्माणप्रकारः—वारा जलेन । स्पष्टप्रायमन्यत् ।

अपरं च मुखं त्वस्या विन्यसेज्जलपूरिते ॥१०३॥
अन्यस्मिन्काचकूपे तु तोयमज्जनपूर्वकम् ।
ततस्त्रिपादिकाधस्तात्सुरादीपं प्रदीपयेत् ॥१०४॥
रसायनविधानज्ञस्तावन्मन्दाग्निना पचेत् ।
नृसारबाष्पं द्रवतां याति यावज्जले भृशम् ॥१०५॥
संजायते स्वच्छजलप्रकाशो द्रवः सुतीव्रः खलु चातिरम्यः ।
समीरितोऽयं भिषजां वरेण्यैर्नृसारबाष्पद्रवनामधेयः ॥१०६॥

नवसादरबाष्पद्रवस्य गुणाः ।

नवसादरबाष्पोत्थद्रवोऽयमतिशोभनः ।
वरटीवृश्चिकादीनां विशेषाद्विषनाशनः ॥१०७॥
सम्मेल्य प्रचुरं तोयं रसायनपरीक्षणे ।
द्रवोऽयं विनियोक्तव्यो रसायनविशारदैः ॥१०८॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

सजलोऽयं द्रवो युक्त्या भृशमाघ्रापितो द्रुतम् ।
विनाशयति मूर्च्छायं तत्तदुत्थानसम्भवम् ॥१०९॥

अथ सोरकाम्लीयरजतस्य गुणाः ।

सोरकाम्लीयरजतं द्रवशक्तिप्रभेदतः ।
अभिष्यन्दहरं कामं पोथक्यादिविकारनुत् ॥११०॥
विसर्पस्फोटशमनं व्रणमेहक्षतापहम् ।
तथैव च समाख्यातं श्वेतप्रदरनाशनम् ॥१११॥

सोरकाम्लीयरजतद्रवस्य निर्माणप्रकारः ।

परिस्रुतं तु सलिलं हरेत्सार्द्धपलद्वयम् ।
विमले काचचषके विन्यसेद्रसकोविदः ॥११२॥

काचनलिकामुखमन्यस्यां जलपूर्णायां काचकूप्यां जले निमग्नं विधेयम् । एवं सति बाष्पं जललीनमेव भवतीति । सुतीव्रः आघ्राणादिना परिचेयः । अतिरम्यः स्वच्छत्वात् ॥१०१-१०६॥

अथैतस्य गुणाः प्रयोगप्रकारश्च व्याख्यासमपाठः । मूर्च्छायमित्युपलक्षणम् । कफजातां शिरोव्यथामपीति सोऽयममोनियाद्रव (Liq. Ammonia Fort.) इति नाम्ना नवीनैर्व्यवहृत इति ॥१०७-१०९॥

सोरकाम्लीयरजतगुणाः—बाह्यप्रयोगतः पोथक्यादिविकारनुत् । पोथकी—"स्राविण्यः कण्डुरा गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः । रुजावत्यश्च पिडकाः पोथक्य इति कीर्तिताः" इत्युक्तलक्षणो नेत्रवर्त्मरोगविशेषः, लोके प्रायः "कुकरे" शब्दवाच्यः, "Trachoma" इत्याङ्ग्लभाषायाम् ॥११०-१११॥

सोरकाम्लीयरजतद्रवस्य त्रिविधस्य निर्माणप्रकारः त्रिविधरोगप्रयोगयोग्य-

सोरकाम्लीयरजतं गुञ्जाष्टकमितं क्षिपेत् ।
द्रवीभूतं ततो नीलकाचकुप्यां निधापयेत् ॥११३॥
सोरकाम्लीयरजतद्रवोऽयं भाषितो बुधैः ।
विशेषतो ह्यभिष्यन्दपोथक्याद्यक्षिरोगनुत् ॥११४॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

सोरकाम्लीयरजतद्रवस्यास्य निरन्तरम् ।
अक्ष्णोः सुविस्फारितयोर्नरस्योत्तानशायिनः ॥११५॥
बिन्दुक्षेपकयन्त्रेण द्वित्रिर्बिन्दुप्रयोगतः ।
पोथक्यभिष्यन्दभवा बाधा शीघ्रं प्रशाम्यति ॥११६॥

द्वितीयः सोरकाम्लीयरजतद्रवः ।

सोरकाम्लीयरजतं द्वात्रिंशद्गुञ्जसंमितम् ।
सार्द्धद्वितोलकमिते परिस्रुतजले क्षिपेत् ॥११७॥
विज्ञाय विद्रुतं नीलकाचकुप्यां न्यसेद् द्रुतम् ।
सोरकाम्लीयरजतद्रवोऽयं स्फोटकादिनुत् ॥११८॥

अस्य प्रयोगविधिः ।

विसर्पशोथं परितो द्रवोऽयं खलु लेपितः ।
विनिहन्त्यचिरादेव विसर्पस्य विसर्पिताम् ॥११९॥
अनेनैव प्रकारेण विस्फोटश्वयथौ भृशम् ।
लिप्तो द्रवोऽयं हन्त्याशु विस्फोटस्य विसर्पिताम् ॥१२०॥

तृतीयः सोरकाम्लीयरजतद्रवः ।

परिस्रुते तु सलिले पञ्चतोलकसम्मिते ।
सोरकाम्लीयरजतं गुञ्जैकं वा तदर्धकम् ॥१२१॥
क्षिप्त्वाथ विद्रुतं नीलकाचकुप्यां तु विन्यसेत् ।
सोरकाम्लीयरजतद्रवोऽयं प्रदरादिनुत् ॥१२२॥

अस्य प्रयोगविधिः ।

उत्तराह्वयबस्त्युक्तरीत्या युक्तस्त्वयं द्रवः ।
निहन्ति व्रणमेहञ्च श्वेतप्रदरजां रुजम् ॥१२३॥

इति रजतविज्ञानीयो नाम षोडशस्तरङ्गः ।

---

प्रकारभेदभिन्नमात्रश्चेति । बिन्दुक्षेपकयन्त्रं "Dropper" इति । नीलकाचकुप्यान्तु सर्वस्यापि निधानं भेषजरक्षार्थमेवेति ॥११२-१२३॥

## अथ ताम्रविज्ञानीयः सप्तदशस्तरङ्गः ।

ताम्रस्य नामानि ।

ताम्रं शुल्बं रक्तकं म्लेच्छवक्त्रं नेपालीयं त्र्यम्बकं सूर्यलोहम् ।
त्वाष्ट्रं त्वर्कं सूर्यपर्यायसंज्ञं द्विष्टं द्व्यष्टं त्वम्बकं कीर्तितं तत् ॥१॥
उदुम्बरश्चारविन्दं सूर्याङ्गं लोहितायसम् ।
रविप्रियं भास्वरं च ताम्रकं च प्रकीर्तितम् ॥२॥

ग्राह्यताम्रस्य स्वरूपम् ।

घनघातसहं सुचिक्कणं विमलञ्चाथ जपासुमप्रभम् ।
मृदु चैव सदाकरोद्भवं रविलोहं खलु कीर्तितं वरम् ॥३॥

प्रकारान्तरेण जात्यताम्रस्य स्वरूपम् ।

स्निग्धं मृदु घनं स्वच्छं जपाकुसुमसप्रभम् ।
लोहनागादिरहितं जात्यं ताम्रं प्रकीर्तितम् ॥४॥

त्याज्यताम्रस्य स्वरूपम् ।

सदलं पाण्डुरञ्चैव कठिनं लघु भङ्गुरम् ।
समलं त्वरविन्दन्तु वर्जयेद्रसकर्मणि ॥५॥
घनघातासहं कृष्णं श्वेतं लोहादिसङ्गतम् ।
अतिस्तब्धञ्च रूक्षञ्च ताम्रं त्याज्यं निगद्यते ॥६॥

ताम्रस्य द्वैविध्यम् ।

नेपालं म्लेच्छकं चेति ताम्रं द्विविधमुच्यते ।
नेपालं जात्यमाख्यातं म्लेच्छकं त्ववरं स्मृतम् ॥७॥

नेपालस्य लक्षणम् ।

घनघातसहं स्निग्धं कोमलं गुरु लोहितम् ।
निर्मलं गुणकृच्चैव नेपालं ताम्रमुच्यते ॥८॥

ताम्रनामानि यावदुपलब्धग्रन्थव्यवहृतानि ॥१-२॥

ग्राह्यताम्रं घनघातसहादिगुणं सदाकरोद्भवं इति योग्यतानिर्णायकं वचनम्, सदाकरजातं हि उक्तगुणं भवतीति। प्रकारान्तरेण निर्देशः स्फुटार्थः। स्वच्छं निर्मलम् ॥३-४॥

त्याज्यताम्रस्वरूपं निगदव्याख्यातम्। उक्तञ्च—"कृष्णं रूक्षमतिस्तब्धं श्वेतं चापि घनासहम्। लोहनागयुतं शुल्बं म्लेच्छं दुष्टं मृतौ त्यजेत्" इति। अत्र च व्यस्तैः समस्तैरपि लक्षणैर्भवति त्याज्यतेत्यवधेयम् ॥५-६॥

एवञ्च ताम्रं नेपालं म्लेच्छकमिति द्विविधं प्राचीनैः देशभेदोत्पत्तिगुणरूपविशेषादुक्तम् ॥७॥

म्लेच्छकस्य स्वरूपम् ।

कृष्णच्छायं सुकठिनं सितञ्चारुणकं तथा ।
सुधौतमपि कृष्णं स्यान्म्लेच्छकं ताम्रमुच्यते ॥९॥

ताम्रशोधनस्य प्रयोजनम् ।

ताम्रं निहन्ति विमलां खलु कायकान्तिं
नूनं नितान्तमचिराज्जनयेच्च वान्तिम् ।
भ्रान्तिं तथा जनयतीह हि नैति शान्तिं
चेत्ताम्रकं त्वविमलं खलु मारितं स्यात् ॥१०॥

शुल्वं विवर्द्धयति सर्गजगात्रतापं
क्षिप्रं नयत्यपि च शोषमशेषधातून् ।
कामं विरेचयति वै जनयेच्च मूर्च्छां
संशुद्धिहीनमिह चेत्खलु मारितं स्यात् ॥११॥

ताम्रस्य प्रथमः शोधनप्रकारः ।

पत्रीकृतन्तु तरणिं ज्वलने प्रतप्तं
चाङ्गेरिकादलरसे स्नपयेद्विधिज्ञः ।
इत्थं विशोधितमलं खलु सूर्यलोहं
संयोजयेन्मृतिविधौ भिषजां वरेण्यः ॥१२॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

रविलोहदलं पिठरीनिहितं खलु शीतसहस्वरसे तु दिनम् ।
परिपाचितमत्यचिरान्नियतं विमलत्वमुपैत्यतिवेलमिदम् ॥१३॥

नेपालम्लेच्छकयोः यथाक्रमं लक्षणञ्च व्याख्यातप्रायपाठमिति ॥८-९॥

ताम्रशोधनप्रयोजनम्—विमलां शरीरशोभां निहन्ति रक्तविकारहेतुत्वात् । अचिरात् शीघ्रम्, नितान्तं अत्यर्थम्, नूनं अव्यभिचारेण अवश्यमित्यर्थः । नैति शान्तिं अशुद्धताम्रभक्षक इति शेषः, मनस्तापकत्वादित्यर्थः । उक्तञ्च—"न विषं विषमित्याहुस्ताम्रन्तु विषमुच्यते । एको दोषो विषे ताम्रे त्वष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः । भ्रमो मूर्च्छा विदाहश्च स्वेदक्लेदनवान्तयः । अरुचिश्चित्तसन्ताप एते दोषा विषोपमाः" इति । "तैलतक्रादिशुद्धस्य तद्दोषविनिवृत्तये । शुल्बस्य शोधनं प्राज्ञैर्विशेषात्समुदाहृतम्" इति च । स्पष्टमन्यत् ॥१०-११॥

प्रथमः शोधनप्रकारः—तरणिं ताम्रम्, चाङ्गेरिकादलरसे शोधनम् "ताम्रमम्लेन शुद्धयतीति" प्राचीनसंवादात् ॥१२॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः—पिठरी स्थालिका, शीतसहो नीलसिन्दुवारः, "नीलपुष्पः शीतसहो निर्गुण्डी नीलसिन्दुका" इति धन्वन्तरिः । अतिवेलं अत्यर्थम् ॥१३॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

नेपालशुल्बस्य दलानि सूक्ष्माण्यादाय सिन्धूत्थसमन्वितानि ।
संस्वेदयेन्मन्दिरवारिपूरे त्वनुत्तमां शुद्धिमिहोपयाति ॥१४॥

चतुर्थः शोधनप्रकारः ।

सिन्धूत्थवज्र्यर्कपयःप्रलिप्तान्यादाय पत्राणि रविप्रियस्य ।
प्रताप्य वह्नावथ सिन्दुवारद्रवे निषिञ्चेत् खलु सप्तवारम् ॥१५॥
अनेन तु विधानेन विशुद्धं लोहितायसम् ।
मारणाय प्रयुञ्जीत वीतशङ्को भिषग्वरः ॥१६॥

पञ्चमः शोधनप्रकारः ।

वस्वंशसिन्धूत्थसमन्वितानि नेपालशुल्बस्य दलानि कामम् ।
गोमूत्रयुक्तानि पचेद् द्वियामं रविप्रियं शुद्ध्यति नात्र शङ्का ॥१७॥

षष्ठः शोधनप्रकारः ।

क्षाराम्ललिप्तानि तु ताम्रपत्राण्यग्नौ प्रताप्य क्षययेत्तु तक्रे ।
क्वाथे कुलत्थप्रभवे च ताम्रं प्रयाति शुद्धिं खलु निर्विशेषाम् ॥१८॥

ताम्रस्य प्रथमो मारणप्रकारः ।

तुल्यांशसंशोधितहिङ्गुलेन सलुङ्गनीरेण रवेर्दलानाम् ।
पिष्टिं विधायाथ विशोष्य घर्मे सुश्लक्ष्णचूर्णञ्च ततो विदध्यात् ॥१९॥
ऊर्ध्वपातनयन्त्रे च विधानज्ञस्ततः पचेत् ।
निर्विशेषविशुद्धञ्च रसराजं समाहरेत् ॥२०॥
एवं वारत्रयं कुर्याद्वारद्वयमथापि वा ।
रविचूर्णसमञ्चाथ गन्धं दत्त्वा विमर्दयेत् ॥२१॥
त्रिवारं पुटयेदेवं वारद्वयमथापि वा ।
इत्थं मृतं ताम्रकं स्यादमृतीकरणोचितम् ॥२२॥

द्वितीयो मारणप्रकारः ।

पादांशसंशोधितपारदेन सुसूक्ष्मपत्राणि रवेर्विमर्द्य ।
चाङ्गेरिकापत्ररसप्रपिष्टतुल्यांशगन्धेन च पेषयेद्वै ॥२३॥
विशोष्य घर्मे खलु सम्पुटस्थं पुटेत् त्रिवारं भिषगप्रमत्तः ।
इत्थं मृतं ताम्रकमामयज्ञः प्रयोजयेत्खल्वमृतक्रियायै ॥२४॥

तृतीये शोधनप्रकारे—मन्दिरवारि काञ्जिकम् । चतुर्थे—वज्री सेहुण्डः ॥ पञ्चमे—वस्वंश अष्टमांशः ॥१४-१८॥

अथ मारणप्रकारः प्रथमः—द्विवारं त्रिवारं वेति भस्मयोग्यतापेक्षया ज्ञेयम् । अमृतीकरणोचितं न तु भक्षणयोग्यम्, अमृतीकरणमनुपदं वक्ष्यते ॥

ताम्रापेक्षया चतुर्थांशेन शुद्धसूतेन ताम्रदलानां प्राङ्मर्दनं ततश्चाङ्गेरीरसपिष्टगन्धकेन पेषणम्, ततः संशोष्य पुटनम्, एवं त्रिधा । ततोऽमृतीकरणयोग्यतेति ॥२३-२४॥

तृतीयो मारणप्रकारः।

विशुद्धशुल्बस्य दलानि निम्बुद्रवप्रपिष्टेश्वरगन्धलेपात्।
विशोष्य घर्मे पुटितानि नूनं वारत्रयेणेह मृतिं प्रयान्ति ॥२५॥

चतुर्थो मारणप्रकारः।

ताम्रं पत्रीकृतं शुद्धं भिषग् दशपलोन्मितम्।
ताम्रद्विगुणितञ्चैव गन्धं दत्त्वा विमर्दयेत् ॥२६॥
सम्पुटस्थं ततः कृत्वा मृदा सन्धिं निरोधयेत्।
अहोरात्रं पचेद्यत्नाद् वालुकायन्त्रगं भिषक् ॥२७॥
स्वाङ्गशीतन्तु विज्ञाय सम्पुटं त्ववतारयेत्।
ताम्रोन्मितं बलिं दत्त्वा शुल्बं खल्वेऽथ पेषयेत् ॥२८॥
इत्थं त्रिवारं पुटयेत्तुल्यं गन्धं विनिक्षिपन्।
एवं मृतं ताम्रकं स्यादञ्जनादौ गुणावहम् ॥२९॥

पञ्चमो मारणप्रकारः।

नेपालशुल्बस्य दलानि शुद्धान्यादाय पूर्वं भिषजां वरेण्यः।
तुल्यांशगन्धेशजकज्जलञ्च पादांशिकीं रोगशिलाञ्च शुद्धाम् ॥३०॥
दत्त्वा तदर्धं हरितालकञ्च कन्याद्रवेणेह विमर्द्य वैद्यः।
विशोष्य घर्मे पुटयेद्विधिज्ञः प्रयाति ताम्रं मृतिमप्यपूर्वाम् ॥३१॥

षष्ठो मारणप्रकारः।

सूचीसुवेध्यं खलु ताम्रपत्रं तुल्यांशगन्धेशजकज्जलञ्च।
समं समादाय भिषग्वरेण्यः सम्पेषयेद्वै स्वरसैः कुमार्याः ॥३२॥

तृतीयः प्रकारो निम्बूद्रवपेषितया समपारदगन्धककृतकज्जलया त्रिधा पुटनात्साध्य एवेति ॥२५॥

चतुर्थो मारणप्रकारः केवलगन्धसाधितो वालुकायन्त्रपाकानन्तरं त्रिधा पुटितोऽञ्जनाद्युपयोगी ॥२६-२९॥

पञ्चमः प्रकारः—पारदगन्धकहरितालशिलाभिः साधनीयः सत्वरसिद्धिश्चेति। तुल्यांशौ समानभागिकौ यौ गन्धेशौ गन्धकपारदौ ताभ्यां जातं निष्पादितमिति यावत् यत्कज्जलं कज्जलिका तदित्यर्थः। तच्चानुक्रमानत्वेन ताम्रपत्रसमं ग्राह्यम् ॥३०-३१॥

षष्ठः प्रकारः—कज्जलीलेपसाध्यो लवणयन्त्रपाकी प्राचीनतन्त्रसम्मतश्चेति उक्तं हि—"ताम्रपादांशतः सूतं ताम्रतुल्यञ्च गन्धकम्। मर्दयेद् यामयुग्मं च यावत्कज्जलिका भवेत्॥ तां तु कन्यारसैः पिष्ट्वा ताम्रपत्राणि लेपयेत्। संशुष्काणि ततस्तानि शेषकज्जलिकान्तरम्॥ निक्षिप्य हण्डिकामध्ये शरावेण निरोधयेत्। सन्धिरोधं द्वयोः कुर्यादम्बुभस्मविलेपनम्॥ हण्डिकां पटुनाऽऽपूर्य भस्मना वा

विशोष्य घर्मेऽथ शरावसंस्थं पुटेद्विधिज्ञो लवणाख्ययन्त्रे ।
इत्थं दिनार्द्धं परिपाचनेन ह्यनुत्तमां याति मृतिन्तु ताम्रम् ॥३३॥

अमृतीकरणस्य प्रयोजनम् ।

मृतमप्यरविन्दन्तु ह्यमृतीकरणोज्झितम् ।
सेवितं दर्शयत्यष्टौ दोषानाशु विषोपमान् ॥३४॥
तस्मान्मृतस्य ताम्रस्य दोषाष्टकनिवृत्तये ।
अमृतीकरणं यत्नाद् विदध्याद्भिषजाग्रणीः ॥३५॥

दोषाष्टकनिरूपणम् ।

वान्तिर्भ्रान्तिश्चित्तसन्तापशोषौ गाढोत्क्लेदश्चारुचिर्दाहमोहौ ।
इत्यष्टौ वै सूर्यलोहस्य दोषाः पूर्वाचार्यैः क्लेशदाः सम्प्रदिष्टाः ॥३६॥

प्रथमोऽमृतीकरणप्रकारः ।

सुमृतं ताम्रचूर्णन्तु तदर्धं गन्धकं तथा ।
पञ्चामृतेन सम्पेष्य विधानज्ञो भिषग्वरः ॥३७॥
शरावसम्पुटे न्यस्य ताम्रं चिह्नितचक्रिकम् ।
त्रिवारं पुटयेदेवं रसतन्त्रविचक्षणः ॥३८॥
श्लक्ष्णखल्वेऽथ सम्पेष्य काचकुप्यां तु विन्यसेत् ।
अमृतीकरणादेवं ताम्रं स्यादमृतोपमम् ॥३९॥

द्वितीयोऽमृतीकरणप्रकारः ।

सम्यङ्मृतं सूर्यसखस्य चूर्णं तदर्धसंशोधितगन्धकञ्च ।
दत्त्वा ततोऽम्लैः खलु निम्बुकोत्थैः सम्पेषयेद् याममलं रसज्ञः ॥४०॥
गोलं विधायाऽथ रविप्रियस्य ह्यपर्यधःसूरणकन्दसंस्थम् ।
मृत्कर्पटैश्चाथ विलिप्य गोलं पुटे गजाख्ये पुटयेद्विधिज्ञः ॥४१॥

गलावधि। पिधाय चुल्ल्यामारोप्य वह्निं प्रज्वालयेद् दृढम् ॥ चतुर्यामं ततः स्वाङ्गशीतलं तत्समुद्धरेत्" इति ॥३२-३३॥

अमृतीकरणप्रयोजनम्—सुबोधम् ॥३४-३५॥

दोषाष्टकं ताम्रे वर्त्तमानं स्वभावतो वान्तिभ्रान्तिप्रभृति, तच्च प्राचीनैरपि स्फुटमुक्तमेवेत्याह पूर्वाचार्यैरिति । उक्तं हि—"ताम्रे त्वष्टौ दोषाः प्रकीर्त्तिताः" इति ॥३६॥

तत्रायमाद्योऽमृतीकरणप्रकारः—सुमृतं ताम्रचूर्णन्तु इत्यादिना निर्दिष्टः निगदव्याख्यातः । यद्यपि प्राचीनतन्त्रेषु गन्धकसहचरितं नामृतीकरणमुक्तं, अपितु केवलं पञ्चामृतसूरणद्रवैरेव तथापि गन्धकस्यापि सह क्षेपाद् बहुलगुणं भवति गन्धकस्य सूक्ष्मज्वलनेन ताम्राणवंशपर्य्यन्तमपि पञ्चामृतादिगुणधावनात्, इत्यभिसन्धायामृतीकरणप्रकारोऽयमनुभूत उद्भावित आचार्यैः । शार्ङ्गधरसंहितायामपिऽर्धगन्धकलेपद्वारा अमृतीकरणमुक्तमित्यवधेयम् ॥३७-३९॥

द्वितीयोमृतीकरणप्रकारो निम्बुद्रवपेषणसूरणकन्दमध्यस्थापनसाध्यो

रसागमज्ञैरनया तु रीत्यामृतक्रियायां खलु पाचितन्तु ।
वान्त्यादिकं न प्रकरोति नूनं ताम्रं निकामं त्वमृतोपमं स्यात् ॥४२॥

तृतीयोऽमृतीकरणप्रकारः ।

सम्यङ्मृतं सूर्यसखस्य चूर्णं सम्पेषयेद्वै स्वरसे कुमार्याः ।
विशोष्य घर्मेऽथ शरावसंस्थं पचेद् वराहाख्यपुटेऽश्ववारम् ॥४३॥
रीत्यानया वै ह्यमृतीकृतन्तु रविप्रियं शीलितमप्यमन्दम् ।
दोषाष्टकं नैव करोति नूनं ताम्रं निकामं त्वमृतोपमं स्यात् ॥४४॥

मृतताम्रस्य गुणाः ।

ताम्रं तिक्तं तुवरमधुरं पाकतश्चोष्णवीर्यं
त्वम्लं स्निग्धं खलु विषहरं सारकं लेखनञ्च ।
पित्तोद्भूतानपि च कफजान् श्लेष्मपित्तोत्थितान् वा ।
घोरान् रोगानपि हि चिरजानप्यशेषांश्च हन्यात् ॥४५॥

अपि च ।

ताम्रं दीपनमुत्तमं क्रिमिहरं कुष्ठामयध्वंसनं
कासश्वासविधूननं क्षयहरं पाण्ड्वामयघ्नं परम् ।
दुर्नामग्रहणीगदप्रशमनं नेत्रामयेषूत्तमं
स्थौल्यध्वंसकरं त्वलं बहुगिरा नानामयध्वंसनम् ॥४६॥
ताम्रं मृतं ज्वरहरं व्रणरोपणञ्च रुच्यं परं गरहरं ह्युदरामयघ्नम् ।
आयुष्यमप्युभयतः परिशोधनञ्च वैद्यैर्मतं खलु रसायनतन्त्रविज्ञैः॥४७॥

अपि च ।

रविप्रियन्तु सुमृतं परं शूलनिषूदनम् ।
अम्लपित्तप्रशमनं यकृत्प्लीहोदरापहम् ॥४८॥
अपस्मारप्रशमनं विषूचीवमिनाशनम् ।
आक्षेपापहमत्यन्तं तथा खल्लीप्रणाशनम् ॥४९॥

गन्धकसहभावी चेति ॥४०-४२॥

तृतीयः प्रकारः—सूर्यसखस्य ताम्रस्य । अयं हि केवलकुमारीरसेनाध्यः । अत्रानुक्तोऽपि गन्धकः क्षेप्यः । अश्ववारं सप्तवारमत्र पुटनम् ॥४३-४४॥

अथ मृतताम्रगुणाः—पाकतश्चोष्णवीर्यमिति प्राचीनतन्त्रेषु तु "ताम्रं कषायं मधुरञ्च तिक्तमम्लञ्च पाके कटु सारकञ्च । पित्तापहं श्लेष्महरञ्च शीतं" इत्युक्तम्, तत्र शीतत्वं लघीयस्यां मात्रायां प्रयोगात् अथवा स्पर्शतो ज्ञेयम् ॥४५॥

ताम्रं उत्तमं दीपनम् इति समन्वयः । दुर्नाम अर्शांसि ॥४६॥

उभयतः परिशोधनं पक्वशुद्धामृतीकृतदशायां प्रभावाद् दोषनिःसारक-

अग्निमान्द्यहरश्चैव परिणामाख्यशूलनुत् ।
अन्त्रशोषान्तकश्चापि समाख्यातं भिषग्वरैः ॥५०॥

विशिष्टा गुणाः ।

मृतन्तु ताम्रं शमयत्यवश्यं शाखाश्रितं कोष्ठसमाश्रितम्वा ।
जत्रूर्ध्वगञ्चापि मलाभिधानं पित्तं कफञ्चापि परं प्रवृद्धम् ॥५१॥

ताम्रस्य मात्रानिरूपणम् ।

अष्टमांशाद्रक्तिकाया रक्तिकार्द्धमितं परम् ।
मृतं ताम्रं प्रयुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥५२॥

अथ मृतताम्रस्य आमयिकः प्रयोगः ।

समरसबलिनिम्बूद्रावपिष्ट्या विपक्कं
त्रिकटुमरिचयुक्तं रक्तिकार्द्धं तु ताम्रम् ।
अपहरति नितान्तं हस्तकम्पादिवातं
त्वपनयति च कामं पक्षघातादिरोगान् ॥५३॥

गुञ्जार्द्धमात्रं खलु सूर्यलोहं द्विरक्तिकोशीररजोविमिश्रम् ।
सनागपुष्पं शिशिरेण वारा पीतं हरत्येव जवेन मूर्च्छाम् ॥५४॥
रविप्रियं शीलितमाज्ययुक्तं दुरालभाक्वाथविमिश्रितन्तु ।
विनाशयत्याशु गदं भ्रमाख्यं यथा समीरः खलु मेघवृन्दम् ॥५५॥
करञ्जबीजोत्थरजोविमिश्रं गुञ्जार्द्धमात्रं मृतसूर्यलोहम् ।
पित्तोद्भवं वापि कफोत्थितं वा शूलं निहन्यान्नहि संशयोऽत्र ॥५६॥
कटुत्रिकाढ्यं मृतशङ्खयुक्तं गुञ्जार्द्धमात्रं खलु सूर्यलोहम् ।
प्लीहानमत्युग्ररुजं समन्तात् निहन्ति मासैकनिषेवणेन ॥५७॥
वराटभस्मसंयुतं द्विगुञ्जजीरकान्वितम् ।
रविप्रियन्तु शीलितं निहन्ति सूतिकामयम् ॥५८॥

त्वादिति । विषूची च वमिश्चेति समुच्चयः। आक्षेपो वातव्याधिविशेषः ॥४७-५०॥

अवश्यमिति नियतानुभवः। शाखाः बाहू सक्थिनी चेति, यत्तु शाखा रक्तादयस्त्वक् चेति प्राचीनपरिभाषितम्, तस्यात्र नोपयोगः तावता कोष्ठादिग्रहणाभावप्रसङ्गात्। जत्रु ग्रीवासन्धि। मलाभिधानमिति प्रसादमलभेदेन धातुद्वैविध्यं प्रसिद्धं चरकादौ, तत्र मलरूपमिति भावः ॥५१॥

मात्रानिर्देशः कालबलापेक्षया अवश्यं करणीय इति तदेतदुक्तं बलकालाद्यपेक्षयेति ॥५२॥

मृतताम्रस्य रोगयोग्यः प्रयोगः—समरसबलिनिम्बूद्रावपिष्ट्या विपक्कमिति रीत्या नया सपारदं ताम्रभस्मैव कृतमपनयति वातरोगसङ्घमिति भावः। ताम्रभस्म $\frac{1}{2}$ गुञ्जा, उशीररजः २ रक्तिका, नागकेसरम् २ गुञ्जा, शीतजलं पलैकमिति मूर्च्छानाशो-

कणाचूर्णसमायुक्तं मधुना परिशीलितम् ।
रविप्रियं समाख्यातं त्वग्निसन्दीपनं परम् ॥५९॥
धात्रीचूर्णसमायुक्तं ताम्रं गुञ्जार्धसम्मितम् ।
अम्लपित्तं निहन्त्याशु वृत्तं शक्राशनिर्यथा ॥६०॥
भार्ङ्गीबिभीतकोपेतं गुञ्जार्धप्रमितं मृतम् ।
ताम्रं क्षौद्रेण संलीढं कासश्वासं व्यपोहति ॥६१॥
नागपुष्पाभयामिश्रं ताम्रकं मधुसंयुतम् ।
शीलितं मासमात्रेण सर्वाण्यर्शांसि नाशयेत् ॥६२॥
अश्वत्थवल्कभस्माढ्यं रविलोहन्तु शीलितम् ।
गुञ्जापादांशमात्रेण छर्दिं जयति दारुणाम् ॥६३॥
बीजपूरद्रवोपेतं रविलोहं समाक्षिकम् ।
निषेवितं निहन्त्याशु हिक्काः पञ्च सुदारुणाः ॥६४॥
रविलोहं तु सुमृतं केवलं [illegible]रितम् ।
अञ्जनाद्धि निहन्त्याशु दोषान्पटलसंश्रितान् ॥६५॥
कटुत्रिकाढ्यं खलु सूर्यलोहं कणाशिफाचूर्णयुतं तु लीढम् ।
क्षौद्रेण सप्ताहनिषेवितं तु द्रुतं यकृद्दाल्युदरं निहन्ति ॥६६॥
कटुत्रिकक्षौद्रयुतं सघृतं रविलोहकम् ।
निहन्ति मधुना गुल्मानतीसारान् विशेषतः ॥६७॥
ताम्रं समविषं धूर्तद्रवेण परिभावितम् ।
शीलितं त्वार्द्रकद्रावैः सन्निपातं व्यपोहति ॥६८॥
आर्द्रकस्वरसोपेतं ताम्रं तु परिशीलितम् ।
नागिनीदलमध्यस्थं गुल्मरोगं व्यपोहति ॥६९॥
रससिन्दूरसंयुक्तं रविलोहमनारतम् ।
कण्टकारीफलोद्भूतरजसा परिशीलितम् ॥७०॥
सशब्दमाक्षेपयुतमानीलाननमण्डलम् ।
प्ररुद्धश्वासनिश्वासं कासं नाशयति द्रुतम् ॥७१॥
अत्यल्पमात्रया ताम्रं दग्धाश्वत्थत्वचाम्भसा ।
बर्हिपत्त्रविभूतिर्वा छर्दिं जयति दुर्जयाम् ॥७२॥

पयोगी योगः। भ्रमाख्यं रजःपित्तानिलाजाता चक्रारूढस्येव चेष्टा शिरोघूर्णनप्रायकार्या भ्रमः, नतु मिथ्याज्ञानरूप इति। करञ्जबीजोत्थरजोविमिश्रमिति—आहुश्च—"एक एव कुबेराक्षो हन्ति शूलशतानि च। किम्पुनर्यदि लभ्येत ताम्र-

व्योषचित्रकणामूलमांसीभार्ङ्गीकषायतः ।
पिप्पल्यादिगणक्काथयुतं वा रविलोहकम् ॥७३॥
तीव्रहृच्छूलसंयुक्तं तथाक्षेपसमन्वितम् ।
शीलितं नाशयत्याशु शूलं मक्कल्लसंज्ञकम् ॥७४॥
ताम्रं समस्वर्णयुतं जटामांसीरजोन्वितम् ।
शीलितं विनिहन्त्याशु त्वाक्षेपमतिदारुणम् ॥७५॥
प्रबद्धमुष्टिकं काममानीलाननमण्डलम् ।
पानाशनादिसमये घुर्घुरायितकण्ठकम् ॥७६॥
अत्यल्पकालिकं वापि दारुणं दैर्घकालिकम् ।
तथा पादोदरगतां खल्लीं खल्वतिदारुणाम् ॥७७॥
रेणुकाशुण्ठिकाकन्यासारदारुसितान्वितम् ।
अनारतं विशेषेण रविलोहं तु शीलितम् ॥७८॥
निम्नोदरे वक्षसि वा युतमाक्षेपपीडया ।
सचीत्कारं सप्रलापं दारुणव्यथयान्वितम् ॥७९॥
सवमिं वा विवमिषायुतं खल्लीसमन्वितम् ।
बाधकं वा रजारोधं विनाशयति सत्वरम् ॥८०॥
रससिन्दूरसंयुक्तं सुमृतं ह्यमृतीकृतम् ।
शीलितं रविलोहं तु मदकर्पूरसंयुतम् ॥८१॥
श्वेतातितरलात्यच्छमलां भूयस्तृषान्विताम् ।
पादयोरुदरे वापि भृशं खल्लीसमन्विताम् ॥८२॥
प्रक्षीणनाडिकां काममानीलाननमण्डलाम् ।
शीलितं शमयत्याशु दारुणां तु विषूचिकाम् ॥८३॥

भस्मसमन्वितः" इति । तदेतद् ध्वनितं नहि संशय इति ॥ मासैकनिषेवणेन इत्यवधिः क्रमापचययोगदर्शिका प्लीह्नः । सूतिकामयः "अङ्गमर्दो ज्वरः कम्पः पिपासा गुरुगात्रता । शोफः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षण" मित्युक्तः। कणा पिप्पली । वृक्षं शक्राशनिर्यथेति शीघ्रतायां दृष्टान्तः । नागपुष्पं नागकेसरम् । समाक्षिकं समधु । कणाशिफा पिप्पलीमूलम् । समविषं वत्सनाभसमानमात्रम् । नागिनीदलं ताम्बूलपत्रम् । अनारतं निरन्तरम् । कासविशेषणं अज्ञमतिमोहमोषाय । दग्धाश्वत्थत्वचाम्भसा इति पूर्वयोगात् किञ्चिद्विशेषः । मंक्कल्लशूलं सूत्यामये प्रसिद्धम् । प्रबद्धमुष्टिकमित्यादिना दारुणाक्षेपस्यैव वर्णनं कृतमिति । तथा इति समुच्चयार्थः । कन्यासारः "मुसब्बर" इति ख्यातः, दारुसिता त्वक्, विवमिषा वमनेच्छा । अमृतीकृतमिति विशेषतः सावधानीकरणम् । सर्वत्र

कज्जलीरससिन्दूरयुतं ताम्रं तु शीलितम् ।
आनीलोष्ठं चातिफेनं परिभ्रान्तकनीनिकम् ॥८४॥
सक्रन्दनं सचीत्कारं वारम्घाक्षेपमुल्बणम् ।
आरटत्प्रचलद्दन्तमपस्मारं विनाशयेत् ॥८५॥
लोहस्वर्णसमायुक्तं ताम्रं गन्धकजारितम् ।
शीलितं नाशयत्याशु श्वासं परमदारुणम् ॥८६॥
प्रचुराक्षेपसंयुक्तमानीलमुखमण्डलम् ।
आश्वासपथसङ्कोचक्रियाप्रत्ययकारिणम् ॥८७॥
तिक्तामृतापर्पटककिराताब्दकषायतः ।
ताम्रं तु शीलितं हन्ति पुनरावर्तकज्वरम् ॥८८॥
पुनर्नवानिशामेषश्रृङ्गीद्रवविभावितम् ।
ताम्रं गन्धहतं ख्यातं व्रणशोधनरोपणम् ॥८९॥
रविलोहं बलिहतं तोलकैकमितं शुभम् ।
तोलकाष्टमितं चैव सुघृष्टं रक्तचन्दनम् ॥९०॥
भावितं भृङ्गनीरेण तत्ववारं प्रयत्नतः ।
मधुनाञ्जनतः ख्यातं तिमिरापमुहत्तमम् ॥९१॥
तारताप्ययुतं ताम्रं चित्रकद्रवभावितम् ।
सूर्यावर्तादिकान् घोरान् शिरोरोगान् विनाशयेत् ॥९२॥
यवजाऽऽलसमायुक्तं रसगन्धकजारितम् ।
शीलितं रविलोहं तु मतं कुष्ठापहं परम् ॥९३॥

रवितापडवरसः ।

पत्रीकृतं सुविमलं पलैकं रविलोहकम् ।
सूताद्द्विगुणगन्धाश्मकृतकज्जलिकां समाम् ॥९४॥
दत्त्वा कुमारीतोयेन पेषयेत्तु दिनत्रयम् ।
विधाय गोलकमथ शोषयेदातपे भृशम् ॥९५॥

भक्षणेऽमृतीकृतस्यैव प्रयोगव्यवहारात् । मदः कस्तूरिका । श्वेतातितरलात्यच्छमलां मण्डसङ्काशमलामिति भावः । खल्ली वातव्याधिविशेषः—"खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी" इत्युक्तः । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥ अपस्मारविशेषणन्यासः तत्रैव व्यवहाराय । प्रत्ययोऽनुभूतिः । पुनरावर्तकः निवृत्त्य पुनरागतः । पुनर्नवादिस्वरसविभावितं केवलगन्धहतं ताम्रं लेपात् व्रणान् शोधयति रोपयीत च । तत्ववारं चतुर्विंशतिवारम् । आदिपदेन अर्धावभेदकादिग्रहणम् ॥४३-९३॥

रवितापडवरसः—पुटयेदिति कपोताख्यपुटेनैव । शुभं वान्तिभ्रान्ति-

सम्पुटस्थं ततः कृत्वा हण्डिकायां निधापयेत् ।
आपूर्य भस्मनाऽऽकण्ठं चुल्लिकायां तु विन्यसेत् ॥९६॥
प्रखरेणानलेनाथ पचेद् यामत्रयं ततः ।
स्वाङ्गशीतमथोद्धृत्य रविलोहं समाहरेत् ॥९७॥
निम्बूद्रवेण सम्पेष्य पुटयेत्सप्तधा ततः ।
म्रियते रविलोहं तु भस्म स्यात्कपिशं शुभम् ॥९८॥

अस्य गुणः ।

रविलोहमिदं ख्यातं रवितारडवसंज्ञकम् ।
परं भगन्दरहरं विशेषात्परिकीर्तितम् ॥९९॥

हृदयार्णवरसः ।

कज्जलीद्विगुणं ताम्रं ह्यमृतीकृतमुत्तमम् ।
वरावारा काकमाचीद्रवेण परिमर्दयेत् ॥१००॥
वटिकाः कारयेद्वैद्यो रक्तिकापादसंमिताः ।
हृदयार्णवसंज्ञोऽयं रसो हृद्रोगनाशनः ॥१०१॥

त्र्यम्बकेश्वररसः ।

सूक्ष्मपत्रीकृतं ताम्रं त्रिधा गोमूत्रशोधितम् ।
समाहरेद्भिषग्वर्यस्तोलकाष्टकसंमितम् ॥१०२॥
रसेश्वरं च विमलं पलपञ्चकसंमितम् ।
पेषयेदतियत्नेन निम्बूकद्रवयोगतः ॥१०३॥
चत्वारिंशत्तोलमितं गन्धकं विमलीकृतम् ।
दत्त्वा तु नागिनीवारा पेषयेद् दिवसद्वयम् ॥१०४॥
विधाय गोलकमथो सम्पुटस्थं तु कारयेत् ।
सन्धिलेपं ततः कृत्वा त्वतिमन्दाग्नियोगतः ॥१०५॥
पचेद्भूधरयन्त्रेण यत्नतो यामपञ्चकम् ।
स्वाङ्गशीतमथोद्धृत्य मृतं ताम्रं समाहरेत् ॥१०६॥
रविलोहमिदं ख्यातं सव्योषं वह्निमान्द्यहृत् ।
परमर्द्धाङ्गवातघ्नं कम्पवातहरं परम् ॥१०७॥

सूर्यावर्तरसः ।

सुमृतं रविलोहं तु तोलकाष्टकसंमितम् ।

विवर्जितम् । अत्र हि निम्बुद्रवेण सप्तधा पुटनमेवामृतीकरणम् ॥९४-९९॥
हृदयार्णवरसे—वरावारा त्रिफलाजलेन ॥१००-१०१॥
त्र्यम्बकेश्वरः—नागिनीवारेति ताम्बूलपत्ररसेन ॥१०२-१०७॥

सूतार्धगन्धककृतकज्जलीं ताम्रसंमिताम् ॥१०८॥
दत्त्वा कुमारीनीरेण पेषयेदतियत्नतः ।
विधाय गोलकं सम्यगातपे परिशोषयेत् ॥१०९॥
सम्पुटस्थं ततः कृत्वा वालुकायन्त्रगं पचेत् ।
स्वाङ्गशीतमथोद्धृत्य रविलोहं समाहरेत् ॥११०॥
सूर्यावर्तरसो ह्येष समाख्यातस्तु नामतः ।
विशेषेण मतञ्चैतत्खलु श्वासनिषूदनम् ॥१११॥

शूलेभकेशरीरसः ।

पलैकप्रमितं ताम्रं पारदं विमलं समम् ।
द्विपलं गन्धपाषाणं त्रिपलं शुद्धतालकम् ॥११२॥
सम्मेल्य सर्वं यत्नेन पेषयेत्प्रहरद्वयम् ।
विशोष्य घर्मे च ततः सम्पुटस्थं तु कारयेत् ॥११३॥
अजापयःपिष्टटङ्कपिष्ट्या सन्धिं प्रलेपयेत् ।
ऊर्ध्वाधो लवणं दत्त्वा हण्डिकायां तु विन्यसेत् ॥११४॥
प्रखरेणानलेनाथ वारणाख्यपुटे पुटेत् ।
एवमेकपुटेनैव म्रियते रविलोहकम् ॥११५॥
समाख्यातो रसोऽयं तु नाम्ना शूलेभकेशरी ।
अमोघास्त्रमिह ख्यातं शूलनिर्मूलने परम् ॥११६॥

अथ भूनागसत्वपातनप्रकारः ।

वर्षर्तौ भूभुजगान् उर्णायूद्दीपगुडैः ।
सौभाग्यालक्तझषैः पिण्याकक्षोदयुतैः ॥११७॥
सम्पेष्य प्राज्ञवरो मूषास्थं वै प्रधमेत् ।
ताम्राभं सत्वमथो मुञ्चति क्षिप्रतरम् ॥११८॥

भूनागसत्वस्य मारणम् ।

भूनागसत्वं पलसंमितन्तु रसेश्वरं द्व्यत्तमितञ्च शुद्धम् ।

सूर्यावर्तरसः—विशेषतः श्वासरोगहरः ॥१०८-१११॥

शूलेभकेसरीरसः—वारणाख्यं पुटं गजपुटम् ॥११२-११६॥

भूभुजगाः—भूनागाः । ऊर्णायुः ऊर्णनाभिः (मकड़ी का जाला इति हिन्दीभाषायाम्)। उद्दीपः गुग्गुलुः। सौभाग्यं टङ्कणम्। अलक्तं लाक्षा। झषो मत्स्यः। पिण्याकक्षोदः तिलकिट्टचूर्णमिति यावत्॥ उक्तञ्च—"ताम्रभूभवभूनागान्निशापिष्टान् समेन तान्। गुडगुग्गुलुलाक्षोर्णामत्स्यपिण्याकटङ्कणैः॥ दृढमेतैश्च संयोज्य मर्दयित्वा धमेत्सुखम्। मुञ्चन्ति ताम्रवत्सत्वं ते पक्षा अपि बर्हिणाम्" इति॥११७-११८॥

पलोन्मितं शुद्धसुगन्धचूर्णं दत्त्वा पुटेद् वन्यकरीषवह्नौ ॥११९॥
भूनागसत्वं पुटितं त्रिधैवं त्वनुत्तमां याति मृतिं निकामम् ।
रसागमाम्भोनिधिकर्णधारः प्रयोजयेत्ताम्रविधानरीत्या ॥१२०॥

अस्य गुणाः ।

भूनागसत्वं सुमृतं तुवरं कुष्ठनाशनम् ।
विषघ्नश्च विशेषेण ताम्रवद्गुणकारकम् ॥१२१॥

अस्य आमयिकप्रयोगः ।

भूनागसत्वं मतिमान् ताम्रवद्विनियोजयेत् ।
ताम्रवच्चानुपानानि सहपानानि चादिशेत् ॥१२२॥

मयूरपक्षस्य सत्वपातनम् ।

भूनागसत्वमार्गेण सत्वं मायूरपक्षजम् ।
निपातयेन्मारयेच्च रसतन्त्रविचक्षणः ॥१२३॥
भूनागसत्ववच्चास्य गुणान् खलु समादिशेत् ।
आमयेषु च यत्नेन ताम्रवद्विनियोजयेत् ॥१२४॥

इति ताम्रविज्ञानीयो नाम सप्तदशस्तरङ्गः ।

---

Indira Gandhi National Centre for the Arts

## अथ वङ्गविज्ञानीयोऽष्टादशस्तरङ्गः ।

अथ वङ्गस्य नामानि ।

वङ्गश्च वङ्गकं रङ्गं रङ्गकं शुक्रलोहकम् ।
कुरूप्यं त्रपुसञ्चैव त्रपुषं त्रपु कीर्तितम् ॥१॥

वङ्गस्य द्वैविध्यम् ।

खुरकं मिश्रकं चेति वङ्गकं द्विविधं मतम् ।
खुरकं श्रेष्ठमाख्यातं मिश्रकं त्ववरं स्मृतम् ॥२॥

खुरकस्य लक्षणम् ।

मृदुलं निर्मलञ्चैव चन्द्रलोहसमप्रभम् ।

अत्र ताम्रवदिति ताम्राद्भिन्नं सत्वं न ज्ञेयम् । इदं हि विशुद्धं ताम्रमेव भवति । अस्य मारणप्रकारो निगदव्याख्यातः । मारणानन्तरममृतीकरणं ताम्रोक्तविधानेन कार्यमेव ॥११९-१२०॥

भूनागसत्वं विशेषतो विषनाशकम् । तुवरमिति रसे कषायम् । गुणतस्ताम्रसमञ्चेति । अस्यानुपानादिकं सर्वं ताम्रवदेवेति ॥ मयूरपक्षसत्वस्याप्येवमेवेति ॥

अथ वङ्गवर्णनम्—वङ्गनामानि तन्त्रव्यवहारविषयाणि ॥१॥

खुरकं मिश्रकञ्चेति द्विविधं वङ्गम्, तयोः खुरकं श्रेष्ठं निर्मलत्वात् ॥२॥

द्रुतद्रावश्च निःशब्दं खुरकं समुदीरितम् ॥३॥

मिश्रकस्य लक्षणम्।

द्रावेऽतिकठिनं रूक्षं त्वन्यधातुविमिश्रितम्।
धूसरं कठिनश्चैव मिश्रकं वङ्गमुच्यते ॥४॥

वङ्गस्य ग्राह्याग्राह्यत्वनिरूपणम्।

खुरकाख्यं शुक्रलोहं मारणाय प्रशस्यते।
मिश्रकं हेयमाख्यातं रसतन्त्रविचक्षणैः ॥५॥

वङ्गशोधनस्य प्रयोजनम्।

विशुद्धिहीनं खलु शुक्रलोहं निषेवितं वाप्यमृतं तु नूनम्।
निहन्ति सर्वां खलु कायकान्तिं कुष्ठं किलासञ्च परं विदध्यात् ॥६॥
गुल्मप्रमेहक्षयपाण्डुशोथश्लेष्मज्वरादींश्च भगन्दरञ्च।
शुक्राश्मरीं रक्तविकारजातान् रोगाननेकान् जनयेच्च नूनम् ॥७॥

अथ वङ्गशोधनस्य प्रथमः प्रकारः।

खुराभिधानं खलु शुक्रलोहं निधाय दर्व्यां भिषजां वरेण्यः।
चुल्लीगतश्चाप्यथ गालयित्वा विशुद्धचूर्णोदकपूर्णगर्भे ॥८॥
गाढन्तु सच्छिद्रपिधानकेन क्षिपेत्समाच्छन्नमुखे तु कुम्भे।
इत्थं निषिक्तं भिषजाश्ववारं वङ्गं विशुद्धिं समुपैति नूनम् ॥९॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः।

वङ्गकं गालितं लोहदर्वीगतं सूर्यदुग्धे भृशञ्चैव निर्वापयेत्।
पूर्वमार्गेण वै शेषकर्माचरेत् सत्वरं वङ्गकं याति शुद्धिं पराम् ॥१०॥

खुरकलक्षणमुपादेयतारतम्यकारणम्—चन्द्रलोहसमप्रभं रजतसदृशम्, निःशब्दं गालने समुदीरितं प्राचीनैरिति शेषः ॥३॥

अन्यधातुमिश्रितमिति मिश्रकरूपयोग्यताहेतुः ॥४॥

खुरकवङ्गं तयोरुपादेयमाहुः, तथा चोक्तम्—"खुरकन्तु गुणैः श्रेष्ठं मिश्रकं न रसे हितम्" इति ॥५॥

शोधनप्रयोजनं दोषजनकत्वादिति। किलासं श्वित्रम्। नूनं अवश्यम्। आहुश्च—"अशुद्धममृतं वङ्गं प्रमेहादिगणप्रदम्। गुल्महृद्रोगशूलार्शःकासश्वासवमिप्रदम्" इति ॥६-७॥

वङ्गशोधनप्रकारः प्रथमः—अश्ववारं सप्तवारम्। निगदव्याख्यातमन्यत् ॥८-९॥

सूर्यदुग्धे अर्कक्षीरे, भृशं त्रिवारं सप्तवारंवा। पूर्वमार्गेण अव्यवहितप्रदर्शितेन वङ्गशोधनस्य प्रथमप्रकारोक्तमार्गेण शेषकर्म इहानुक्तमवशिष्टं कर्म कुम्भस्य अर्कदुग्धेन गर्भदेशपर्यन्तापूरणम्, सच्छिद्रसुदृढपाषाणपिधानकेन तन्मुखस्याच्छादनम्, गालितवङ्गस्य परिषेकसमये समुत्प्लवननिरासार्थं पाषाणेष्टकादिभिः स्थिरीकरणादिकञ्च विदध्यादिति ग्रन्थाभिप्रायः ॥१०॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

वङ्गकं द्रावितं सिन्दुवारैद्रवे रात्रियुक्ते त्रिधा चेह निर्वापयेत् ।
शेषकर्माचरेत् पूर्वमार्गेण वै शुक्लोहं द्रुतं याति शुद्धिं पराम् ॥११॥

द्रावितस्य तु वङ्गस्य द्रवादौ परिषेचने ।
औचित्त्येनाचरेन्नोचेदुत्प्लुत्योत्प्लुत्य निर्दहेत् ॥१२॥

चतुर्थः शोधनप्रकारः ।

वङ्गं प्रद्राव्य यत्नेन लोहदर्वीगतं ततः ।
निर्वापयेदम्लतक्रे पूर्वोक्तविधिना भिषक् ॥१३॥
ततः कुमारिकाद्रावे तद्वदेव निषेचयेत् ।
अनेन विधिना वङ्गं शुद्धिमायाति सर्वथा ॥१४॥

अथ वङ्गमारणस्य प्रथमः प्रकारः ।

विशुद्धं वङ्गमादाय कटाहे चुल्लिकास्थिते ।
विनिक्षिपेद् भिषग्वर्यश्चुल्लिकाग्निं प्रदीपयेत् ॥१५॥
वङ्गात् कलांशिकं सूतं विशुद्धं तत्र निक्षिपेत् ।
विशुद्धं हरितालञ्च स्वल्पं स्वल्पं मुहुर्मुहुः ॥१६॥
निक्षिप्य वनकार्पासदण्डेन परिचालयेत् ।
यावद्भस्म भवेत्तावत्तालचूर्णं समापयेत् ॥१७॥
ततः शरावेणाच्छाद्य पचेत्तीव्राग्निना भिषक् ।
अनेन विधिना वङ्गं पञ्चतां यात्यनुत्तमाम् ॥१८॥

द्वितीयो मारणप्रकारः ।

विमलं वङ्गमादाय चुल्लिकोपरिसंस्थिते ।
विनिक्षिपेत् कटाहे तु ततो वह्निं प्रदीपयेत् ॥१९॥
विद्रुतं वङ्गकं ज्ञात्वा रसकर्मविशारदः ।
पादांशापामार्गचूर्णं स्वल्पं स्वल्पं मुहुर्मुहुः ॥२०॥
निक्षिप्य लोहदण्डेन यत्नतः परिचालयेत् ।

सिन्दुवारो नीलनिर्गुण्डी, रात्रिः हरिद्रा । उक्तं हि—"द्रावयित्वा निशायुक्ते क्षिप्तं निर्गुण्डिकारसे । विशुद्ध्यति त्रिवारेण खुरवङ्गं न संशयः" इति । औचित्येन द्रुतवङ्गोत्प्लवनशोधनयुक्त्या आचरेत् शोधनमिति शेषः ॥११-१२॥

तक्रे कुमारीरसे च त्रिधा त्रिधा निर्वापणेन च शुद्ध्यति इति ॥१३-१४॥

मारणस्य प्रथमः प्रकारः—कलांशिकं षोडशभागिकम् । हरितालं यथायोग्यमानम् । तालचूर्णक्षेपस्य भस्मपर्यन्तं समापनम् । भस्मोत्तरमपि शरावेणाच्छाद्य तीव्राग्निदानं निरुत्थताकरणार्थमित्यनुसन्धेयम् । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । पञ्चतां मृत्युम् ॥१५-१८॥

वङ्गभस्म भवेद्यावच्चूर्णं तावत्समापयेत् ॥२१॥
राशीकृत्य ततो भस्म शरावेण पिधापयेत् ।
ततो दिनैकपर्य्यन्तं तथा वह्निं प्रदीपयेत् ॥२२॥
ज्वलदङ्गारवर्णं स्याद् वङ्गभस्म यथा ध्रुवम् ।
स्वतःशीतं ततो ज्ञात्वा वङ्गभस्म समाहरेत् ॥२३॥
शङ्खकुन्देन्दुधवलं वङ्गभस्म भवेद् ध्रुवम् ।
इत्थं मृतं वङ्गकन्तु वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥२४॥

तृतीयो मारणप्रकारः ।

विशुद्धं वङ्गमादाय कटाहे गालयेद्भिषक् ।
पादांशिकं विशुद्धञ्च तत्र सूतं विनिक्षिपेत् ॥२५॥
दत्त्वा सम्मर्द्य यत्नेन द्रुतमेवावतारयेत् ।
वङ्गार्द्धं तालकं दत्त्वा खल्वे सम्पेषयेत्ततः ॥२६॥
श्लक्ष्णचूर्णं ततः कृत्वा रविदुग्धेन मर्दयेत् ।
पिप्पलत्वक्समुत्थाच्छक्षारमध्यगतं भिषक् ॥२७॥
शरावसम्पुटे न्यस्य लावकाख्यपुटे पुटेत् ।
इत्थं पुटद्वयेनैव वङ्गं तु मृतिमाप्नुयात् ॥२८॥

चतुर्थो मारणप्रकारः ।

विशुद्धं वङ्गमादाय कटाहे गालयेद्भिषक् ।
शुष्कपिप्पलवल्कोत्थं चूर्णं तुल्यं विनिक्षिपेत् ॥२९॥
स्वल्पं स्वल्पं मुहुश्चैव लोहदर्व्या प्रचालयेत् ।
वङ्गभस्म भवेद्यावच्चूर्णं तावत्समापयेत् ॥३०॥
राशीकृत्य ततो भस्म शरावेण पिधापयेत् ।
ज्वलदङ्गारवर्णं स्याद् वङ्गभस्म यथा चिरम् ॥३१॥
तथा प्रदीपयेदग्निं दिनमेकं भिषग्वरः ।
स्वतःशीतं ततो ज्ञात्वा सुमृतं वङ्गमाहरेत् ॥३२॥

अपामार्गचूर्णक्षेपाद् वङ्गभस्मनिर्माणं द्वितीयम् । वीतशङ्कः अपक्वताशङ्कारहितः । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥१६-२४॥

तृतीयः प्रकारः पारदतालकयोगसाध्यः पिप्पलत्वक्समुत्थनिर्मलक्षारमध्ये स्थापनप्रकारश्च तालकभस्मीकरणप्रकरणे भणितपरिभाषः ॥२५-२८॥

चतुर्थः प्रकारः—पिप्पलत्वक्क्षारक्षेपनिर्माणीयः । अस्य च क्षारांशबहुलतया प्रक्षालनम् । रक्तं वर्णकपत्रं आङ्ग्लभाषायां "Red Litmus Paper" इति

बहुशः क्षालयेत्तोयैः क्षारहीनं यथा भवेत् ।
ततः सर्वप्रयोगेषु वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥३३॥

प्रसङ्गात् क्षारशून्यत्वपरीक्षणम् ।

क्षारशून्यत्वविज्ञानं भिषजां स्यात्कथं त्वतः ।
रसायनोक्तमार्गेण सर्वं तदुपदिश्यते ॥३४॥
रक्तं वर्णकपत्रं चेद्धावनाम्भसि संस्थितम् ।
सर्वथा नीलतां नैति क्षारशून्यं ततो वदेत् ॥३५॥

पञ्चमो मारणप्रकारः ।

वङ्गं विशुद्धं प्रद्राव्य मृदुपत्राणि कारयेत् ।
ततोऽर्कदुग्धपिष्टेन तालेन परिलेपयेत् ॥३६॥
घर्मे संशोष्य यत्नेन वङ्गपत्राणि वै पृथक् ।
चिञ्चात्वक्क्षारमध्यस्थानीह कृत्वा पुटेद्भिषक् ॥३७॥
एवं पुटत्रयेणैव वङ्गकं याति पञ्चताम् ।
इत्थं मृतं वङ्गकन्तु वीतशङ्कैः प्रयोजयेत् ॥३८॥

सुमृतवङ्गस्य गुणाः ।

वङ्गं मृतं लघु सरं शिशिरञ्च रूक्षं
मेध्यं सतिक्तकतुवरं लवणञ्च किञ्चित् ।
मेदोहरं रुचिकरञ्च रसायनञ्च
श्लेष्मामयप्रशमनं खलु सम्प्रदिष्टम् ॥३९॥
वङ्गं वान्तिहरं परं व्रणहरं सर्वप्रमेहापहं
चक्षुष्यं सुमतिप्रदं क्षयहरं शुक्रैकसम्वर्द्धनम् ।
श्वेतासृग्दरनाशनं व्रणहरं जन्त्वामयध्वंसनं
कामं कामविवर्द्धनं धृतिकरं वर्ण्यं निकामं तथा ॥४०॥

नाम्ना प्रसिद्धम् । वङ्गभस्म धावनाम्भसि निक्षिप्तं, चेन्नीलवर्णतां नोपेयात्तदा वङ्गभस्म क्षारशून्यं सञ्जातमिति जानीयात् । अन्यथा सक्षारमिति व्यवस्येत् ॥

पञ्चमः प्रकारः—सुगमः ॥३६-३८॥

अथास्य गुणाः—शिशिरं शीतम् । यद्यपि कैश्चित् वङ्गं उष्णमिति लिखितम्, तथापि वङ्गं प्रायः शिशिरम्, तालादिमारितन्तु उष्णवीर्यं भवत्येवेति । वक्ष्यति हि—"वङ्गं गन्धादियोगेनेत्यादिनाऽनुपदमेवेति । श्लेष्मामयप्रशमनं खलु सम्प्रदिष्टं भिषग्भिरिति शेषः । स्मरन्ति हि—"वङ्गं तिक्तोष्णकं रूक्षमीषद्वात-प्रकोपणम् । मेहश्लेष्मामयघ्नञ्च मेदोघ्नं क्रिमिनाशनम्" इति । न चोष्णमेव वङ्गमिति शङ्कनीयं प्राचीनैरपि वङ्गशीततोल्लेखात् । तथाहि—"बल्यं दीपन पाचनं रुचिकरं प्रज्ञाकरं शीतलं सौन्दर्यैकविवर्धनं हितकरं नीरोगताकारकम् ।

वङ्गं कामं मदनजननं स्वप्नमेहामयघ्नं
कासश्वासप्रशमनपटु प्रीणनं कार्श्यभाजाम् ।
वृष्यं बल्यं पवनशमनं पाण्डुहृच्चातिवेलं
वाग्जालैः किं भवति नितरां सौख्यदं देहभाजाम् ॥४१॥
गर्भाशयच्युतिहरं श्वासकृच्छ्रप्रणाशनम् ।
शोषोद्भूतनिशास्वेदोल्बणश्लेष्महरं परम् ॥४२॥

विशिष्टा गुणाः ।

मृतन्तु वङ्गं परिशीलितन्तु सैनाशयेन्नातिचिरेण नूनम् ।
चिरोत्थितं श्वासनलीविलग्नं कफं प्रवृद्धं मलनामधेयम् ॥४३॥

अपि च ।

मृतन्तु वङ्गं परिशीलितं वै निवारयेन्नातिचिरेण कामम् ।
सर्वाङ्गगं मानसवैकृतोत्थं प्रसादसंज्ञं पवनं प्रवृद्धम् ॥४४॥

वङ्गस्य औष्ण्यशैत्यहेतुः ।

वङ्गं गन्धादियोगेन मारितं तृष्णतां व्रजेत् ।
क्षारादिना मृतश्चेह शीततां याति निर्भरम् ॥४५॥

अस्य मात्रानिरूपणम् ।

रक्तिकातः समारभ्य रक्तिद्वितयसंमिताम् ।
पूर्णमात्रां प्रयुञ्जीत मृतवङ्गस्य कोविदः ॥४६॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

गुडूचिकासत्वरजोविमिश्रं मृतन्तु वङ्गं मधुनावलीढम् ।

धातुस्थौल्यकरं क्षयिक्षयहरं सर्वप्रमेहापहं वङ्गं भक्षयतो नरस्य न भवेत्स्वप्नेऽपि शुक्रक्षयः" इति । तस्मादाचार्योक्तं निर्बाधमिति । सुमतिप्रदं वर्धमानकामवासनानियमनात् शुक्रक्षयदौर्बल्यादिदशायामिति भावः । कामविवर्द्धनन्तु क्रमशः क्षीणे शुक्रे सञ्चिते स्वयमेवोद्दीपनात् । निकामं अत्यर्थम् । कामं यथेच्छं मदनजननमिति प्रथमं क्षीणं शुक्रमाप्याय्य ततः कामवासनोद्दीपकमिति भावः । पवनशमनं प्रसादनामधेयं प्रवृद्धं पवनं शमयतीति ज्ञेयम् । मलवातस्य तूत्पादकमिति विशेषः । अतिवेलं अत्यर्थम् । शोषोद्भूतं निशास्वेदं उल्बणं श्लेष्माणञ्च हरतीति । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥३९-४२॥

नूनमिति दृढानुभवख्यापनम् । एतच्च प्राचीनतन्त्रानुक्तमपि अनुभववैशेष्यात् शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमुक्तमिति । एवमेव प्रसादवातशान्तिरपि वङ्गाजायमाना नवाविष्काररूपैवेति विशेषः ॥४३-४४॥

वङ्गस्यौष्ण्यशैत्यभावहेतुस्तु अत्युक्तपूर्वः पूर्वैः स्फुटीकृत आचार्यैः ॥४५॥

अस्य मात्रानिरूपणं देशकालापेक्षया ज्ञापितम् ॥४६॥

विनाशयेन्नातिचिरेण मेहान् मत्तद्विपानत्र यथा मृगेन्द्रः॥४७॥
वङ्गं शिलाजतुयुतं मधुनावलीढं
मासं निषेवितमलं विनिहन्ति मेहान्।
क्षीणाल्पशुष्ककृशदूषितरेतसाञ्च
वीर्याभिवर्द्धनविशुद्धिविधौ च शस्तम् ॥४८॥
साज्यं वङ्गं शीलितन्तु द्रुतं पाण्ड्वामयं हरेत्।
सौभाग्यचूर्णसंयुक्तं गुल्मञ्चापि विनाशयेत् ॥४९॥
पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं वङ्गन्तु परिशीलितम्।
अग्निमान्द्यं निहन्त्याशु त्वजीर्णं पूगसंयुतम् ॥५०॥
हरिद्रया निषेवितं मृतन्तु वङ्गमुद्धरेत्।
निकाममूर्ध्वमारुतं तथैव रक्तपित्तकम् ॥५१॥
रससिन्दूरसंयुक्तं वङ्गं तु परिशीलितम्।
काममार्द्रनिशाम्बासं व्रणमेहं व्यपोहति ॥५२॥
वरुणादिगणोद्दिष्टभेषजक्वाथयोगतः।
शीलितं वङ्गभसितं मतं व्रणहरं परम् ॥५३॥
चम्पकस्वरसोपेतं सकर्पूरमथापि वा।
वङ्गं निषेवितं हन्यान्मुखदौर्गन्ध्यमुल्बणम् ॥५४॥
वङ्गं कस्तूरिकोपेतं वीर्यस्तम्भकरं परम्।
जातीफलक्षौद्रयुतं शुक्रपुष्टिकरं परम् ॥५५॥
खदिरक्वथितेनेह वङ्गं चर्मामयं हरेत्।
समुद्रफेनसंयुक्तं दुष्टं शुक्रं विशोधयेत् ॥५६॥
अपामार्गस्य चूर्णेन वङ्गन्तु परिशीलितम्।
रक्तिद्वयमितं यत्नात् षाण्ढ्यमाशु विनाशयेत् ॥५७॥
शाल्मलीमूलसंयुक्तं वङ्गं रक्तिद्वयोन्मितम्।
सक्षौद्रं सहरिद्रञ्च वीर्यवृद्धिकरं परम् ॥५८॥

रोगयोग्यः प्रयोगोऽस्य गुडूचिकेत्यादिना। वङ्गभस्म २ गुञ्जे, अमृतासत्त्वम् ४ गुञ्जाः, मधु २ माषौ लीढं प्रमेहरोगशान्त्यै प्रभवति। शिलाजतु ४ गुञ्जाः, वङ्गं २ गुञ्जामितं, मासं यावत् मधुना लीढं शुक्रशोधनम्। साज्यं घृतयुक्तम्, द्रुतं शीघ्रम्। सौभाग्यचूर्णं वह्निभृष्टटङ्कणक्षोदः, पूगयुतं वङ्गमजीर्णं शमयतीत्यन्वयः॥ ऊर्ध्वमारुतम्—"अधः प्रतिहतो वायुः श्लेष्मणा मायुनाऽथवा। करोति भृशमुद्गारमूर्ध्ववातः स उच्यते" इति। आर्द्रा सरसा वा

लघुशाल्मलिमूलोत्थचूर्णेन परिशीलितम् ।
साभ्रकं शुक्रलोहन्तु शुक्रसञ्जननं परम् ॥५९॥
वङ्गन्तु शर्करोपेतं पित्तघ्नं समुदाहृतम् ।
निम्बूकस्वरसोपेतं देहदाहहरं मतम् ॥६०॥
तुलसीदलसंयुक्तं वङ्गं मेहान् निवारयेत् ।
नागिनीस्वरसोपेतं विबन्धं नाशयेद् ध्रुवम् ॥६१॥
लोहशुक्तिकयोपेतं वङ्गं तु परिशीलितम् ।
द्विगुञ्जं रालसहितं श्वेतप्रदरनाशनम् ॥६२॥
वङ्गं शशासृजा वापि निशाकुङ्कुमचन्दनैः ।
महिषीक्षीरसंपिष्टं मुखच्छायां व्यपोहति ॥६३॥
रससिन्दूरसंयुक्तं वङ्गन्तु परिशीलितम् ।
नाशयत्यचिरादेव प्रमेहं क्षीणशुक्रताम् ॥६४॥
तालमूलिकयोपेतं वङ्गन्तु परिशीलितम् ।
मासमात्रप्रयोगेण शुक्रतारल्यहृत्परम् ॥६५॥
नृपावर्तायसयुतं रससिन्दूरसंयुतम् ।
चन्दनक्वाथसंपीतं जीर्णज्वरमपोहति ॥६६॥
ताप्यतारसमायुक्तं वङ्गं तु परिशीलितम् ।
ऊर्ध्वजत्रुसमुद्भूतं नाडीशूलं व्यपोहति ॥६७॥

अथ स्वर्णवङ्गस्य प्रथमो निर्माणप्रकारः ।

कर्षत्रयमितं वङ्गं दर्व्यां न्यस्यानले न्यसेत् ।
विद्रुते तत्समं सूतं द्रुतं तत्र विनिक्षिपेत् ॥६८॥
द्रुतं निक्षिप्य खल्वे च पेषयेदतियत्नतः ।
अम्लेन केनचिद्वापि सह सम्मर्दयेत्ततः ॥६९॥
विमर्द्य सैन्धवं दत्त्वा बहुशः क्षालयेत्ततः ।
विशुद्धं गन्धकञ्चाथ दद्यादीश्वरसंमितम् ॥७०॥

निशा हरिद्रा तस्या वारा जलेन । षाण्ढ्यं नपुंसकताम् । नागिनीस्वरसः ताम्बूलदलरसः । लोहशुक्तिवङ्गसर्जरसान् समभागान् सम्मेल्य ततः द्विगुञ्जा मात्रास्यौषधस्य कल्पनीया । शशासृजा शशरुधिरेण, नृपावर्तः राजावर्तः क्षुद्रमणिविशेषः वक्ष्यमाणपरिचयः । आयसं लौहम् । ताप्यं स्वर्णमाक्षिकम् ॥४७-६७॥

अथ स्वर्णवङ्गनिर्माणप्रकारः—अम्लसैन्धवाभ्यां सम्मर्द्य क्षालनं पिष्टिनैर्मल्यार्थम् । ईश्वरसंमितं पारदपरिमाणम् । चूलिकालवणं नवसादरम् । उक्त-

चूलिकालवणञ्चैव बलितुल्यं विनिक्षिपेत् ।
सम्पेष्य चातियत्नेन श्लक्ष्णचूर्णन्तु कारयेत् ॥७१॥
सवस्त्रमृत्तिकालिप्तकाचकुप्यां ततो न्यसेत् ।
यत्नतः सिकतायन्त्रे चतुर्यामं पचेत्ततः ॥७२॥
निर्धूमे जायमाने च काचकूपीमुखे भिषक् ।
सन्दंशेन गृहीत्वा च कूपीं भूमौ तु विन्यसेत् ॥७३॥
काचकूपीं विभिद्याथ कूपिकातलसंस्थितम् ।
स्वर्णवर्णं स्वर्णवङ्गं भिषग्यत्नः समाहरेत् ॥७४॥
कूपीभेदनकाले तु सूक्ष्मदर्शी भिषग्वरः ।
सूक्ष्मान् काचकणान् सम्यङ् निरीक्ष्य परिवर्जयेत् ॥७५॥
वङ्गं सञ्जायते यस्मात् कीर्णं स्वर्णकणैरिव ।
तस्माद्रसायनाचार्यैः स्वर्णवङ्गं प्रकीर्तितम् ॥७६॥

द्वितीयो निर्माणप्रकारः ।

वङ्गं सूर्यमितं द्रुतं रसमितं सूतेश्च सम्पेषयेत्
प्रक्षाल्याम्लरसैः क्षिपेद् बुधवरो नागोन्मितं गन्धकम् ।
अङ्गांशं नवसादरञ्च विमलं सम्पेष्य यत्नात्पचेत्
कूपीस्थं सिकताख्ययन्त्रविधिना कूपीं ततस्त्वाहरेत् ॥७७॥
कूपीं विभिद्य यत्नेन रसतन्त्रविचक्षणः ।
स्वर्णरम्यं स्वर्णवर्णं स्वर्णवङ्गं समाहरेत् ॥७८॥
आयुर्वेदमहाम्भोधिकर्णधारधुरन्धरैः ।
मित्रवंशावतंसैस्तु गुरुवर्यमहोदयैः ॥७९॥
श्रीमन्नरेन्द्रनाथाख्यैस्स्वयमाविष्कृतो विधिः ।
प्रकाशितः खलु मया लोकानुग्रहकाम्यया ॥८०॥

अन्यत्रापि—"प्रक्षिपेद् भाजने गन्धमायसे वापि मृण्मये । विद्रुते वह्नितापेन तस्मिन् तन्मानकं रसम् ॥ क्षिप्त्वा सञ्चूर्णयेत्तत्र नरसारञ्च गन्धकम्" इत्यादिना। गन्धकमत्र निःस्नेहं ग्राह्यम् । केचित्तु वालुकायन्त्रं विहाय अङ्गारधानिकायामेव पाचयन्ति, तत्तु वर्णगुणाभ्यां हीनामिति विभावनीयम् ॥६८-७६॥

द्वितीयो निर्माणप्रकारोऽल्पव्ययो बहुफलश्चेति । सूर्यमितं द्वादशभागिकं द्रुतं वङ्गं, रसमितं षड्भागिकं सूतं सम्मेल्य सम्पेषयेत् । नागोन्मितं अष्टभागिकं गन्धकम् । तच्च प्रागुक्तपञ्चमविधिविशुद्धं ग्राह्यम् । अङ्गांशं षड्भागिकञ्च नवसादरं दत्वा सम्पेष्य कुप्यां निधाय पचेत् । अन्यत् सर्वं समानं पूर्वेण । अत्र च पूर्वयोगापेक्षयोत्कृष्टवर्णं स्वर्णवङ्गं भवति इति। अत्र च वङ्गपारदादिमारणतारतम्यं मित्रवंशावतंसैराविष्कृतमिति विशेषः ॥७७-८०॥

अस्य गुणाः ।

सुवर्णवङ्गं शिशिरञ्च रूक्षं सरं सतिक्तं लवणञ्च साम्लम् ।
रसायनं मेहहरञ्च मेध्यं बल्यञ्च नेत्र्यं परमं प्रदिष्टम् ॥८१॥
लावण्यदं वह्निविवर्धनञ्च श्लेष्मामयघ्नं परमञ्च वृष्यम् ।
मेदोहरं शुक्रकरं निकामं सुवर्णवङ्गं कथितं रसज्ञैः ॥८२॥

अस्य मात्रानिरूपणम् ।

गुञ्जैकतः समारभ्य गुञ्जाद्वितयसंमितम् ।
सुवर्णवङ्गं युञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥८३॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

स्वर्णवङ्गं विशेषेण वक्ष्यमाणैरनुपानकैः ।
तत्तद्रोगेषु नियतं प्रयुञ्जीत भिषग्वरः ॥८४॥

[ गीतिका ]

बहुलारजोविमिश्रं त्वपि नागकेशराढ्यम् ।
यशदोत्थभूतियुक्तं सुविभं सुवर्णवङ्गम् ॥८५॥
परिशीलितं सपथ्यं दिनसप्तकं प्रयत्नात् ।
विनिवारयेद्धि शुक्लप्रदरोत्थितां तु बाधाम् ॥८६॥
परिशीलितं तथेदं खलु मासमात्रयोगात् ।
विनिहन्ति शुक्रमेहं सुचिरोत्थितं प्रकामम् ॥८७॥
सममाधवोचिताढ्यं सुविभं सुवर्णवङ्गम् ।
परिशीलितं द्विगुञ्जं व्रणमेहहृत्प्रदिष्टम् ॥८८॥
मधुना सुवर्णवङ्गं रजनीरसप्रगाढम् ।
अशितं ह्यमोघशस्त्रं व्रणमेहनाशनाय ॥८९॥
सितसारिवाश्रृतेन ह्यशितं सुवर्णवङ्गम् ।
व्रणमेहमुग्रवेगं खलु नाशयेन्निकामम् ॥९०॥
ससुरप्रियोत्थचूर्णं ह्यशितं सुवर्णवङ्गम् ।
विनिवारयेद्विशेषाद् द्रुतमेव रात्रिमेहम् ॥९१॥
लघुशाल्मलीशिफाया रजसा समन्वितन्तु ।
ह्यशितं सुवर्णवङ्गं बलवीर्यदं प्रदिष्टम् ॥९२॥

अस्य गुणाः—शिशिरं गन्धमारितमपि क्षारसहयोगात् शीतवीर्य्यम् । लवणं सक्षारत्वात् । नेत्र्यं प्रदिष्टं कैश्चित् ॥८१-८२॥

मात्रादिकं वङ्गभस्मवत् सर्वम् ॥८३-८४॥

बहुला स्थूलैला, सुविभं शोभनचाकचक्यम्, सपथ्यं पथ्यरक्षायुक्तं यथा स्यात्तथा । माधवोचितं कक्कोलम्, शीतलचीनी इति हिन्दीभाषायाम् ।

अपि च—

प्रतनुमधुविमिश्रं मासमेकं सपथ्यं
मृतयशदसमेतं शीलितं स्वर्णवङ्गम् ।
अपनयति विशेषाच्छुक्रतारल्यमारा-
ज्जनयति बलवृद्धिं भूयसीं भावुकानाम् ॥९३॥
समभागिकसिन्दूररससम्मिश्रितं तथा ।
सुवर्णवङ्गं मधुना वासरे तु द्विवारकम् ॥९४॥
सततं मासमात्रेण शीलितं पथ्यभोजिभिः ।
अवश्यं नाशयत्याशु शुक्रदौर्बल्यमुल्बणम् ॥९५॥

अथ सुवर्णवङ्गपञ्चकरसायनम् ।

सुवर्णवङ्गमुज्ज्वलं तु तोलकद्वयोन्मितम् ।
विशोधितं शिलामयं सुवर्णवङ्गसंमितम् ॥९६॥
मृतं तु तीक्ष्णलोहकं शिलामयार्द्धभागिकम् ।
सुशोभनं तथाभ्रकं मतं तु तोलकार्द्धकम् ॥९७॥
स्मरध्वजाङ्कपूर्वकं ध्वजाह्वयं तथा रसम् ।
विमर्द्य खल्वके भृशं वटीं त्रिगुञ्जसंमिताम् ॥९८॥
विधाय काचकूपके न्यसेत्ततो भिषग्वरः ।
यथानुपानयोगतो द्विवारमेकवासरे ॥९९॥
प्रयोजयेद्विशेषविद्बलाबलाद्यपेक्षया ।
रसायनं मतं त्विदं सुवर्णवङ्गपञ्चकम् ॥१००॥
वङ्गीयैः श्रीरमानाथसेनवैद्यमहोदयैः ।
विचार्याविष्कृतमिदं सुरम्यन्तु रसायनम् ॥१०१॥
प्रकाशितं खलु मया लोकानुग्रहकाम्यया ।
अमोघास्त्रमिदं ख्यातं शुक्रमेहस्य नाशने ॥१०२॥
बलवर्णकरं वृष्यं परं बुद्धिविवर्द्धनम् ।
समाख्यातं विशेषेण शुक्रतारल्यनाशनम् ॥१०३॥
सितासराज्यसंयुतप्रतप्तदुग्धयोगतः ।
सुवर्णवङ्गपञ्चकं निषेवितं द्विमासकम् ॥१०४॥

"कङ्कोलकं कृतफलं कोलकं कटुकं फलम् । चूर्णं कन्दफलं द्वीपं मारीचं माधवोचितम्।" इति धन्वन्तरीयनिघण्टुः। सुरप्रियं कङ्कोलम्। सपथ्यं पथ्यभोजनयुक्तम्। आरात् दूरादेवेत्यर्थः ॥८५-९५॥

सुवर्णवङ्गपञ्चकरसायनम्—शिलामयं. शिलाजतु । स्मरः कामदेवस्तस्य ध्वजाङ्कं ध्वजचिह्नं मकरः, तत्पूर्वकं मकरपूर्वकं ध्वजाह्वयं रसं मकरध्वजसंज्ञक

निहन्ति वै चिरोत्थितं तु शुक्रमेहमुल्बणम् ।
तथा करोति कामिनीमदापनाशनक्षमम् ॥१०५॥

इति वङ्गविज्ञानीयो नाम अष्टादशस्तरङ्गः ।

---

## अथ सीसकादिविज्ञानीय एकोनविंशस्तरङ्गः ।

अथ सीसकस्य नामानि ।

सीसकं शीषकं सीसं नागकं नागनामकम् ।
कुवङ्गकं कुरङ्गश्च तथा सिन्दूरकारणम् ॥१॥

ग्राह्यसीसकस्य स्वरूपम् ।

सुगौरवं मृदु स्निग्धं छेदने मलिनोज्ज्वलम् ।
बहिःश्यामं द्रुतद्रावं सीसकं जात्यमादिशेत् ॥२॥

अग्राह्यसीसकस्य स्वरूपम् ।

बहिः शुक्लं भारहीनं रूक्षं छेदे च निष्प्रभम् ।
समलं कठिनद्रावं सीसकं हेयमादिशेत् ॥३॥

सीसकशोधनस्य प्रयोजनम् ।

सीसं निहन्ति विमलां तु शरीरशोभां
कुष्ठं किलासकमलं जनयेच्च नूनम् ।
सन्धीन् प्रपीडयति पक्षवधं प्रकुर्यात्
संशुद्धिहीनमिह चेत् खलु मारितं स्यात् ॥४॥
शुद्धिपाकविहीनन्तु सीसकं परिशीलितम् ।
गुल्मं प्रमेहमानाहं श्वयथुञ्च भगन्दरम् ॥५॥
वह्निमान्द्यं त्वंसशोथं बाह्वोर्निश्चेष्टतां तथा ।
शूलं क्षयादिकान् रोगान् जनयत्यविकल्पतः ॥६॥

रसं अभ्रतुल्यं दद्यादिति शेषः । सिता खण्डम्, सरः सन्तानिका ॥९६-१०५॥

क्रमप्राप्तसीसकनामानि तन्त्रे व्यवहारार्थम् । सिन्दूरकारणं सिन्दूर-हेतुत्वात् नागस्य, सिन्दूरं हि नागसम्भवमिति ॥१॥

ग्राह्यसीसकस्वरूपं सुगौरवमिति-मलिनोज्ज्वलं मलिनं कृष्णं, उज्ज्वलं चाकचक्ययुतम् । तथाऽतो विपरीतं हेयसीसकमिति ॥२-३॥

सीसकशोधनप्रयोजनम्—स्पष्टप्रायम् । अंसशोथबाहुनिश्चेष्टतादि प्राचीनानुक्तोऽपि स्फुटप्रतीयमानत्वादुक्तम् । अविकल्पतः सन्देहराहित्येन अवश्यमित्यर्थः । पाकविहीनमिति दोषाश्चैते मनःशिलातालकगन्धकमन्तरा मारितनाग-सेवनादप्युजायन्त इति ज्ञेयम् ॥४-६॥

सीसकस्य प्रथमः शोधनप्रकारः।

सीसकं दर्विकासंस्थं चुल्लिकायां निधापयेत्।
विद्रुतञ्चाथ विज्ञाय रसतन्त्रविचक्षणः ॥७॥
सिन्दुवारशिफाजातस्वरसापूरितोदरे।
क्षिपेद् घटे तु सच्छिद्रपिधानपिहितास्यके ॥८॥
निर्वापयेत्सप्तवारं विधानज्ञो भिषग्वरः।
इत्थं विशोधितं सीसं मारणाय प्रयोजयेत् ॥९॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः।

सीसकं द्रावयेल्लोहदर्वीगतं स्वच्छचूर्णोदके चाथ निर्वापयेत्।
पूर्वमार्गेण वै शेषकर्माचरेत् सीसकं सत्वरं याति शुद्धिं पराम् ॥१०॥

अथ सीसकस्य प्रथमो मारणप्रकारः।

सीसकं शुद्धमादाय कटाहे गालयेद्भिषक्।
विशुष्काश्वत्थवल्कोत्थं समं चूर्णं विनिक्षिपेत् ॥११॥
स्वल्पं स्वल्पं मुहुश्चाथ लौहदर्व्या प्रचालयेत्।
सीसभस्म भवेद्यावच्चूर्णं तावत्समापयेत् ॥१२॥
राशीकृत्य ततो भस्म शरावेण पिधापयेत्।
ज्वलदङ्गारवर्णं स्यात्सीसभस्म यथा चिरम् ॥१३॥
स्वाङ्गशीतं ततो ज्ञात्वा मृतं सीसं समाहरेत्।
बहुशः क्षालयेत्तोयैः क्षारहीनं यथा भवेत् ॥१४॥
सीसतुल्यां रोगशिलां विमलां तत्र निक्षिपेत्।
निम्बूकवारिणा वापि काञ्जिकेनाथ पेषयेत् ॥१५॥
सम्पुटस्थं ततः कृत्वा पुटयेदतियत्नतः।
इत्थं त्रिभिः पुटैरेव सीसकं मृतिमाप्नुयात् ॥१६॥
द्वितीयादिपुटे वैद्यस्तुल्यामेव शिलां क्षिपेत्।

सीसकस्य प्रथमः शोधनप्रकारः—निर्गुण्डीमूलद्रवे परिषेचनं सप्तधा विधाय सम्पाद्यः ॥७–९॥

द्वितीयः प्रकारः चूर्णोदके निर्वापणादुक्तः। पूर्वमार्गेण अव्यवहितप्रदर्शितेन सीसकशोधनोक्तप्रथममार्गेण शेषकर्म कुम्भे स्वच्छचूर्णोदकस्य प्रक्षेपणम्, सच्छिद्रसुदृढपिधानकेन कुम्भमुखस्याच्छादनमित्यादिकमिहानुक्तं कर्म समाचरेदिति भावः। केचित् तु अर्कदुग्धे त्रिधा निर्वापणादपि शुद्ध्यति इत्याहुः ॥१०॥

अथास्य मारणप्रकारः प्रथमः—अश्वत्थवल्कलचूर्णक्षेपात् प्रथमं सीसकमारणम्। ततो दोषनिरासाय मनःशिलया त्रिधा पुटनमिति। पुटनञ्च मध्यपुटैरेव न महापुटैः। अन्यथा गलितो नागो दुर्विनश्यतीति अनुसन्धेयम्।

इत्थं मृतं सीसकन्तु वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥१७॥
भस्म सञ्जायते श्लक्ष्णं विशदं कज्जलप्रभम् ।
पक्षाघातादिकान् नागदोषान् नैव करोति च ॥१८॥

द्वितीयो मारणप्रकारः ।

विशुद्धं सीसमादाय कटाहे तु निधापयेत् ।
चुल्लिकायां निधायाथ वह्निं प्रज्वाल्य गालयेत् ॥१९॥
सीसकं विद्रुतं ज्ञात्वा स्वल्पं स्वल्पं मुहुर्मुहुः ।
विशुद्धकुनटीचूर्णं तुल्यं दत्त्वा विमर्दयेत् ॥२०॥
सीसभस्म भवेद् यावच्चूर्णं तावत्समापयेत् ।
स्वतः शीतं ततो ज्ञात्वा सीसभस्म समाहरेत् ॥२१॥
भस्मतुल्यं बलिं दत्त्वा निम्बूनीरेण मर्दयेत् ।
घर्मे विशोष्य यत्नेन सम्पुटस्थं ततः पुटेत् ॥२२॥
इत्थं त्रिभिः पुटैरेव सीसकं मृतिमाप्नुयात् ।
इत्थं मृतं सीसकन्तु वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥२३॥

तृतीयो मारणप्रकारः ।

नागं विशुद्धन्तु कटाहसंस्थं प्रद्रावयेत्तीव्रतरानलेन ।
द्रुतन्तु विज्ञाय भिषग्वरेण्यो मयूरचूर्णं क्रमशः क्षिपेद्वै ॥२४॥
वासां विशुष्कां च समान्तु दत्त्वा सञ्चालयेद्वै वृषदण्डदर्व्या ।
सुचूर्णितञ्चाथ विलोक्य वैद्यः प्रक्षालयेदच्छजलेन कामम् ॥२५॥
चूर्णं समादाय ततो रसज्ञस्तुल्यां मनोज्ञां विमलां तु दत्त्वा ।
वासारसेनाथ विमर्द्य सम्यक् पुटेत् त्रिवारं रसतन्त्रवैद्यः ॥२६॥
भस्म संजायते श्लक्ष्णं विशदं कज्जलप्रभम् ।
पक्षाघातादिकान् नागदोषान् नैव करोति च ॥२७॥
सुचिरं सेवनेनापि विकारान्नैव दर्शयेत् ।
अतो रसायनाचार्यो वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥२८॥

भस्म चास्य श्लक्ष्णमपि विशदं न तु पिच्छिलम् । वर्णतस्तु कज्जलप्रभम् । पक्षाघातादिकान् दोषान् न करोति च मनःशिलया पक्वत्वादिति शेषः ॥११-१८॥

द्वितीयः प्रकारो मनःशिलाप्रक्षेपसाध्यः गन्धकेन त्रिधा पुटनात् सम्पादनीयश्च, वीतशङ्कः नागदोषभयरहितः ॥१९-२३॥

तृतीयः प्रकारः—मयूरचूर्णं अपामार्गचूर्णम्, वृषदण्डदर्व्या वासकस्यार्द्रकाण्डमेव दर्वी तया ॥२४-२८॥

चतुर्थो मारणप्रकारः ।

नागं विशुद्धन्तु निधाय दर्व्यां प्रद्रावयेत्तीव्रतरानलेन ।
द्रुतं समालोक्य भिषग्वरेण्यः पादांशमीशं द्रुतमेव दद्यात् ॥२९॥
द्रुतन्तु भूमाववतार्य खल्वे सम्पेषयेत्सत्वरमेव यत्नात् ।
प्रक्षाल्य साम्लेन जलेन नूनं विशोष्य नीरं विदधीत चूर्णम् ॥३०॥
निक्षिप्य सीसाद् द्विगुणन्तु गन्धं सम्पेषयेद्यामयुगं प्रयत्नात् ।
विलोक्य चूर्णं खलु कज्जलाभं निधापयेद्वैद्यवरः शरावे ॥३१॥

शरावसम्पुटस्थितं पुटेल्लघौ पुटे ततः ।
स्वतः सुशीततां गते शरावमाहरेद्भिषक् ॥३२॥
विभिद्य सम्पुटात्ततः शुभं सुकज्जलप्रभम् ।
मृतन्तु सीसमाहरेद्रसायनागमार्यमा ॥३३॥

पञ्चमो मारणप्रकारः ।

चूर्णैर्मयूरादिसमुत्थितैस्तु चूर्णीकृतं सीसकमग्नियोगात् ।
प्रक्षाल्य च क्षारहतिं विधाय सीसार्द्धमानं विमलालचूर्णम् ॥३४॥
दत्त्वाथ सम्पेष्य शरावसंस्थं पुटेत्प्रमाणार्हपुटै रसज्ञः ।
स्वतः सुशीतन्तु विलोक्य विद्वान् समाहरेत्सम्पुटकं प्रयत्नात् ॥३५॥
रीत्यानया नातिचिरेण नूनमनुत्तमां याति मृतिन्तु सीसम् ।
विलुप्तशङ्को भिषजां वरेण्यः प्रयोजयेद् भूतिमिमां रसेषु ॥३६॥

षष्ठो मारणप्रकारः ।

नागं कटाहनिहितं द्रावयेद् वह्नियोगतः ।
ततः शुद्धशिलाचूर्णं स्वल्पं स्वल्पं मुहुर्मुहुः ॥३७॥
समांशेन तु निक्षिप्य लोहदर्व्या प्रचालयेत् ।
नागभस्म भवेद्यावच्चूर्णं तावत्समापयेत् ॥३८॥
ततः सीसोन्मितां शुद्धां शिलां दत्त्वा भिषग्वरः ।
रविदुग्धेन सम्पेष्य पुटयेदतियत्नतः ॥३९॥
एवं नातिचिरादेव नागकं मृतिमाप्नुयात् ।
इत्थं मृतं नागकन्तु सर्वयोगेषु योजयेत् ॥४०॥

चतुर्थः प्रकारः पारदगन्धकयोगसाध्यः । अत्र त्रिवारं गन्धकेन पुटनं कार्यम् । रसायनस्यागमः शास्त्रं तत्र अर्यमा सूर्यः रसायनशास्त्रान्धकारापसारणकर्मा अनुभवीत्यर्थः ॥२९-३३॥

पञ्चमः प्रकारः—क्षारहतिं प्रक्षालनेन क्षारांशविनाशम् ॥ सोऽयं तालकद्वारा निर्माणीय इति । विशेषः समानमन्यत्पूर्वेण ॥३४-३६॥

षष्ठः प्रकारः—शिलार्कदुग्धाभ्यां निर्माणीयः समानः पूर्वेण ॥३७-४०॥

सप्तमो मारणप्रकारः ।

सीसकं द्रावयेत्सत्कटाहस्थितं विद्रुतं वीक्ष्य वै वैद्यविद्याचणः ।
निक्षिपेच्चूर्णितं शुद्धसौगन्धिकं सीसकं सर्वथा याति यावन्मृतिम् ।४१
वीक्ष्य सम्यङ् मृतं सीसकं कोविदः स्वाङ्गशीते सति त्वाददीत द्रुतम् ।
सीसमेवं मृतं वीतशङ्को भिषग्योजयेत्सर्वथा बाह्ययोगेऽनिशम् ॥४२॥

अथ मृतसीसकस्य गुणाः ।

मृतन्तु सीसं मधुरञ्च तिक्तं स्निग्धं तथोष्णं गुरु लेखनञ्च ।
सरं तथा वह्निविवर्द्धनञ्च रसागमज्ञैः खलु सम्प्रदिष्टम् ॥४३॥

अपि च—

प्रमेहकरिकेशरी पवनरोगकालानलः
ग्रहण्यतिनिशारुणः खलु गुदाङ्कुरेभाङ्कुशः ।
बलासगदतस्करो व्रणगणैकसङ्कर्षणः ।
परं विजयतेतरां गदहरो भुजङ्गो मृतः ॥४४॥

अपि च—

नागस्तु नागसमतां द्रुतमातनोति
गुल्मद्विपं दलयतीह चिरप्रमत्तम् ।
घोरं हरेत्प्रदरमाशु हि रक्तपूर्वं
तूर्णन्तु रोगनिवहान् विनिहन्ति नूनम् ॥४५॥

मृतसीसकस्य मात्रा ।

पादांशतो रक्तिकाया रक्तिकैकामितं शुभम् ।
मृतं सीसं प्रयुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥४६॥

सप्तमः प्रकारः केवलगन्धकक्षेपसाध्यो भक्षणायोग्यो मनःशिलादिप्रयोगसहयोगाभावात्, अत उक्तम् बाह्ययोगे इति । यथा बाह्यप्रयोगे प्रयुज्यते विदरेऽर्शःसु च नवनीतेन सह ॥४२॥

मृतनागगुणाः—उष्णमिति यद्यपि तन्त्रान्तरीयाः सीसकं स्पर्शशीतमालोक्य शीतवीर्यमाहुः, यद्यपि च वङ्गस्येवास्यापि क्षारयोगात् शैत्यं गन्धादियोगादौष्ण्यं संभवि तथापि मनःशिलादियोगाभावेन सिद्धस्य नागस्य भक्षणायोगात् शीतताऽनुपयोगादुष्णत्वमेवास्योक्तमाचार्यदेशीयैः, अपि च प्राचीनपरिभाषास्वपि नागस्योष्णता प्रतिज्ञातेति । प्रमेहकरिकेसरीत्यादिना रूपकेण प्रमेहरोगादिविनाशो मृतनागेन विशेषत उक्तः । नागसमतां हस्तितुल्यबलताम्, रक्तपूर्वं प्रदरं रक्तप्रदरम्, तूर्णं शीघ्रं, रोगनिवहान् रोगसङ्घान् । नूनं निश्चयेन ॥४३-४५॥

मृतसीसकमात्रा देशकालापेक्षयावधानीयेति प्राह पादांशतो रक्तिकायाः इत्यादिना ॥४६॥

अथ मृतसीसकस्य आमयिकः प्रयोगः।

गुञ्जैकप्रमितं सीसं निशामलकसंयुतम्।
मधुना शीलितं तूर्णं प्रमेहं विनिवारयेत् ॥४७॥
अशोकक्वाथसंयुक्तं मृतं सीसन्तु शीलितम्।
अचिरादेव चिरजं रक्तप्रदरमुद्धरेत् ॥४८॥
गुञ्जैकप्रमितं सीसं नागकेशरसंयुतम्।
रक्तार्शसं निहन्त्याशु वृत्रमिन्द्राशनिर्यथा ॥४९॥
गुडूचिकासत्वरजोविमिश्रं मृतन्तु सीसं मधुनावलीढम्।
विनाशयेन्नातिचिरेण नूनं बलासवातप्रभवन्तु मेहम् ॥५०॥
सुवर्णरससिन्दूरताम्राढ्यं खलु सीसकम्।
शीलितं विनिहन्त्याशु त्वन्त्रशोथं सुदारुणम् ॥५१॥
आत्मगुप्ताबलामूलमांसीक्वाथेन सीसकम्।
वृक्कशोथसमुद्भूतमाक्षेपं नाशयत्यलम् ॥५२॥
रससिन्दूरताम्राढ्यं सीसकं परिशीलितम्।
सर्वाङ्गकम्पनारब्धं हन्ति पक्षवधामयम् ॥५३॥
प्रसारणीबलारास्नाकपिकच्छूकषायतः।
सताप्यशदं सीसं सुमृतं परिशीलितम् ॥५४॥
अङ्गप्रसारणीपेशीगतदोषसमुत्थितम्।
विनिहन्ति विशेषेण पक्षाघातं सुदारुणम् ॥५५॥

अन्त्रशोषान्तक रसः।

शिलया निहतं सीसं तोलकद्वयसंमितम्।
कान्तपाषाणभसितं सीसकप्रमितं शुभम् ॥५६॥
निश्चन्द्रिकं सुवर्णं तु तथा यशदकारणम्।
गगनं रविलोहं च पृथक् तोलकसंमितम् ॥५७॥
सर्वार्द्धं गन्धकं दत्त्वा पेषयेत्कन्यकाम्भसा।
त्रिधा वराहाख्यपुटे पुटयेद्भिषजां वरः ॥५८॥
खल्वे सञ्चूर्ण्य च ततो काचकुप्यां तु विन्यसेत्।
समाख्यातो रसोऽयं तु ह्यन्त्रशोषान्तकाभिधः ॥५९॥

रोगयोग्यः प्रयोगः—निशा हरिद्रा। बलासवातप्रभवमिति बलासः कफः, ततश्च कफवातजातमित्यर्थः। अन्त्रशोथवृक्कशोथसमुद्भूताक्षेपकादिनिवारकोऽस्य गुणः प्राचीनापरिभाषितोऽप्यनुभवादुक्तः। अङ्गप्रसारणीपेशीगतो दोषो वातसंस्थानदुष्टिहेतुः तस्माज्जातं पक्षाघातम् ॥४७-५५॥

अन्त्रशोषान्तकरसो नवाविष्कृतः—यशदकारणं खर्परम्। रविलोहं ताम्रम्।

श्रीमद्भिर्गुरुवर्यैस्तु ह्ययमाविष्कृतो रसः ।
प्रकाशितः खलु मया लोकानुग्रहकाम्यया ॥६०॥

अस्य गुणाः ।

अन्त्रशोषापहरणो ग्रहणीविनिवारणः ।
जीर्णाजीर्णप्रहरणो यक्ष्मलक्ष्मनिबर्हणः ॥६१॥
अरोचकाद्युपगतं दारुणं दीर्घकालजम् ।
अतीसारं निहन्त्याशु कामं यक्ष्मसमाश्रयम् ॥६२॥
आध्मानापहमत्यन्तं गुल्मप्लीहनिषूदनम् ।
जीर्णज्वरप्रशमनं बलसञ्जननं परम् ॥६३॥
गुञ्जार्द्धतः समारभ्य गुञ्जैकप्रमितं परम् ।
प्राणाचार्यः प्रयुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥६४॥

अथ आरनालीयसीसकस्य नामानि ।

काञ्जिकाम्लीयसीसञ्च त्वारनालीयसीसकम् ।
तदेव च समाख्यातं काञ्जिकाम्लीयनागकम् ॥६५॥

आरनालीयसीसस्य निर्माणप्रकारः ।

चत्वारिंशद्भागिकन्तु सुतीव्रं काञ्जिकाम्लकम् ।
परिस्रुतञ्च विमलं जलं विंशतिभागिकम् ॥६६॥
मृद्दारश्रृङ्गचूर्णन्तु चतुर्विंशतिभागिकम् ।
काचपात्रे सुविमले स्थापयेद्भिषजां वरः ॥६७॥
चुल्लिकायां निधायाथ कामं मन्दाग्निना पचेत् ।
द्रवीभूतं ततो ज्ञात्वा चुल्लीतस्त्ववतारयेत् ॥६८॥
ततः सारकपत्रेण स्रावयेदतियत्नतः ।
पुनर्मन्दानलेनैव स्रावितं सलिलं पचेत् ॥६९॥
किञ्चिज्जलांशशेषे च पात्रमाश्ववतारयेत् ।
स्वाङ्गशीतं समालोक्य ततः पात्रतलस्थितान् ॥७०॥

निगदव्याख्यातमन्यत् ॥५६-६०॥

अस्य गुणाः—जीर्णाजीर्णं पुराणमजीर्णम्, तस्य प्रहरणो नाशक इत्यर्थः। यक्ष्मणो लक्ष्म लक्षणं तस्य निबर्हणो नाशकः । स्पष्टमन्यत् ॥६१-६४॥

अथ नवीनपरिभाषित आरनालीयसीसनिर्माणप्रकारः—तत्रादौ आरनालीयसीसकनामानि काञ्जिकाम्लीयसीसकमित्यादिना ॥ सुतीव्रं काञ्जिकाम्लकं अनुपदं वक्ष्यमाणप्रकारम् । मन्दाग्निना पाको मृद्दारश्रृङ्गान्तर्गतनागभागद्रावसम्भावनार्थः, उत्क्रमानक्षिप्तजलशेषे हि यथा नागभागद्रुतिर्जायेत, न च प्रागेव नागद्रवात् जलांशशोषः स्यादिति भावः । अतियत्नतः सारणञ्च

आरनालीयसीसस्य हिमकुन्देन्दुसन्निभान् ।
सूक्ष्मान् कणान् निपतितान् भिषग्रत्नः समाहरेत् ॥७१॥

अथ आरनालीयकसीसद्रवस्य निर्माणप्रकारः ।

आरनालीयसीसन्तु निर्मलं शरभागिकम् ।
सार्द्धत्रिभागिकञ्चैव शुद्धं मृद्दारश्रृङ्गकम् ॥७२॥
परिस्रुतञ्च विमलं जलं विंशतिभागिकम् ।
सम्मेल्य काचपात्रे च चुल्लिकायां निधापयेत् ॥७३॥
पचेन्मन्दाग्निना तावत् यावदेति द्रुतिं पराम् ।
यावज्जलं प्रशुष्येत द्रुतिपर्यन्तमग्निना ॥७४॥
विनिक्षिपेज्जलं तावद्रसतन्त्रविचक्षणः ।
काचकुप्यां निधायाथ भिषग्रत्नः प्रयोजयेत् ॥७५॥

प्रसङ्गात् सुतीव्रकाञ्जिकाम्लस्य निर्माणप्रकारः ।

अत्यम्लं निर्मलं शुक्तं गृहनीरमथापि वा ।
समाहरेद्भिषग्वर्यो रससेरकसंमितम् ॥७६॥
काचलिप्ते तु मृत्पात्रे नाडिकायन्त्रयोगतः ।
पचेन्मन्दाग्निना तावत्पञ्चसेरकसंमितम् ॥७७॥
यावत्तु गृहनीरस्थं जलांशं न परिस्रवेत् ।
परिस्रुताम्बुसन्त्यक्तं जायते तीव्रकाञ्जिकम् ॥७८॥

अथ सजलारनालीयकसीसद्रवस्य निर्माणप्रकारः ।

आरनालीयकाह्वस्तु द्रवे शुभ्रांशुभागिके ।
निक्षिपेद्रसतन्त्रज्ञस्तन्मितां निर्मलां सुराम् ॥७९॥

सारितजलस्यात्यन्तनिर्मलतातात्पर्य्येणोक्तम् ॥६५-७१॥

अथारनालीयकसीसद्रवस्य निर्माणम्—आरनालीयक इत्यत्र "अल्पार्थे कन्" इत्यल्पार्थे कन् प्रत्ययो विहितः । तेनाङ्ग्लभाषाप्रसिद्ध "Sub" इत्युपसर्गप्रत्यायक इत्यवधेयम् । आरनालीयसीसं पूर्वोक्तसाधनं पञ्चभागिकम्, मृद्दारश्रृङ्गं जलधौतपिष्टं शुद्धं सार्धत्रिभागिकम्, परिस्रुतजलस्य २० भागाः । मन्दाग्नौ द्रावयेत् । द्रुतौ सत्यां परिस्रुतजलस्य यावानंशो वह्निना शुष्कस्तावदेवान्यत् जलं तत्र द्रुतौ क्षेप्यम् इत्याशयः । ततः काचकुप्यां निधानमिति ॥७२-७५॥

प्रासङ्गिकः सुतीव्राम्लकाञ्जिकनिर्माणप्रकारः—गृहनीरं काञ्जिकं रससेरकं षट् सेरकम् । नाडिकायन्त्रमर्कनिष्कासनयन्त्रम् । ५ सेरकं परिस्रुतं च तस्माज्जलं त्याज्यम् । एवं सति प्रभूतजलभागापनयात् सुतीव्रता भवति काञ्जिकस्येति ॥७६-७८॥

शुभ्रांशुभागिक इति शुभ्रांशुश्चन्द्रः तस्मादेकभागिके इति सम्पन्नम् ।

परिस्रुतश्च सलिलं शुद्धं वस्वश्वभागिकम् ।
दत्त्वा सम्मेलयेद्वैद्यः काचकुप्यां निधापयेत् ॥८०॥
अयमेव समाख्यातो रसायनविचक्षणैः ।
द्रवः खलु ससलिलः काञ्जिकीयकसीसजः ॥८१॥

अथ सजलारनालीयकसीसद्रवस्य प्रयोगक्रमः ।

आरनालीयकाद्युत्थं द्रवन्तु सजलं भिषक् ।
सलिले सप्तगुणिते सम्मेल्य विनियोजयेत् ॥८२॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

जलाभस्राविणां दाहवतां पूयवतामपि ।
व्रणानां धावनार्थन्तु विधानज्ञः प्रयोजयेत् ॥८३॥
मेढ्रमार्गेण चेन्नृणां व्रणमेहस्य हेतुना ।
स्रावो जायेत मतिमान् वस्तिकर्मविचक्षणः ॥८४॥
आरनालीयकाद्युत्थं द्रवन्तु सजलं तदा ।
जलेनोद्दिष्टमानेन युञ्ज्यात्तोत्तरबस्तिना ॥८५॥
रक्तिद्वयमितं सारं त्वहिफेनसमुद्भवम् ।
षष्टिबिन्दुमितञ्चैव काञ्जिकाम्लीयकाहिजम् ॥८६॥
द्रवन्तु सजलञ्चाथ सार्द्धकोलद्वयं जलम् ।
सम्मेल्य भिषजांवर्यस्त्वक्शोफे तु विसर्पजे ॥८७॥
अभिघातोत्थशोथे च घृष्टसंपिच्चितास्थिषु ।
धावनार्थं प्रयुञ्जीत सर्वथैव विधानतः ॥८८॥
अभिघातोत्थितं दाहं कण्डूतिञ्च हरेद् ध्रुवम् ।
योनिपायुप्रदेशोत्थां कण्डूतिञ्चापि नाशयेत् ॥८९॥
नागद्रवं त्वन्तराले मणिशिश्नाग्रचर्मणोः ।
काचबस्तिप्रयोगेण शल्यवित्तु प्रदापयेत् ॥९०॥
फिरङ्गजं महाघोरं शोथदाहरुजान्वितम् ।
नाशयेदाशु योगोऽयं निरुद्धप्रकशामयम् ॥९१॥

तन्मितामेकभागाम्, वसवोऽष्टौ अश्वाश्च सप्त वामतो गतिन्यायात् ७८ भागिकमिति निष्पन्नम् ॥७९-८१॥

अस्य च प्रयोगसमये भूयः सप्तगुणजलमेलनं विधेयमिति ॥८२॥

अस्य रोगयोग्यः प्रयोगः—फिरङ्गोपद्रवे निरुद्धप्रकशे छेदनेन नव्या रुग्णस्य महतीं व्यापदमापादयन्ति इति तत्रापि उक्तनागद्रवस्यैव काचबस्तिद्वारा निवेशात् लाघीयसी भवति सिद्धिरित्यभिनव एवास्य प्रभूतफलः प्रयोगप्रकार उद्भावित आचार्यैरिति तदेतदाह नागद्रवन्त्वन्तराले इति ॥८३-९१॥

अस्य प्रयोगनिषेधः ।

अक्ष्णोर्नाञ्जीत मतिमान् खलु द्रवमिमं भिषग् ।
अञ्जनेन भवेदान्ध्यं व्रणशुक्रमथापि वा ॥६२॥

अथ अशुद्धामृतसीसकसेवनविकृतौ विधानम् ।

अविशुद्धामृताद्युत्थविकारपरिशान्तये ।
विशुद्धगन्धचूर्णन्तु योजयेद् भिषजां वरः ॥६३॥

## अथ यशदस्य नामानि ।

यशदं यसदञ्चैव जशदं जसदं तथा ।
रीतिहेतुः खर्परजं समाख्यातं भिषग्वरैः ॥६४॥

ग्राह्ययशदस्य स्वरूपम् ।

छेदे समुज्ज्वलं स्निग्धं मृदुलं निर्मलं तथा ।
द्रुतद्रावं महाभारं यशदं ग्राह्यमुच्यते ॥६५॥

अग्राह्ययशदस्य स्वरूपम् ।

कठिनं कठिनद्रावं रूक्षं रूक्षप्रभं लघु ।
मलिनं यशदं यच्च तदग्राह्यं प्रकीर्तितम् ॥६६॥

अथ यशदशोधनस्य प्रयोजनम् ।

विशुद्धिहीनं यशदं मृतञ्चेद् विशोधितं वाप्यमृतं त्वविज्ञैः ।
निषेवितं वै जनयेद् विकारान् गुल्मप्रमेहक्षयकुष्ठकादीन् ॥६७॥

यशदस्य प्रथमः शोधनप्रकारः ।

जात्यं यशदमादाय लोहदर्व्यान्तु विन्यसेत् ।
तीव्राग्निना तु विद्राव्य चूर्णवारिप्रपूरिते ॥६८॥
सच्छिद्रेण पिधानेन पिहितास्ये घटे क्षिपेत् ।
सप्तवारं प्रयत्नेन यशदं शुद्धिमाप्नुयात् ॥६९॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

यशदं द्रावितं यत्नात् सप्तवारं विधानतः ।
सिन्दुवारशिफाद्रावे स्नपयेद्भिषजां वरः ॥१००॥

अस्य च द्रवस्य भ्रान्त्यापि चक्षुषोर्नोपयोग इत्याह—अक्ष्णोर्नाञ्जीतेति ॥६२॥
अशुद्धसीसकभक्षणदोषश्च शुद्धगन्धकसेवनादपनेयः ॥६३॥
यशदनामानि व्यवहृतप्रायाणि ॥६४॥
महाभारं भारवत्तरम्, मूर्तिलघुत्वेऽपि बहुभारमित्यर्थः ॥६५-६६॥
अशुद्धं यशदं गुल्मादीन् जनयतीति तस्माच्छोध्यम् ॥६७॥
यशदशोधनं चूर्णवारिणि सप्तधा निर्वापणाद् भवति प्रथमम् । अथवा

रीत्यानया तु यशदं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ।
एवं शुद्धन्तु यशदं मारणाय प्रयोजयेत् ॥१०१॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

यशदं द्रावितं यत्नाद् गोदुग्धे स्नपयेद्भिषक् ।
त्रिसप्तवारं यत्नेन यशदं शुद्धिमाप्नुयात् ॥१०२॥

चतुर्थः शोधनप्रकारः ।

प्रद्राव्य यशदं वैद्यः सुधादुग्धे निषेचयेत् ।
सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥१०३॥

अथ यशदस्य प्रथमो मारणप्रकारः ।

शुद्धं यशदमादाय कटाहे तीव्रवह्निना ।
प्रद्राव्य भिषजां वर्यः समपारदगर्भके ॥१०४॥
खल्वे विनिक्षिपेद्यत्नात्ततः सम्पेषयेद् द्रुतम् ।
पिष्टिं विधाय यत्नेन क्षालयेन्निम्बुवारिणा ॥१०५॥
यशदप्रमितं गन्धं दत्त्वा सञ्चूर्णयेच्छनैः ।
शरावसम्पुटस्थन्तु पुटयेदथ यत्नतः ॥१०६॥
रीत्यानया तु यशदं मृतिमायात्यनुत्तमाम् ।
इत्थं मृतन्तु यशदं सर्वयोगेषु योजयेत् ॥१०७॥

द्वितीयो मारणप्रकारः ।

[ गीतिका ]

यशदं विशुद्धमादौ विनिधाय वै कटाहे ।
अतितीव्रवह्नियोगात् खलु गालयेन्निकामम् ॥१०८॥
दृढनिम्बदण्डदर्व्या परिचालयेत्प्रयत्नात् ।
सुमृतं ततो विलोक्य त्ववतारयेत्कटाहम् ॥१०९॥
विमलं प्रदाय तालं चरणांशिकं रसज्ञः ।
खलु पेषयेत्प्रयत्नात् पुटवित् पुटेत् पुटस्थम् ॥११०॥
रीत्यानया तु यशदं मृतिमेति निर्विशेषाम् ।
विविधानुपानयोगाद् वितरेत्तु वीतशङ्कः ॥१११॥

सप्तवारं निर्गुण्डीमूलरसे निर्वापणेन शुद्धिः । यद्वा एकविंशतिधा गोदुग्धे निर्वापणात्, स्नुहीदुग्धे सप्तधा निर्वापणात् । प्राचीनैस्तु यशदशोधनमारणं वङ्गस्येवेति परिभाषितम् । तत्तु विस्तरप्रियैराचार्य्यैरनादृतम् अनुभूतचरं निर्णीतञ्चेति ॥९८-१०३॥

अथास्य मारणप्रकारः प्रथमः सूतगन्धकयोगजातः । निम्बुवारिभिः क्षालनं पिष्टिवैमल्यार्थम् । व्याख्यातप्रायपाठमन्यत् ॥१०४-१०७॥

द्वितीयः प्रकारः तालकयोगसाध्यो निगदव्याख्यातश्च १०८-१११॥

तृतीयो मारणप्रकारः।

यशदं विमलं न्यस्य कटाहे गालयेद्भिषक्।
अपामार्गस्य चूर्णञ्च स्वल्पं स्वल्पं मुहुर्मुहुः ॥११२॥
विनिक्षिपेद् भिषग्वर्यो लोहदर्व्याथ चालयेत्।
भस्म यावद् भवेत्सम्यक् चूर्णं तावत् समापयेत् ॥११३॥
राशीकृत्य ततो भस्म शरावेण पिधापयेत्।
ज्वलदङ्गारवर्णं स्याद्यशदं तु यथा चिरम् ॥११४॥
तथा प्रदीपयेदग्निं दिनमेकं भिषक्क्रमः।
स्वतः शीतं ततो ज्ञात्वा यशदं मृतमाहरेत् ॥११५॥

चतुर्थो मारणप्रकारः।

कटाहसंस्थं यशदं विमलन्तु शनैः शनैः।
विघट्टयँल्लोहदर्व्या पचेत्तीव्राग्निना भिषक् ॥११६॥
यशदं चूर्णतां याति वस्त्रपूतन्तु कारयेत्।
स्थूलांशञ्च पुनः कामं कटाहस्थं विपाचयेत् ॥११७॥
एवं नातिचिरादेव यशदं मृतिमाप्नुयात्।
कुन्देन्दुधवलं भस्म जायते चातिशोभनम् ॥११८॥
रीत्यानया खलु मृतं यशदन्तु विधानतः।
नावनाञ्जनकार्यादौ योजयेद्भिषजां वरः ॥११९॥

अथ सुमृतयशदस्य गुणाः।

यशदं तुवरं शिशिरं कटुकं परमं नयनामयनाशकरम्।
कफपित्तसमुत्थितरोगहरं बलवीर्यविवेकसमृद्धिकरम् ॥१२०॥
यशदं पाण्डुशमनं बहुमेहनिषूदनम्।
कासश्वासप्रशमनं निशास्वेदनिवर्हणम् ॥१२१॥
यशदं परमं श्लेष्मकलासंकोचकृन्मतम्।
समाख्यातं विशेषेण व्रणसंस्रावरोधनम् ॥१२२॥

तृतीयः प्रकार अपामार्गचूर्णक्षेपसाध्यो वङ्गस्येवाल्पव्ययो बहुफलश्चेति ॥११२-११५॥

चतुर्थः प्रकारः केवलंबाह्यप्रयोगयोग्यो भक्षणायानुपयुक्तः॥ अत्र अतितीव्राग्निना यशदं पाच्यमित्यवधेयम् ॥११६-११९॥

मृतयशदगुणाः—यशदं शीतलम्। प्राञ्चोऽप्याहुः—"यशदं तुवरं तिक्तं शीतलं कफपित्तहृत्। चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुं श्वासञ्च नाशयेत्" इति॥ बहुविधो मेहो बहुमेहस्तस्य बहुमेहस्य निषूदनं नाशकम्, निशास्वेद-

अमावसादशमनं रजःस्रावनिषूदनम् ।
कम्पवातापहं चैव विशेषात्परिकीर्तितम् ॥१२३॥

यशदस्य विशिष्टो गुणः ।

संशीलितं वै यशदं मृतन्तु विनाशयेदाशु भृशं विशेषात् ।
प्रसादसंज्ञं पवनं प्रवृद्धमेकाङ्गगं वै सकलाङ्गगं वा ॥१२४॥

मृतयशदस्य मात्रा ।

गुञ्जार्द्धतः समारभ्य गुञ्जैकप्रमितं मृतम् ।
यशदं विनियुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥१२५॥

अथ यशदस्य आमयिकः प्रयोगः ।

एलादारुसितापत्रचूर्णेन परिशीलितम् ।
यशदं सुमृतं यत्नात् त्रिदोषं नाशयेद् ध्रुवम् ॥१२६॥
अग्निमन्थशिफावल्कचूर्णेन यशदं मृतम् ।
शीलितं ह्यचिरादेव दीपयेज्जठरानलम् ॥१२७॥
पुराणेन तु गव्येन सर्पिषा परिशीलितम् ।
भक्षितं यशदं यत्नात् द्रुतं दृष्टिं विवर्धयेत् ॥१२८॥
रक्तिकार्द्धमितं शुभ्रं यशदं वह्निजारितम् ।
सघृतं नस्ययोगेन प्रत्यहं मासमात्रकम् ॥१२९॥
पुनः पुनः समुद्भूतप्रतिश्यायसमुत्थितम् ।
नासिकाश्लैष्मिककलादौर्बल्यं विनिहन्त्यलम् ॥१३०॥
प्रवालभस्मसहितं यशदं परिशीलितम् ।
निहन्यादचिरादेव निशास्वेदं क्षयोत्थितम् ॥१३१॥
लिप्ता यशदविभूतिर्गव्येनाज्येन चात्र सप्ताहम् ।
नाशयतीह निकामं चिरजामपि विचर्चिकामचिरात् ॥१३२॥
मृतगगनसमेतं शीलितं क्षौद्रयुक्तं
सुमृतयशदचूर्णं रक्तिकैकप्रमाणम् ।

निवर्हणमित्यारभ्य गुणानां नवानुभवः । श्लेष्मकलासङ्कोचनं नस्यद्वारा वक्ष्यति हि "नासिकाश्लैष्मिककलादौर्बल्यं विनिहन्त्यलम्" इति ॥१२०-१२४॥

मृतयशदभक्षणीया मात्रा गुञ्जार्धतो गुञ्जां यावत् ॥१२५॥

अथास्य रोगयोग्यः प्रयोगः प्राचीनतन्त्रानुक्तोऽपि अल्पायासो बहुफलश्चेति । पत्रम् तेजपत्रम् । पुराणेनेति विशेषः । नचाभ्रत्यन्तं पुराणं कुम्भाह्वयं सर्पिर्ग्राह्यमिति तस्योन्मादौपयिकत्वेऽपि सर्वत्र भक्षणानर्हत्वात् इत्याचक्षीरन् नव्याः, तस्मात् वार्षिकं द्वित्रिवार्षिकं वा पुराणमादेयं स्यादिति, पुराणं हि स्वल्पश्लेष्मलं भवति तदेतत् ध्वनितं यत्नादित्यनेन पदेन इति, तन्न सम्यक्

हरति झटिति कासं श्वासैकश्चोग्रवेगं
व्यपनयति विशेषाद् राजरोगोत्थकासम् ॥१३३॥
आर्द्रकस्वरसोपेतं सक्षौद्रं यशदं मृतम्।
शीलितं नाशयत्याशु श्वासं परमदारुणम् ॥१३४॥
आत्मगुप्ताशिफारास्नाबलैरण्डकषायतः।
कम्पयुक्तं पक्षवधं यशदं हन्ति शीलितम् ॥१३५॥
लोहाभ्रकसमायुक्तं यशदं परिशीलितम्।
कणाक्षौद्रेण हन्त्याशु श्वासं प्रतमकाभिधम् ॥१३६॥
स्वर्णवङ्गसमायुक्तं यशदं परिशीलितम्।
चित्तावसादसंयुक्तं स्वप्नमेहं व्यपोहति ॥१३७॥
अशोकत्वक्कषायेण यशदं परिशीलितम्।
त्रिचतुर्माससम्भूतरजोरोधसमुत्थितम् ॥१३८॥
अतिप्रबलवेगेन जृम्भमाणं सुदारुणम्।
तीव्रवेदनयोपेतं रजःस्रावं निवारयेत् ॥१३९॥
लोहसर्जरसोपेतं यशदं परिशीलितम्।
निहन्ति शुक्लप्रदरं रजोरोधसमुत्थितम् ॥१४०॥
यशदं रससिन्दूरयुतं कर्पूरसंयुतम्।
सप्रलापं कम्पवातं हन्ति वै सान्निपातिकम् ॥१४१॥
टङ्काभ्रवंशजायुक्तं यशदं परिशीलितम्।
श्वासं निवारयत्याशु सकष्टकफनिर्गमम् ॥१४२॥
यशदं रससिन्दूरयुतं क्षौद्रेण शीलितम्।
हन्ति मस्तिष्कदौर्बल्यं विषादश्रमसंयुतम् ॥१४३॥

तथाहि यद्यपि "योजयेन्नवमेवाज्यं भोजने तर्पणे श्रमे। बलक्षये पाण्डुरोगे कामलानेत्ररोगयोः" इति प्राचीनसंवादात् नेत्ररोगे नवीनघृतप्रयोगः साधुः, तथापि पुराणघृतस्यैव तिमिरापहत्वम्, नवीनस्य तु सामान्यतो नेत्ररोगनाशकत्वम्, पुराणत्वं च घृतस्य वर्षादूर्ध्वं भवत्येव। उक्तं हि—"वर्षादूर्ध्वं भवेदाज्यं पुराणं तत्त्रिदोषनुत्। मूर्च्छाकुष्ठविषोन्मादापस्मारतिमिरापहम्" इति। अपि च "यथा यथाऽखिलं सर्पिः पुराणमधिकं भवेत्। तथा तथा गुणैः स्वैः स्वैरधिकं तदुदाहृतम्" इत्यप्याहुः, तस्मात् प्रकृते तिमिररोगे पुराणस्यैव घृतस्योपयोग इति सिद्धम्। प्रवालभस्मसहितमिति प्रवालभस्म गुञ्जार्धं गुञ्जैकं वा, मृतं यशदं गुञ्जैकमेतद् द्वयं सम्मेल्य मधुना प्राशयेदिति सम्प्रदायः। राजरोगो यक्ष्मा तत्समुत्थं कासम्। आत्मगुप्ताशिफा मर्कटीमूलम्। कषायत इति सार्वविभक्तिक

सुवर्णभस्मसंयुक्तं यशदं परिशीलितम् ।
समाख्यातं विशेषेण योषापस्मारनाशनम् ॥१४४॥
सतारताप्यं यशदं चित्रककाथयोगतः ।
अर्धावभेदकं सूर्यापवर्तं नाशयत्यलम् ॥१४५॥

अथ यशदामृतमलहरः ।

त्रिकर्षं सिक्थतैलन्तु पूर्वोक्तविधिसाधितम् ।
तोलकैकमितं दद्याद् यशदं वह्निजारितम् ॥१४६॥
खल्वेऽतिमसृणे क्षुद्रे मर्दयेत्क्षतियत्नतः ।
समाख्यातो मलहरो यशदामृतसंज्ञकः ॥१४७॥

अस्य गुणाः ।

मतो मलहरोऽयं तु विविधव्रणरोपणः ।
विचर्चिकाहरः काममग्निदग्धव्रणापहः ॥१४८॥

अथ गन्धकाम्लीययशदस्य निर्माणप्रकारः ।

विमलयशदचूर्णं काचपात्रे तु पूर्वं
विशदविपुलबुद्धिः स्थापयेद्वैद्यवर्यः ।
तदनु खलु सनीरं गन्धकाम्लं क्षिपेद्वै
द्रवति यशदचूर्णं यावता द्रावकेण ॥१४९॥
ततः सारकपत्रेण सारयेत्तु विधानतः ।
काचपात्रे निधायाथ पचेन्मन्दाग्निना भिषक् ॥१५०॥
द्रवांशं शोषयेद्यत्नाद्रसकर्मविचक्षणः ।
किञ्चिद्द्रवांशशेषे च पात्रं भूमौ निधापयेत् ॥१५१॥
समुज्ज्वलं सुधवलं काचपात्रतलस्थितम् ।
गन्धकाम्लीययशदचूर्णं शुद्धं समाहरेत् ॥१५२॥

गन्धकाम्लीययशदस्य गुणाः ।

गन्धकाम्लीययशदचूर्णं पूयघ्नमुत्तमम् ।
व्रणसंस्रावशमनं नेत्राभिष्यन्दनाशनम् ॥१५३॥
व्रणमेहहरं चैव श्वेतप्रदरकप्रणुत् ।
सङ्कोचकृद्विशेषेण कीर्तितं रसवेदिभिः ॥१५४॥
शुष्कं गन्धाम्लयशदं क्षारकर्मकरं परम् ।

कंस्तासिः, तेन कषायेण सहेत्यर्थः । चित्तावसादः मानसः खेदः । टङ्कः टङ्कणम्, वंशजा वंशरोचना ॥१२६–१४५॥

यशदामृतमलहरः—वह्निजारितमिति चतुर्थमारणप्रकारेण साधितम् ॥

गन्धकाम्लीययशदः—अस्य च द्रुतस्यैव प्रायः प्रयोग इत्युक्तं रसवेदिभिः

द्रावकर्मप्रयोगार्थमतस्तद् विनियुज्यते ॥१५५॥
गन्धकाम्लीययशदं शुष्कं प्रायो न युज्यते ।
योजयेद्विधिना वैद्यो द्रवीकृत्य विधानतः ॥१५६॥

अथ गन्धकाम्लीययशदद्रवस्य प्रथमो निर्माणप्रकारः ।

गन्धकाम्लीययशदं रक्तिकैकमितं शुभम् ।
सार्द्धद्वितोलकमिते सलिले तु परिस्रुते ॥१५७॥
संद्राव्य खलु यत्नेन काचकुप्यां निधापयेत् ।
गन्धकाम्लीययशदद्रवोऽयं नामतो मतः ॥१५८॥

अस्य गुणाः ।

गन्धकाम्लीययशदद्रवोऽयं व्रणमेहहृत् ।
नेत्राभिष्यन्दशमनो रोपणो भूतनाशनः ॥१५९॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

बिन्दुक्षेपकयन्त्रेण द्रवोऽयं लोचनार्पितः ।
विनिहन्त्यचिरादेव नेत्राभिष्यन्दजां रुजम् ॥१६०॥
मेढ्रमूलं दृढं बध्वा स्फीतकेन विधानतः ।
यत्नादुत्तरबस्त्युक्तविधानेन ह्यनारतम् ॥१६१॥
गन्धकाम्लीययशदद्रवोऽयं विनियोजितः ।
सप्ताहद्वितयेनैव व्रणमेहं व्यपोहति ॥१६२॥

गन्धकाम्लीययशदद्रवस्य द्वितीयो निर्माणप्रकारः ।

गन्धकाम्लीययशदं षट्त्रिंशद्रक्तिकोन्मितम् ।
परिस्रुते तु सलिले षष्टितोलकसंमिते ॥१६३॥
संद्राव्य खलु यत्नेन काचकुप्यां निधापयेत् ।
गन्धकाम्लीययशदद्रवोऽयं भाषितो बुधैः ॥१६४॥

अस्य गुणाः ।

गन्धकाम्लीयशदद्रवोऽयं व्रणरोपणः ।
सङ्कोचकृद्विशेषेण श्वेतप्रदरनाशनः ॥१६५॥

अस्य प्रयोगविधिः ।

यत्नादुत्तरबस्त्युक्तरीत्या तु विनियोजितः ।
द्रवोऽयं नाशयत्याशु श्वेतप्रदरमुल्बणम् ॥१६६॥

अथ यशदामृतद्रवस्य निर्माणप्रकारः ।

गन्धकाम्लीययशदं युगरक्तिकसंमितम् ।

नव्यरासायनिकैः ॥१४६–१५६॥

गन्धकाम्लीययशदद्रवः भूतनाशनः जीवाणुध्वंसी। अस्य च द्वितीयः प्रकारो

टङ्कणाम्लद्रवे रम्ये पञ्चतोलकसंमिते ॥१६७॥
निक्षिप्य खलु यत्नेन काचकुप्यां तु विन्यसेत् ।
समाख्यातो द्रवोऽयं तु यशदामृतसंज्ञकः ॥१६८॥

अस्य गुणाः ।

यशदामृतसंज्ञोऽयं द्रवः शोथप्रणाशनः ।
शिशिरश्चैव रक्ताभिष्यन्दादिनिषूदनः ॥१६९॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

बिन्दुक्षेपकयन्त्रेण द्रवोऽयं नेत्रयोजितः ।
विनिहन्त्याशु रक्तार्माभिष्यन्दाद्यक्षिगामयान् ॥१७०॥

इति सीसकादिविज्ञानीयो नाम एकोनविंशस्तरङ्गः ॥

---

## अथ लौहादिविज्ञानीयो विंशस्तरङ्गः ।

अथ लौहस्य भेदास्तेषां वैशिष्ट्यञ्च ।

मुण्डं तीक्ष्णं तथा कान्तं लौहं त्रिविधमुच्यते ।
मुण्डात्तीक्ष्णं ततः कान्तं प्रशस्तं परिकीर्तितम् ॥१॥

मुण्डलोहस्य नामानि ।

मुण्डं तथा मुण्डलोहं कृषिलोहं शिलात्मजम् ।
कृष्णायसं दृषत्सारमायसञ्च निगद्यते ॥२॥

तीक्ष्णलोहस्य नामानि ।

लोहो लौहं लोहकञ्च शस्त्रलोहञ्च तीक्ष्णकम् ।
सारलोहं काललोहं त्वयश्च तदिहोच्यते ॥३॥

कान्तलोहस्य नामानि ।

कान्तलोहं तथा कान्तं त्वयस्कान्तञ्च तन्मतम् ।
कान्तायसं महालोहं तदेव विनिगद्यते ॥४॥

मुण्डलोहादीनां परिचयः ।

कटाहपिष्टपचनखल्वादीनां विशेषतः ।

व्रणरोपणादिगुणाः सुगमपाठः ॥ युगरक्तिसम्मितमिति द्विरक्तिप्रमाणमित्यर्थः ॥

तत्रादौ लौहभेदाः यद्यपि प्राचीनाचार्यैः बहुविधाः सन्ति निर्दिष्टास्तथापि उपलभ्यमानप्रायिकलौहभेदाभिप्रायेणैव मुण्डं तीक्ष्णं कान्तमिति त्रेधा लोहसंख्यानमुक्तमाचार्यैरिति । जातिभेदेन लोहगुणविनिर्णयविस्तरस्तु लोहसर्वस्वादावनुसन्धेयः । प्रकृते तु यथाप्राप्तं लोहत्रिकमेवादाय समन्वय इति । एषु चोत्तरोत्तरं गुणप्रकर्ष इत्याह मुण्डात्तीक्ष्णं ततः कान्तमिति ॥१॥

एतेषां नामानि कानिचित्स्वरूपनिर्णायकानि तन्त्रे व्यवहारार्थञ्चेति ॥२-४॥

निर्माणाय, मुण्डलोहं साम्प्रतं विनियुज्यते ॥५॥
कृपाणादिविनिर्माणे तीक्ष्णलोहं प्रयुज्यते।
कान्तलोहञ्च कथितं बुधैः परमदुर्लभम् ॥६॥

मारणोचितं लौहम्।

समलं मुण्डलोहं तु मारणाय न योजयेत्।
तीक्ष्णलोहं कान्तलोहं यथालाभं प्रयोजयेत् ॥७॥

ग्राह्यतीक्ष्णलोहस्य लक्षणम्।

उज्ज्वलं लोहफलकं धात्रीकाशीसलेपितम्।
गिरिशृङ्गाङ्कितं यत्स्यात्तीक्ष्णलोहं तदुत्तमम् ॥८॥

कान्तलोहस्य लक्षणम्।

कान्तपाषाणजं लोहं कान्तलोहं प्रकीर्तितम्।
आध्मातकान्तपाषाणसत्वभूतं तु तन्मतम् ॥९॥

लोहशोधनस्य प्रयोजनम्।

हृदामयं पापरुजञ्च शूलं दाहं गुरुत्वं खलु षण्ढभावम्।

एतेषां परिचयः साम्प्रतमुपयोगद्वारा निर्णीतरूप इत्याह कटाहेत्यादि, कान्तलोहञ्च यद्यपि भक्षणद्वारा गुणैरुत्तमं तथापि यन्त्राद्यनुपयुक्तत्वादनुद्धृत प्रायं खनेः इति दुर्लभं प्रायः। कान्तपाषाणाध्मानविनिर्गतन्तु क्वचित् प्राप्यत एवाधुनापि इति। आहुश्च रसमाधवाः—"मुण्डन्तु वर्तुलं भूमौ पर्वतेषु च जायते। गजवल्ल्यादि तीक्ष्णं स्यात् कान्तं चुम्बकसंभवम्" इति। "मुण्डात् कटाहपात्रादि जायते तीक्ष्णलोहतः। खड्गादिशस्त्रभेदाः स्युः कान्तलोहन्तु दुर्लभम् ॥" मुण्डात् शतगुणं तीक्ष्णं तीक्ष्णात् कान्तं शताधिकम्। तस्मान्मुण्डं परित्यज्य तीक्ष्णं वा कान्तमुत्तमम्" इति च। तदिदमुक्तं समलं मुण्डलोहमित्यादिना ॥५–७॥

उज्ज्वलमित्यादि ग्राह्यतीक्ष्णलोहलक्षणम्। प्राञ्चस्तु—"कासीसामलकल्काक्ते लोहेऽङ्कं दृश्यते स्फुटम्। तीक्ष्णलोहं तदुद्दिष्टम्" इत्याहुः। क्ष्माभृच्छिखराकाराण्यङ्गान्यम्लेन लेपिते। लोहे स्युर्यत्र सूक्ष्माणि तत्सारमभिधीयते" इति च ॥८॥

कान्तलोहन्तु आध्मातकान्तपाषाणसत्वभूतमेवेति तत्परिचयः केवलमुक्तः। यद्यपि च प्राचीनतन्त्रेषु तत्र तत्र "यत्पात्रे न प्रसरति जले तैलबिन्दुर्निषिक्तो हिङ्गुर्गन्धं त्यजति च निजां तिक्ततां निम्बकल्कः। तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं कृष्णाङ्गः स्यात् सजलचणकः कान्तलोहन्तदुक्तम्" इति कान्तलोह लक्षणमुक्तम्। तथापि एतल्लक्षणलक्षितलोहस्यानुपलभ्यत्वात् उपलभ्यमान कान्तपाषाणसत्वभूते च लोहे उक्तलक्षणानुपलम्भात् यथाप्राप्तं तत्स्वरूपमात्र मुक्तमिति विचित्रं लक्षणं नोपश्लोकितमाचार्यैरित्यवधेयम् ॥९॥

लोहशोधनप्रयोजनं हृदामयमिति—पापरुजं कुष्ठम्। उक्तं हि—"षण्ड त्वकुष्ठामयमृत्युदं भवेद् हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्मरीञ्च। नानारुजानाञ्च तथा प्रकोपं करोति हृल्लासमशुद्धलोहम्" इति। अपिच—"गुरुता दृढतोत्क्लेदः कश्मलं दाह

प्रगाढविद्कत्वमथाश्मरीञ्च त्वशुद्धलोहं जनयत्यवश्यम् ॥१०॥

शोधनाय ग्राह्यलौहनिरूपणम् ।

तीक्ष्णलोहस्य फलकान्यादय भिषजां वरः ।
रेतयेल्लोहकारैस्तच्चूर्णं शुद्ध्यै प्रयोजयेत् ॥११॥

अथवा—

कृपाणादिविनिर्माणमुख्ययन्त्रालयादितः ।
सुरेतितं तीक्ष्णलोहचूर्णं शुद्ध्यै नियोजयेत् ॥१२॥

अपि वा—

सूक्ष्मकण्टवेधीनि पत्राणि खलु कारयेत् ।
लोहस्य लोहकारैस्तु तानि शुद्ध्यै नियोजयेत् ॥१३॥

शोधनाय लौहपरिमाणम् ।

एकसेटकतस्तीक्ष्णं समारभ्य भिषग्वरः ।
सेटकत्रयपर्यन्तं शोधयेन्मारयेत्तथा ॥१४॥

अथ लौहशोधनस्य प्रथमः प्रकारः ।

तीक्ष्णलौहोत्थितं सूक्ष्मसूक्ष्मं रजो
दर्विकासंस्थितं वह्निसन्तापितम् ।
सप्तधा स्नापितं त्रैफलेनाम्भसा
लौहमेवं द्रुतं याति शुद्धिं पराम् ॥१५॥

अत्र जलक्वाथ्यनिषेच्यानां परिमाणम् ।

त्रैफलं वल्कलं वै कलाभागिकं नागनेत्रक्षपानाथभागं जलम् ।

कारिता । अश्मदोषः सदुर्गन्धो दोषाः सप्तायसः स्मृताः" इत्यप्याहुः । इदमशुद्धस्य दोषकीर्तनम् । असम्यङ्मारितन्तु "जीवहारि मदकारि चायसं देहशूलकृदसंस्कृतं ध्रुवम् । पाटवं न तनुते शरीरके दारुणां हृदि रुजाञ्च यच्छति" इत्युक्तदोषम् ॥१०॥

शोधनाय ग्राह्यलोहरूपम्—यथायोग्यलाभं चूर्णितं पत्रीकृतम्वेति विकल्पः । सूक्ष्मकण्टकवेधीनि इति पत्रस्थूलतापरिमाणम् । प्राञ्चस्तु—"चतुरङ्गुलविस्तीर्णमायामैश्चतुरङ्गुलम् । तिलोत्सेधतनुं चैव लोहपत्रं प्रचक्षते" ॥११-१३॥

मारणार्थं परिमाणन्तु एक सेटकतः इत्यादिनोक्तम् । प्राञ्चस्तु—"नायः पचेत् पञ्चपलादर्वागूर्ध्वं त्रयोदशात्" इत्याहुः । एतन्मानगणना च अनायाससम्पादनार्थम्, अत्यल्पमानमारणासंमतिस्तु बह्वायासाल्पफलत्वादुक्तेति ॥१४॥

लोहशोधनस्य प्रथमः प्रकारः—त्रिफलाजले निर्वापणात्, एतेन गिरिदोषशान्तिः इति प्राञ्चः ॥१५॥

अत्र परिभाषामानम्—त्रिफलायाः १६ भागाः, पाकार्थं जलम् १२८ भागिकम्, चतुर्थांशेशषभागेन सेचनीयलोहम् ५ भागिकम् इत्युक्तम् । प्राञ्चोऽप्याहुः "वरां चतुर्गुणां लोहात् ततो वारि चतुर्गुणम् । दत्वा निष्क्वाथयेत्तावत् यावत् पाद-

पाचितं शोषितं वेदभागोन्मितं सेचनीयं त्वयः पञ्चभागोन्मितम् ॥१६॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

अतिसूक्ष्मरजस्त्वयसो ज्वलने परितप्तमलं मुनिवारमिह ।
कदलीनवमूलजले नियतं विमलत्वमुपैति निषेचनतः ॥१७॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

वराकषायसंयुते समे गवान्तु मूत्रके ।
निषेचितं तु सप्तधा त्वयो विशुद्धिमाप्नुयात् ॥१८॥

चतुर्थः शोधनप्रकारः ।

शशासृजा प्रलेपितं त्वयोऽर्कदुग्धतोऽपि वा ।
वराजले निषेचनाद् विशुद्धिमेत्यनुत्तमाम् ॥१९॥

अथ लौहशुद्ध्यनन्तरं तत्पाकक्रमः ।

प्रथमं भानुपाकेन स्थालीपाकात्ततः परम् ।
पुटपाकेन पक्वञ्च लौहं सुमृतिमाप्नुयात् ॥२०॥

तत्रादौ भानुपाकलक्षणम् ।

वराक्काथयुतं लौहं भानोः प्रखरभानुभिः ।
शुष्यन् विपच्यते यस्माद् भानुपाकस्ततः स्मृतः ॥२१॥

अथ भानुपाकविधानम् ।

विमलं खलु लौहन्तु सलिलक्षालितं भिषक् ।
त्रिफलाक्काथसंयुक्तं ततः खल्वे निधापयेत् ॥२२॥

स्थितं भवेत्" इति । "त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफलाषोडशं पलम् । तत्क्काथे पादशेषे तु लोहस्य पलपञ्चकम् ॥ कृत्वा पत्राणि तप्तानि सप्तवारं निषेचयेत् । एवं प्रलीयते दोषो गिरिजो लोहसम्भवः" इति च ॥१६॥

अपरः प्रकारः—कदलीमूलजलेन सप्तधा सेचनात् सम्पाद्यः । उक्तं हि—"तप्तानि सर्वलोहानि कदलीमूलवारिणि । सप्तधाभिनिषिक्तानि शुद्धिमायान्त्यनुत्तमाम्" इति ॥१७॥

तृतीयो निगदव्याख्यातः ॥१८॥

चतुर्थः शशरुधिरेणालेपनादर्कदुग्धलेपनाद्वा साध्यः । एतच्च कान्तलोहस्य प्रायः । उक्तं हि—"शशरक्तेन संलिप्तं किम्वार्कपयसायसम् । दलं हुताशने तप्तं सिक्तं त्रैफलवारिणि ॥ त्रिशः कान्तस्य संशुद्धिरित्येवं परमा भवेत्" इति । यद्वा "तप्तं क्षाराम्लसंयुक्तं शशरक्तेन भावितम् । कान्तलोहं भवेच्छुद्धं सर्वदोषविवर्जितम्" इत्याहुः । अपि च "तत्तद्द्रव्याद्युपयुक्तानामौषधानां जलेऽयसः । प्रक्षेपं प्राह तत्वज्ञः सिद्धो नागार्जुनः पुरा ॥" इति रसमाधवे ॥१९॥

पाकक्रमो निगदव्याख्यातः ॥२०॥

भानुपाकलक्षणं व्याख्यासमपाठम् ॥२१॥

सोऽयं भानुपाकप्रक्रियाभेदो नागार्जुनादिसंमतः साम्प्रतमप्रचलितोऽपि

निदाघे तु निधायाथ भानोः प्रखरभानुभिः ।
शोषयेद्भिषजां वर्यः कुर्यादेवं तु सप्तधा ॥२३॥
भानुपाके लौहतुल्या त्रिफला द्विगुणं जलम् ।
पादावशोषितश्चाथ वराक्काथं प्रयोजयेत् ॥२४॥

स्थालीपाकस्य लक्षणम् ।

त्रिफलाक्वथितोपेतं लौहं स्थाल्यां खराग्निना ।
शुष्यन् विपच्यते यस्मात् स्थालीपाकस्ततः स्मृतः ॥२५॥

स्थालीपाकविधानम् ।

भानुपाकविपक्वन्तु लोहं प्रक्षालयेदलम् ।
ततः स्थाल्यां तु विन्यस्य चुल्लिकायां निधापयेत् ॥२६॥
वराक्काथेन सुपचेदतिवेलं खराग्निना ।
शोषयेत्सलिलं यत्नात् लोहकर्मविचक्षणः ॥२७॥
स्थालीपाके त्रिगुणिता वरा, षोडशिकं जलम् ।
अष्टभागावशिष्टश्च क्वथमानं विधीयते ॥२८॥
शतमूलीभृङ्गराजहस्तिकर्णशिफोत्थितैः ।
रसैः समैर्वापि भिषक् स्थालीपाकं समाचरेत् ॥२९॥
यथादोषौषधेनापि स्वरसं वा कषायकम् ।
आदाय क्वाथमानज्ञः स्थालीपाकं समाचरेत् ॥३०॥

पुटपाकस्य स्वरूपम् ।

रसादिभिर्भेषजानां खल्वे लौहं विमर्दितम् ।
पुटस्थं पच्यते यस्मात् पुटपाकस्ततः स्मृतः ॥३१॥

पुटपाकविधानम् ।

स्थालीपाकविपक्वन्तु लौहं प्रक्षालयेत्ततः ।
यथादोषौषधोत्थेन रसेन क्वथितेन वा ॥३२॥
लोहखल्वे सुसम्पेष्य चक्रिकाः कारयेत्ततः ।
आतपे खलु संशोष्य मृच्छरावे तु विन्यसेत् ॥३३॥
शरावेण पिधायाथ दृढं सन्धिं प्रलेपयेत् ।
वनानीतैः करीषैर्वा ह्युत्पलैर्हस्तपिण्डितैः ॥३४॥

गुणबहुलतयाऽऽहृत आचार्यैः ॥२२-२४॥

स्थालीपाकप्रकारोऽपि व्याख्यातप्रायपाठः ॥२५-३०॥

पुटपाकविधानन्तु स्थालीपाकप्रक्रियोत्तरं सहस्रधा शतधा षष्टिधा वा सम्पादनीयम् । प्रतिपुटं गुणतारतम्यसम्पत्त्यै । उक्तं हि—"पुटाद्दोषविनाशः

पुटेद्गजपुटेनेह पुटपाकक्रियापटुः ।
स्वाङ्गशीतं ततो ज्ञात्वा सम्पुटन्तु समाहरेत् ॥३५॥
पुनः पूर्ववदेवेह दत्त्वा क्वाथादिकं पुनः ।
सम्पेष्य सम्पुटे कृत्वा पुटेत्पुटविधानवित् ॥३६॥
सहस्रवारमथवा शतवारमथापि वा ।
षष्टिवारं पुटेद्वापि लौहं गुणविवृद्धये ॥३७॥
गुणोदयो भवत्येवं पुटनादुत्तरोत्तरम् ।
एवं पुटविपक्वन्तु लोहं सुमृतिमाप्नुयात् ॥३८॥

पुटपाके भेषजानां परिमाणम् ।

पुटपाके वरादीनि यथादोषौषधानि तु ।
लोहतुल्यानि गृह्णीयात् पुटपाककलापटुः ॥३९॥
यथा यथा पुटान्यत्र दीयन्ते सुविधानतः ।
भवेत्तथा तथावश्यमतिवेलं गुणोदयः ॥४०॥
न चैवं जनयत्येतल्लौहजां कोष्ठबद्धताम् ।
खरविट्कत्वमपि वा सुचिरं त्वपि सेवनात् ॥४१॥

लौहमारको गणः ।

त्रिफला शतमूली च सिंहिका तालमूलिका ।
नीलोत्पलश्च ह्रीवेरं दशमूलं पुनर्नवा ॥४२॥
वृद्धदारकमूलश्च भृङ्गं विश्वं विडङ्गकम् ।
करञ्जशिग्रुनिर्गुण्डीसुरसैरण्डमूलकम् ॥४३॥
हस्तिकर्णपलाशश्च पर्पटश्चन्दनं बला ।
समाख्यातो गणोऽयन्तु लौहमारकसंज्ञकः ॥४४॥

अथ वातहरो गणः ।

एरण्डमूलं रास्नाथ दशमूलं प्रसारणी ।
मुद्गपर्णी माषपर्णी शतमूली पुनर्नवा ॥४५॥
अश्वगन्धामृता मांसी बला नागबला तथा ।
गणो वातहरोऽयन्तु वातामयहरः परम् ॥४६॥

स्यात् पुटादेव गुणोदयः । म्रियते च पुटाल्लोहं पुटांस्तस्मात्समाचरेत्" इति। अपि च "यथा यथा प्रदीयन्ते पुटाश्च बहवोऽयसि । तथा तथा प्रवर्धन्ते गुणाः शतसहस्रशः" इति तदेतदभिप्रेत्याह—यथा यथा पुटान्यत्र दीयन्ते सुविधानत इत्यादि ॥३१-४१॥

लौहमारकगणे सिंहिका बृहती । सुरसा तुलसी ॥४२-४४॥

वातहरो गणः—शतमूली शतावरी । अमृता गुडूची ॥४५-४६॥

पित्तनाशको गणः।

उशीरनीरसिंहिकाकिरातभूरिपुत्रिकाः।
पटोलचन्दनामृतासरोजतालमूलिकाः ॥४७॥
सुतिक्तशाल्मलीशिफासितामहीरुहामयाः।
गणस्तु पित्तनाशको ह्ययं तु पित्तरोगहृत् ॥४८॥

कफनाशको गणः।

रास्ना मरीचं चविका नागिनी विश्वभेषजम्।
एरण्डः पिप्पलीमूलं तुलसी शृङ्गवेरकम् ॥४९॥
भार्ङ्गी रक्तार्ककुसुमं मूर्वा शिग्रु बिभीतकम्।
परं बलासगदजित् गणोऽयं कफनाशकः ॥५०॥

अथ लौहमारकगणे विशेषवक्तव्यम्।

तत्तद्रोगघ्नभैषज्यैस्तत्तद्रोगापनुत्तये।
यथालाभं पुटेत्कामं प्राणाचार्यो विचक्षणः ॥५१॥
पुटितस्यायसोऽभावे तत्तद्रोगघ्नभेषजैः।
त्रिफलापुटितं लौहं सर्वत्र विनियोजयेत् ॥५२॥

अथ लौहस्य द्वितीयो मारणप्रकारः।

निर्मलं त्वायसं तत्समं हिङ्गुलं कन्यकावारिणा निर्भरं पेषयेत्।
घर्मसंशोषितश्चाथ चूर्णीकृतं वारणाख्ये पुटे सम्पुटस्थं पुटेत् ॥५३॥
स्वाङ्गशीते पुनः खाब्धिसंख्यांशकं हिङ्गुलं मेलयेत् त्रैफलेनाम्भसा।
भृङ्गवाराथवा पेषयेदायसं पूर्ववद्वै पुटेत् वृत्तसच्चक्रिकम् ॥५४॥
इत्थमेवायसं खाब्धिसंख्यैः पुटैर्निश्चितं जायते रक्तपद्मप्रभम्।
तीक्ष्णकं कान्तकञ्चापि लोहद्वयं यात्यवश्यं मृतिं त्वाशु चात्युत्तमाम् ॥५५

पित्तनाशकगणे नीरं बालकम्, भूरिपुत्रिका शतावरी, सुतिक्तः पर्पटः, महीरुहामयो लाक्षा ॥४७-४८॥

कफघ्नगणे—नागिनी ताम्बूलम्। बलासगदजित् कफरोगघ्न इत्यर्थः। अत्र व्याधिभेदेन मारकभेषजभेदो लोहसर्वस्वादावनुसन्धेयो विस्तरभयादत्र नोक्तः। त्रिफलापुटनन्तु सर्वत्र प्रशस्तमेवेति ॥४९-५२॥

अपरः प्रकारः हिङ्गुलकन्यकावारिभ्यां निर्माणीयः। तत्र प्रथमं लोहसमानं दरदं परतश्च विंशांशकमिति कृत्वा चत्वारिंशत्पुटानि सन्ति देयानि। क्वचित्तु "प्रक्षिपेद्द्वादशांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः। मर्दयेत्कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत्। एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात्" इत्युक्तम्। परमयं प्रकारो नातिसमीचीनः ॥५३-५५॥

तृतीयो मारणप्रकारः ।

[ गीतिका ]

विमलीकृतन्तु लौहं खलु सेटकैकमानम् ।
विनिधाय खल्वमध्ये सममिङ्गुलीयचूर्णम् ॥५६॥
अथ निम्बुकोत्थवारा खलु पेषयेद् द्विघस्नम् ।
अथ पिष्टितां प्रयातं कृतचक्रिकश्च लौहम् ॥५७॥
परिशोषयेन्निदाघे रसतन्त्रकर्मविज्ञः ।
विधिना त्रिवारमेवं पुटयेत्तु सम्पुटस्थम् ॥५८॥
अथ निम्बुकोत्थवारा खलु केवलेन पिष्टम् ।
पुटयेत्तु तावदेवं समुपैति पद्मकान्तिम् ॥५९॥
अचिरेण लौहमेवं मृतिमेति निर्विशेषाम् ।
एवं मृतन्तु लौहं युञ्जीत निर्विशङ्कः ॥६०॥

चतुर्थो मारणप्रकारः ।

विमलं लौहचूर्णन्तु निम्बूकोत्थेन वारिणा ।
भृशं सम्पेष्य यत्नेन चक्रिकाः कारयेत्ततः ॥६१॥
सम्पुटस्थं ततः कृत्वा पुटेद्गजपुटेन तु ।
पञ्चाशद्भिः पुटैरेवं लौहं सुमृतिमाप्नुयात् ॥६२॥
भस्म सञ्जायते चैवं रक्तोत्पलसमप्रभम् ।
एवं मृतं त्वायसन्तु सर्वत्र विनियोजयेत् ॥६३॥

पञ्चमो मारणप्रकारः ।

[ गीतिका ]

विमलन्तु लौहचूर्णं खलु सेटकैकमानम् ।
खरलोहखल्वमध्ये निदधीत वैद्यवर्यः ॥६४॥
अथ लौहमानतुल्यां दत्त्वा शिलां विशुद्धाम् ।
शालिञ्चमूलसलिलैः परिपेषयेन्निकामम् ॥६५॥
प्रविधाय शुष्कचूर्णं त्वथ वै पुटे गजाख्ये ।
पुटयेत्तु मृच्छरावद्वयमध्यगं ततोऽग्नौ ॥६६॥
समशुद्धनागजिह्वायुतमायसं त्रिधैवम् ।
पुटितं ततः प्रयाति त्वतिसूक्ष्मचूर्णभावम् ॥६७॥

तृतीयः प्रकारो निगदव्याख्यातः ॥५६-६०॥

चतुर्थः प्रकारः केवलनिम्बुकरसयोगी पञ्चाशत्पुटसाध्यश्चेति ॥६१-६३॥

पञ्चमः प्रकारः—नागजिह्वा मनःशिला, कुलिशः स्नुही, अग्निमुखी

परिपेष्य चाथ यत्नाद् विदधीत वस्त्रपूतम् ।
स्थूलावशिष्टलौहं शिलया पुनः पुटेद्वै ॥६८॥
त्रिफलार्द्रकाग्निभृङ्गद्वयहस्तिकर्णकानाम् ।
कुलिशस्य सूरणस्य स्वरसेन चाग्निमुख्याः ॥६९॥
स्वरसैः पुनर्नवायाः पुटयेच्च भूरिवारम् ।
पुटितन्तु लौहमेवं मृतिमेति निर्विशेषाम् ॥७०॥
विधिना त्वनेन यत्नाद् विहिता तु लौहभूतिः ।
गुदजामयप्रणुत्यै कथिता त्वतिप्रशस्ता ॥७१॥

षष्ठो मारणप्रकारः ।

विमलं कान्तलोहं तु पलपञ्चकसंमितम् ।
पादिकं मृतमाक्षीकं दत्त्वा निम्बूकवारिणा ॥७२॥
सम्पेषयेत्प्रयत्नेन शुष्कचूर्णञ्च कारयेत् ।
सम्पुटस्थं ततः कृत्वा पुटेद्गजपुटे ततः ॥७३॥
स्वाङ्गशीतं ततो ज्ञात्वा वस्त्रपूतञ्च कारयेत् ।
एवं पुटत्रयं दद्याद्रसतन्त्रविचक्षणः ॥७४॥
माक्षिकञ्च प्रतिपुटमवश्यं दापयेत्ततः ।
स्थूलावशिष्टलौहञ्च पुटेदेवं प्रयत्नतः ॥७५॥
उक्तपित्तघ्नभैषज्यैर्यथालाभमथापि वा ।
धात्रीरसेन पुटयेद्यावन्मृतिमवाप्नुयात् ॥७६॥
एतत्तु माक्षिकहतं कान्तलोहं भिषग्वरः ।
तत्तद्विशिष्टयोगेषु प्रयुञ्जीत विधानतः ॥७७॥

सप्तमो मारणप्रकारः ।

विशोधितं कान्तलोहं धात्रीस्वरसपेषितम् ।
पुटेद्गजपुटेनैव शतधा कृतचक्रिकम् ॥७८॥
शतधा पुटितं कान्तं यात्येवं मृतिमुत्तमाम् ।
रसायनं परमिदं तथायुष्करमुत्तमम् ॥७९॥

अथ लौहनिरुत्थीकरणम् ।

मृतं लौहं गव्यमाज्यं तथा शुद्धञ्च गन्धकम् ।

भल्लातकः। निगदव्याख्यातमन्यत् ॥६४-७१॥

तत्तद्विशिष्टयोगेषु इति यत्र यत्राचार्यैर्लौहस्य माक्षिकहतस्य योग उक्त-स्तत्र तत्र ॥७२-७७॥

सप्तमः प्रकारः केवलामलकरसीयो रसायनोपयुक्तः ॥७८-७९॥

दत्त्वा कन्याम्भसा पिष्ट्वा शुष्कचूर्णञ्च कारयेत् ॥८०॥
सम्पुटस्थं ततः कृत्वा पुटेद् गजपुटे भृशम् ।
इत्थमेकपुटेनैव भवेल्लौहं निरुत्थितम् ॥८१॥

निरुत्थीकृतलौहस्य परीक्षणम् ।

विविधविधिहतं वै त्वायसं तीक्ष्णकान्तं
घृतमधुपुरगुञ्जाटङ्कणत्तोदयुक्तम् ।
सुपुटितमनलस्थं चेन्न यात्यात्मभावं
भवति सुमृतमेतत्सर्वयोगोपयुक्तम् ॥८२॥

अथ मृतलौहस्य गुणाः ।

लौहं रूक्षं सुमधुरमलं पाकतश्चाथ तिक्तं
वीर्ये शीतं गुरु च तुवरं लेखनञ्चातिनेत्र्यम् ।
बल्यं वृष्यं जठरगदनुत् श्लेष्मपित्तामयघ्नं
वर्ण्यं मेध्यं खलु किमधिकं हन्त नानामयघ्नम् ॥८३॥

अपि च—

लौहं दीपनमुत्तमं क्षयहरं कुष्ठामयध्वंसनं
गुल्मप्लीहविधूननं क्रिमिहरं पाण्ड्वामयघ्नं परम् ।
मेदोमेहनिबर्हणं गरहरं दुर्नामरोगान्तकृत्
छर्दिश्वासहरं त्वलं बहुगिरा योगेन नानार्तिनुत् ॥८४॥

अपि च—

विसर्पकरिकेशरी प्रबलशूलनिर्मूलनः
क्षयक्षयकरः परं चिरजशोथसङ्कोचनः ।
यकृद्गदविधूननो गुदमहागदेभाङ्कुशः
परं विजयतेतरां विधिहतस्तु लौहो ह्ययम् ॥८५॥

अपि च—

श्वासं नाशयति क्रिमीन् कशयति दौर्ण्यं क्षिणोति द्रुतं
शोषं शोषयति भ्रमं त्वपहरेच्छूलं समुन्मूलयेत् ।
कासं ह्रासयति क्षयं क्षपयति भ्रान्तिं निहन्त्यन्ततः
स्थौल्यं विह्वलयत्यलं दलयति श्लेष्मामयान् सर्वथा ॥८६॥

लौहनिरुत्थीकरणं रासायनिकप्रक्रियया सुगमम् ॥८०-८१॥

निरुत्थलौहपरीक्षणे—आत्मभावमपक्वलौहरूपताम् ॥८२॥

मृतलौहगुणाः—रूक्षं रूक्षणोपयोगि मेदोहरत्वादित्यर्थः, सुमधुरं विपाके, तिक्तं तुवरं कषायमिति च रसे। अपि च प्रकारभेदेन गुणसमुच्चयः लौहं दीपनमिति। दुर्नामरोगः अर्शांसि, योगेनेति युक्त्या प्रयुक्तमित्यर्थः ॥८३-८६॥

अथापरे गुणाः ।

पुरातनमतीसारं गण्डमालां नवोत्थिताम् ।
रजोरोधं वृक्कशोथं हृद्रोगं विषमज्वरम् ॥८७॥
फिरङ्गजं पाण्डुरोगं कामलाञ्च हलीमकम् ।
योषापस्मारकञ्चैव श्वेतप्रदरजां रुजम् ॥८८॥
मधुमेहं मांसतानं सभेदं शोषमुल्बणम् ।
तथैव ताण्डवगदं सूतिकाज्वरमेव च ॥८९॥
गलक्षतञ्चामवातं यकृद्रोगं भगन्दरम् ।
पीनसञ्चाम्लपित्तञ्च त्वाश्ववश्यं विनाशयेत् ॥९०॥
सामान्यतः श्रुतिपुटनासागर्भाशयादितः ।
अल्पां रक्तस्रुतिं प्रायोभाविनीमाशु नाशयेत् ॥९१॥
यौवनारम्भकालीनयोषित्पाण्ड्वामयं तथा ।
आमपक्वाशयगतक्षतजास्रुक्स्रुतिं जयेत् ॥९२॥
नाडीशूलमनिद्राञ्च पाण्ड्वामयसमुत्थिताम् ।
आमवातभवामस्थिविकृतिञ्चापि नाशयेत् ॥९३॥
शारीरिकरुजञ्चापि मानसीमवषण्णताम् ।
रजःक्षयसमुद्भूतां वार्द्धक्यं नाशयेद् ध्रुवम् ॥९४॥
वातसंस्थानदौर्बल्यं बहूत्थानसमुत्थितम् ।
अचिरादेव नियतं मृतं लोहं विनाशयेत् ॥९५॥
आरोग्योन्मुखकाले तु यस्य कस्यामयस्य वै ।
मृतं लोहं प्रशंसन्ति विशेषाद्बलवृद्धये ॥९६॥

अथास्य विशिष्टा गुणाः

शाखाश्रितं कोष्ठसमाश्रितं वा पित्तं विवृद्धन्तु मलाभिधेयम् ।

अथापरेऽपि लौहगुणाः प्राचीनतन्त्रानुक्ता अपि अनुभूतप्राया आविष्क्रियन्ते पुरातनमतीसारमिति। फिरङ्गजं पाण्डुरोगमिति विशेषतः तथाविधनिदानजातपाण्डुग्रहणम् । मांसतानम्—"प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकष्टो गलोपरोधं कुरुते क्रमेण । स मांसतानः कथितोऽवलम्बी प्राणप्रणुत् सर्वकृतो विकारः" इत्युक्तम् ॥ सभेदं शोषं जराशोषादिसर्वविधशोषम् । ताण्डवगदम्—"वामबाहुं समारभ्य प्राय आदौ ततोऽपरम् । ततः पादौ ततोऽङ्गानि चालयेत्ताण्डवामयी ॥ मुष्टिना किमपि द्रव्यं सम्यग्धारयितुं क्षमः । समर्पयितुमास्ये वाप्यदनीयं न ताण्डवी" इति लक्षितः । आशु अवश्यमिति नियतानुभवज्ञापनम् । प्रायोभाविनीं बहुधा जायमानाम् । पाण्डुरोगोपद्रवामनिद्रामिति सम्बन्धः । अवषण्णतां विषादम् । वातसंस्थानं नाडिकाजालम् बहूत्थान-

मृतन्तु लौहं शमयेन्नितान्तं यथा समीरः खलु मेघवृन्दम् ॥९७॥

अस्य मात्रानिरूपणम् ।

आरभ्य गुञ्जपादांशात् गुञ्जाद्वितयसंमितम् ।
मृतं लौहं प्रयुञ्जीत प्राणाचार्यः प्रयत्नतः ॥९८॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

लौहं चतुर्जातयुतं सितया च समन्वितम् ।
शीलितं मात्रया तूर्णं रक्तपित्तं व्यपोहति ॥९९॥
वासाद्राक्षाकणाचूर्णयुक्तं लौहं निषेवितम् ।
विशेषात् खलु कासानां पञ्चतां पञ्चतां नयेत् ॥१००॥
भार्ङ्गीव्योषसमायुक्तं मृतं लौहं निषेवितम् ।
श्वासवेगं निहन्त्याशु मेघवृन्दं यथानिलः ॥१०१॥
कज्जलीपिप्पलीक्षौद्रयुतं लौहं तु शीलितम् ।
विनिहन्त्यचिरादेव विशेषात् श्लैष्मिकामयान् ॥१०२॥
शुण्ठीचूर्णयुतं लौहं वातबाधां व्यपोहति ।
रससिन्दूरसितया लौहं पित्तामयान् हरेत् ॥१०३॥
फलत्रिकसमायुक्तं मृतं लौहं निषेवितम् ।
सम्वत्सरप्रयोगेण वलीपलितनाशनम् ॥१०४॥
ताम्बूलवीटिकोपेतं लौहन्तु परिशीलितम् ।
रससिन्दूरसंयुक्तं वृष्यं वर्ण्यञ्च कीर्तितम् ॥१०५॥
हिङ्गुव्योषघृतोपेतं मृतं लौहं निषेवितम् ।
शूलशुन्मूलयत्याशु मेघवृन्दं यथानिलः ॥१०६॥
धात्रीकणाचूर्णयुतं तुल्यया सितया सह ।
लौहं विनाशयेद्रक्तपित्तञ्चैवाम्लपित्तकम् ॥१०७॥
विडङ्गत्रिफलामुस्तशिखरीबीजसंयुतम् ।
लौहं विनाशयत्याशु भस्मकाख्यं महागदम् ॥१०८॥
गिरिजतुसमुपेतं शीलितं लौहचूर्णं
त्वभिनवकुशकाशकाथसंयोगतो वा ।

समुत्थितं बहुहेतुजनितम् । विशेषतस्तु मलपित्तनाशकं भवति लौहमिति ॥८७-९७॥

मात्रानिरूपणं देशकालापेक्षमुचितमेव । प्राचीनैस्तु "गुञ्जामेकां समारभ्य यावत् स्युर्नवरक्तिकाः । तावल्लोहं समश्नीयात्" इत्युक्तं यद्यपि तथापि यथादोषबलं द्विगुञ्जैव मात्राऽधुना युक्तमेति ॥९८॥

रोगयोग्यः प्रयोगो लौहस्य—कासानां पञ्चतां पञ्चविधान् कासान् इति

प्रतनुदिवसमात्रेणैव नात्यल्पहेतुं
व्यपनयति विशेषाद्दारुणं मूत्रकृच्छ्रम् ॥१०९॥
पुनर्नवाढ्यं सुमृतन्तु लौहं प्रभूतगोक्षीररसानुपीतम् ।
मासत्रयेणैव जराकृशानां पुनर्नवत्वं प्रददाति नूनम् ॥११०॥
मृतसूतयुतं लौहं कटुकीद्रवभावितम् ।
मासद्वयप्रयोगेण सर्वाङ्गैकाङ्गवातहृत् ॥१११॥
घृतमधुविनियुक्तं वा हरिद्रारसाढ्यं
त्वशितमिह हि लौहं वापि कट्वीशिवाभ्याम् ।
अपहरति विशेषान्माससमात्रप्रयोगात्
सुचिरजमपि पाण्डुं कामलाञ्चातिघोराम् ॥११२॥
विमलबलिसमेतं क्षौद्रगव्याज्ययुक्तं
कलितरुफलपथ्याधात्रिकोद्भूतवारा ।
कृतसमुचितपथ्यो वर्षमात्रप्रयोगात्
जनयति युवभावं ज्यायसाञ्चापि पुंसाम् ॥११३॥
लौहं गोक्षुरक्षुद्रैलाचूर्णेन परिशीलितम् ।
विनिहन्त्यचिरादेव मूत्रकृच्छ्रं सुदारुणम् ॥११४॥
खदिरासनसाराभ्यां सप्तधा परिभावितम् ।
लौहं निषेवितं हन्ति कुष्ठादीन् विविधान् गदान् ॥११५॥
गन्धमारितताम्राढ्यं लौहं तु परिशीलितम् ।
बलात्मगुप्ताक्वाथेन सर्वाङ्गैकाङ्गवातनुत् ॥११६॥
धात्रीरसहतं कान्तलौहं त्रिफलयान्वितम् ।
सेवितं वर्षमात्रं तु परमायुष्करं मतम् ॥११७॥

प्रदरान्तकलोहः ।

लौहं द्वितोलकमितं रङ्गं तोलकसंमितम् ।
सुवर्णगैरिकञ्चैव गव्याज्यपरिपाचितम् ॥११८॥
श्वेतसर्जरसोद्भूतं चूर्णं कर्षद्वयोन्मितम् ।

भावः । पञ्चतां विनाशमित्यर्थः । शिखरीबीजं अपामार्गबीजम् । गिरिजतु शिलाजतु, अभिनवं यत्कुशकाशमूलं तत्क्वाथसंयोगतो वा इति वा शब्दः समुच्चये । नात्यल्पहेतुं प्रबलनिदानमित्यर्थः । दारुणं प्रभूतपीडाकरत्वात् । रसो मांसरसः, कट्वी कटुकी, शिवा हरीतकी । कलितरुफलं बिभीतकम् । ज्यायसां वृद्धानाम् ॥९९-११७॥

प्रदरान्तकलोहः—सर्जरसो रालः, मोचरसं शाल्मलीवेष्टम्, त्रिगुञ्जा मिता-

सुचूर्णितं मोचरसं तोलकैकमितं शुभम् ॥११६॥
समादाय भिषग्वर्यः काचकुप्यां निधापयेत् ।
प्रदरान्तकलोहोऽयं नामतः परिकीर्तितः ॥१२०॥
अनुपानविभेदेन सर्वप्रदरनाशनः ।
रक्तचन्दनजक्काथैर्वाशोकत्वक्कषायतः ॥१२१॥
निहन्ति रक्तप्रदरं विविधास्रावसंयुतम् ।
श्वेतचन्दनपङ्केन श्वेतप्रदरनाशनः ॥१२२॥

अथ मण्डूरस्य स्वरूपम् ।

प्रतापितस्य लोहस्य घनाघातच्युतं मलम् ।
कालेन पिण्डतां यातं क्षितौ, मण्डूरमुच्यते ॥१२३॥

मण्डूरस्य नामानि ।

मण्डूरं तु समाख्यातं किट्टं लोहभवं तथा ।
लोहकिट्टं लोहमलं लोहोच्छिष्टञ्च तन्मतम् ॥१२४॥

मण्डूरस्य प्राशस्त्यम् ।

षष्टिवर्षीयमधमं मध्यं सप्ततिवार्षिकम् ।
सर्वश्रेष्ठं समाख्यातं मण्डूरं शतवार्षिकम् ॥१२५॥

प्रकारान्तरेण ग्राह्यमण्डूरस्य स्वरूपम् ।

स्निग्धं गुरु दृढं चैव कृष्णं कोटरवर्जितम् ।
जीर्णनष्टपुरःस्थञ्च मण्डूरं ग्राह्यमुच्यते ॥१२६॥

मण्डूरस्य शोधनविधिः ।

ध्मातं बिभीतकाङ्गारैर्गोमूत्रे परिषेचितम् ।
सप्तवारं लोहमलं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥१२७॥

प्रकारान्तरेण मण्डूरस्य शोधनविधिः ।

प्रखरदहनतप्तं लोहकिट्टं पुराणं
विपुलसुरभिमूत्रे सप्तवारं निषिक्तम् ।

ऽस्य मात्रा प्रायः । स्पष्टमन्यत् ॥११८-१२२॥

अथ मण्डूरम्—तस्य लक्षणं सरलपाठम् ॥१२३-१२४॥

मण्डूरप्रशस्तिः कालयोगतारतम्याद् गुणभेदभिन्ना । तथाहि—षष्टिवर्षीयमधमं गुणत इति शेषः, मध्यं सप्ततिवार्षिकम्, अन्यत्र तु "मध्यञ्चाशीतिवार्षिकम्" इत्युक्तम् । सर्वश्रेष्ठमिति पूर्वापेक्षयेति भावः—वस्तुतस्तु शतवर्षोत्तरमुत्तरोत्तरं पुराणतायां गुणप्रकर्ष इति साम्प्रदायिकाः संभावयन्ति ॥१२५॥

जीर्णनष्टपुरःस्थमिति प्रायः अनेकशतवर्षपुराणतासम्पत्तेरित्यर्थः ॥१२६॥

ध्मातं बिभीतकाङ्गारैरिति शुद्धिः "अक्षाङ्गारैर्धमेत्किट्टमिति" प्राचीनसंवादात् ॥१२७॥

निगदितविधियोगान्मारणायानुरूपां
कलयति खलु शुद्धिं सत्वरं निर्विशेषाम् ॥१२८॥

अथ मण्डूरस्य मारणप्रकारः ।

चूर्णीकृतं तु मण्डूरं त्रिफलाक्वथिताम्भसा ।
सम्पेष्य सम्पुटे कृत्वा त्रिंशद्वारं ततः पुटेत् ॥१२९॥
एवं नातिचिरादेव रक्तचन्दनसप्रभम् ।
मण्डूरं जायते तूर्णं ततो योगेषु योजयेत् ॥१३०॥
लोहमारकगणोदितैस्तु तैर्भेषजैरपि सह प्रपेषितम् ।
लोहकिट्टमथ सम्पुटीकृतं पाचितं खलु समेति पञ्चताम् ॥१३१॥

मृतमण्डूरस्य गुणाः ।

मण्डूरं सुमृतं वृष्यं शिशिरं रुचिरं परम् ।
दीपनं पित्तशमनं रक्तवृद्धिकरं परम् ॥१३२॥
पाण्डुप्रमत्तमातङ्गमदमर्दनकेशरी ।
कामलाकुड्यकुलिशं मण्डूरं तु विशेषतः ॥१३३॥
शोषप्रशमनञ्चैव तथा शोफप्रणाशनम् ।
हलीमकं च प्लीहानं मण्डूरं हन्त्यशेषतः ॥१३४॥

मण्डूरस्य मात्रा ।

आरभ्य गुञ्जापादांशाल्लोहमात्राविधानवित् ।
गुञ्जाद्वितयपर्यन्तं मण्डूरं विनियोजयेत् ॥१३५॥

मण्डूरस्य आमयिकः प्रयोगः ।

पुनर्नवाष्टकक्वाथसंयुक्तं लोहकिट्टकम् ।
निषेवितं निहन्त्याशु शोफजां महतीं रुजम् ॥१३६॥
कट्वीफलत्रिकनिशायुग्मचूर्णेन शीलितम् ।
मण्डूरमचिरादेव नाशयेत्कामलां ध्रुवम् ॥१३७॥
विडङ्गत्रिफलापञ्चकोलाब्दपरिशीलितम् ।
मण्डूरं कृमिशोफार्शोग्रहणीप्लीहपाण्डुनुत् ॥१३८॥

प्रकारान्तरेण शोधनं बिभीतकाङ्गारालाभे सुलभम् ॥१२८॥

मण्डूरमारणप्रकारः—त्रिफलायोगसाधनीयः सुगमप्रायश्च ॥१२९-१३१॥

मण्डूरगुणाः—कामला एव कुड्यं भित्तिः तत्पातने कुलिशं वज्रमिवेति । अशेषतः सर्वथा ॥१३२-१३४॥

मण्डूरमात्रापि लोहवत् ॥१३५॥

मण्डूरस्य रोगयोग्यः प्रयोगः-निगदव्याख्यातः । पुनर्नवाष्टकक्वाथः-'पुनर्न-

रससिन्दूरसंयुक्तं मण्डूरं तु निषेवितम् ।
माससमात्रप्रयोगेण रक्तवृद्धिकरं परम् ॥१३९॥
दशमूलकषायेण मण्डूरं परिशीलितम् ।
सशोथं सज्वरं सातिसारं पाण्ड्वामयं हरेत् ॥१४०॥

इति लौहादिविज्ञानीयो नाम विंशस्तरङ्गः ।

---

## अथ उपधात्वादिविज्ञानीय एकविंशस्तरङ्गः ।

अथ सुवर्णमाक्षिकस्य नामानि ।

सुवर्णमाक्षिकं स्वर्णमाक्षिकं हेममाक्षिकम् ।
माक्षीकं माक्षिकञ्चैव ताप्यञ्च धातुमाक्षिकम् ॥१॥
माक्षीकधातुश्च तथा तापीजञ्चापि तन्मतम् ।
ईषत्सुवर्णसाहित्यात्सुवर्णगुणसाम्यतः ॥२॥
सुवर्णद्युतिमत्त्वाद्वा स्वर्णमाक्षिकमुच्यते ।
तापीतीरभवत्वाच्च ताप्यं तापीजमुच्यते ॥३॥

ग्राह्यसुवर्णमाक्षिकस्य लक्षणम् ।

स्निग्धं गुरु श्यामलकान्ति किञ्चित् कषे सुवर्णद्युतिसुप्रकाशम् ।
कोणोज्झितं स्वर्णसमानवर्णं सुवर्णमाक्षीकमिह प्रशस्तम् ॥४॥

हेयसुवर्णमाक्षिकस्य लक्षणम् ।

खरं परं वै गुरुताविहीनं प्रवृत्तकोणं खरलोहकाभम् ।
प्रकीर्तितं तत्परिहेयमेव सुवर्णमाक्षीकमिहामयज्ञैः ॥५॥

स्वर्णमाक्षिकशोधनस्य प्रयोजनम् ।

अशोधितं वामृतमप्यशुद्धं निषेवितं माक्षिकमक्षिबाधाम् ।

वानिम्बपटोलशुण्ठीतिक्तामृतादार्व्यभयाकषायः' इत्युक्तः ॥१३९-१४०॥

तत्र प्राधान्यादादौ स्वर्णमाक्षिकं तावद् विशदयति नामगुणकर्मभिः सुवर्णमाक्षिकमिति—नामबहुत्वं व्यवहारसुखायेत्युक्तपूर्वम् । ईषत्सुवर्णसाहित्यादिति सुवर्णमाक्षिकनामनिर्वचनं हेतुगर्भञ्चेति ॥१-३॥

ग्राह्यसुवर्णमाक्षिकं स्निग्धादिगुणम् । उक्तञ्चाभियुक्तैः—"स्वर्णाभं स्वर्णमाक्षीकं निष्कोणं गुरुतायुतम् । कालिमां विकिरेत्तत्तु करे घृष्टं न संशयः" इति । 'स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं ईषन्नीलच्छविस्फुटम् । कषे कनकवद् घृष्टं तद्वरं हेममाक्षिकम्" इति च । अतो विपरीतं हेयमिति तत्स्वरूपनिर्देशो व्याख्यातप्रायपाठः ॥४-५॥

माक्षिकशोधनप्रयोजनं अशोधितं वा मृतमप्यशुद्धमित्यादिना । आहुश्च—"मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रां विष्टम्भितां नेत्रगदान् सकुष्ठान् । मालां विधत्तेऽपि

मन्दानलं कुष्ठहलीमकादीन् कोष्ठानिलं वै जनयेन्नितान्तम् ॥६॥

स्वर्णमाक्षिकस्य प्रथमः शोधनप्रकारः।

सुवर्णमाक्षिकं लौहखल्वे तु खलु कुट्टयेत्।
सुकुट्टितं ततो ज्ञात्वा चालन्या परिचालयेत् ॥७॥
ततो माक्षिकचूर्णन्तु चालनीपरिगालितम्।
समादाय कटाहे तु स्थापयेद्भिषजां वरः ॥८॥
निम्बूकस्वरसं दत्त्वा पचेच्चुल्लीगतं ततः।
दर्व्या संचालयेत्तावद्यावत्स्यादुत्पलप्रभम् ॥९॥
ताप्यं तु यावल्लौहित्यं नैति तावत्प्रयत्नतः।
पुनर्निम्बूरसं दत्त्वा पचेत्तीव्राग्नियोगतः ॥१०॥
भृशं दिनत्रयं वापि द्विदिनं वा विधानतः।
पाचितं माक्षिकं नूनं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥११॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः।

वरं सुवर्णमाक्षिकं सुचूर्णितं समाहरेत्।
विधाय पोट्टलीगतं ततस्तु दोलिकागतम् ॥१२॥
पचेत्ततः समं शृतादशुक्लमारिषोत्थितात्।
ततस्तु पोट्टलीगतं पतत्यधो हि माक्षिकम् ॥१३॥
दिनैकमेवमाक्षिकं विपाचितं विधानतः।
विशुद्धिमेत्यनुत्तमां न कश्चिदत्र संशयः ॥१४॥

तृतीयः शोधनप्रकारः।

वरं सुवर्णमाक्षिकं प्रताप्य तीव्रपावके।
निषेचयेद्विधानवित् प्रशस्तनिम्बुकोदके ॥१५॥
त्रिसप्तवारमेव वै निषेचितं तु माक्षिकम्।

च गणडपूर्वां शुद्धयादिहीनं खलु माक्षिकन्तु" इति ॥६॥

अथास्य शोधनप्रकारः प्रथमः—निम्बूकस्वरसयोगात् संपाद्यः। प्राचीनैस्तु अत्र सैन्धवदानमपि लिखितम् "माक्षिकस्य त्रयो भागाः भागैकं सैन्धवस्य च। मातुलुङ्गद्रवैर्वाथ जम्बीरस्य द्रवैः पचेत्" इत्यादिना, एतच्चात्रावधेयं यत् सैन्धवनिक्षेपद्वारा शोधितं माक्षिकं जलेन लवणांशापगमनपर्यन्तं क्षालनीयम्। अन्यथा वान्त्युत्क्लेशकरं भवतीति ॥७-११॥

द्वितीयः प्रकारः दोलायन्त्रसाध्यः। अशुक्लमारिषः मर्सा इति प्रसिद्धः शाकविशेषः। अत्र च सुसूक्ष्मचूर्णितं माक्षिकं निक्षिप्य शोधनीयं तच्च द्रुतं जलविलीनमधः पतति पाषाणांशश्च न पततीति विशेषः। अयं च प्राचीनोक्तो विधिः॥१२-१४॥

तृतीयः प्रकारो निर्माणसुगमः। गोत्रदूषणं खनिदोषः, अयञ्च प्रकारः

विशुद्धिमेत्यनुत्तमां जवेन नात्र संशयः ॥१६॥
प्रयासशून्यमार्गतस्त्वनेन गोत्रदूषणम् ।
सुवर्णमाक्षिकस्थितं विनश्यतीति निश्चितम् ॥१७॥

चतुर्थः शोधनप्रकारः ।

सुचूर्णितं माक्षिकन्तु कदलीकन्दवारिणा ।
घटिकाद्वितयं पक्वं विशुध्यति न संशयः ॥१८॥

अथ स्वर्णमाक्षिकस्य प्रथमो मारणप्रकारः ।

ताप्यं निम्बवम्लसंपक्वं पुनर्निम्बूकवारिणा ।
सम्पेष्य सम्पुटस्थन्तु पुटयेत् कृतचक्रिकम् ॥१६॥
एवं दशपुटैरेव पञ्चतामेति माक्षिकम् ।
रक्तोत्पलदलच्छायं जायते चातिशोभनम् ॥२०॥

द्वितीयो मारणप्रकारः ।

विशोधितं माक्षिकन्तु बलिञ्च समभागिकम् ।
खल्वे सम्पेषयेद्यत्नाद् भृशं निम्बूकवारिणा ॥२१॥
संशोष्य सम्पुटे न्यस्य पुटयेत् कृतचक्रिकम् ।
एवं पञ्चपुटैरेव म्रियते हेममाक्षिकम् ॥२२॥

तृतीयो मारणप्रकारः ।

सुचूर्णिते तु माक्षिके विशोधितं तु हिङ्गुलम् ।
क्षिपेत्तदष्टमांशिकं ततस्तु निम्बुकाम्बुना ॥२३॥
सुपेष्य सम्पुटीकृतं पचेद्दीर्घचक्रिकम् ।
विपक्वमष्टधैव वै प्रकीर्तितेन वर्त्मना ॥२४॥
प्रयाति पञ्चतां परं जवेन हेममाक्षिकम् ।
क्षिपेत्तु हिङ्गुलं पुनः पुनर्निरुक्तमानतः ॥२५॥

अथ स्वर्णमाक्षिकस्य गुणाः ।

सुवर्णमाक्षिकं वृष्यं मधुरं तु रसायनम् ।

शोधनाय सर्वोत्तमः पाषाणांशस्य द्रवीभावात् इत्यवधेयम् ॥१५-१७॥

चतुर्थः कदलीकन्दवारिणा स्वेदनात् संपादनीयः ॥१८॥

अथास्य मारणमाह—निम्बुशोधितं माक्षिकं पुनर्निम्बूरसेनैव पिष्ट्वा दशवारं पुटेत्, तद्वर्णतः रक्तं भवतीति ॥१६-२०॥

समगन्धकनिक्षेपद्वारा पुटनेन पञ्चभिरेव पुटैः माक्षिकं भस्मीभवतीति । यद्वा हिङ्गुलक्षेपादेवाष्टवारं पुटितं भस्म जायत इति । क्वचित्तु एरण्डतैलेन घर्षणं विधाय पुटनमुक्तं प्राचीनैः, तद्रक्तवर्णम् । तथा कुलत्थक्वाथेन तैलेन अजामूत्रेण तक्रेण वा पुटितं म्रियते तच्च कृष्णाभं भवति भस्म इति ॥२१-२५॥

तिक्तं स्वर्यश्च चक्षुष्यं त्रिदोषघ्नं परं मतम् ॥२६॥
क्षयमर्शांसि मेहानि विविधाः बस्तिवेदनाः ।
पाण्डुश्वयथुकुष्ठानि विषदोषादिकान् हरेत् ॥२७॥
जीर्णज्वरमपस्मारं मन्दानलमरोचकम् ।
अनिद्रां नाशयत्याशु योगवाहि परं मतम् ॥२८॥

स्वर्णमाक्षिकस्य मात्रानिरूपणम् ।

गुञ्जार्धतः समारभ्य बलकालाद्यपेक्षया ।
गुञ्जाद्वितयपर्यन्तं माक्षिकं योजयेद्भिषक् ॥२९॥

अथ स्वर्णमाक्षिकस्य आमयिकः प्रयोगः ।

सुमृतं माक्षिकं शालसारादिगणभावितम् ।
यथालाभं प्रयुक्तं तु सान्द्रमेहं विनाशयेत् ॥३०॥
शिलाजत्वभ्रजन्तुघ्नमधुभिः परिशीलितम् ।
शीलितं मासमेकन्तु यक्ष्माणं विनिवारयेत् ॥३१॥
यवक्षारसमायुक्तं सुमृतं स्वर्णमाक्षिकम् ।
नाशयत्यचिरादेव मूत्रकृच्छ्रं सुदारुणम् ॥३२॥
पुनर्नवामृताशुण्ठीदार्वीकाथेन माक्षिकम् ।
सेवनादचिरादेव शोथं नाशयति ध्रुवम् ॥३३॥
काञ्चनारत्वचोत्थेन काथेन परिशीलितम् ।
तान्यमन्तःप्रविष्टान्तु बहिःकुर्यान्मसूरिकाम् ॥३४॥

अथ माक्षिकगुणाः सुवर्णमाक्षिकं वृष्यमित्यादिना । तथाहि—"सुवर्णमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम् । चक्षुष्यं बस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरम् ॥ अर्शः शोफं क्षय कण्डूं त्रिदोषमपि नाशयेत्" इति । किञ्च—"माक्षिकं तिक्तमधुरं मेहार्शःक्षयकुष्ठनुत् । कफपित्तहरं शीतं योगवाहि रसायनम्" इत्युक्तम् । अपि च—"माक्षीकधातुः सकलामयघ्नः प्राणो रसेन्द्रस्य परं हि वृष्यः । दुर्मेललोहद्वयमेलकश्च गुणोत्तरः सर्व रसायनाग्र्यः ॥" इति । तथाच—"नैतन्निषेवी जरसाभिभूयते न पन्नगैर्नापि गरैर्न वृश्चिकैः । न पाण्डुमेहज्वरशोफयक्ष्मभिर्न कर्णठनेत्र श्रवणत्वगामयैः ॥" इति । अनिद्राहरगुणत्वं चास्य बहुधानुभूतचरम् ॥२६-२९॥

अथास्य रोगयोग्यप्रयोगः-शालसारादिगणः सुश्रुतोक्तः, तद्यथा "शालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेषश्रृङ्गीतिनिशचन्दनकुचन्दनशिंशपाशिरीषासनधवार्जुनतालशाकनक्तमालपूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकञ्चेति ॥" जन्तुघ्नं विडङ्गम् । काञ्चनारत्वचोत्थेनेति—उक्तं हि "काञ्चनारत्वचः काथस्ताप्यचूर्णावचूर्णितः । निर्गत्यान्तः प्रविष्टान्तु मसूरीं बाह्यतो नयेत्" इति । कलितरुर्बिभीतकः । आपन्नसत्वा गर्भिणी । वञ्जुलो जलवेतसः । अम्बु बालकम् । अपि

विषाकरञ्जचूर्णेन शीलितं हेममाक्षिकम् ।
नाशयत्यचिरादेव नियतं विषमज्वरम् ॥३५॥
कणाकलितरूतथेन चूर्णेन मधुनान्वितम् ।
शीलितं ताप्यभसितं कासबाधां व्यपोहति ॥३६॥
रसगन्धकसंयुक्तं मधुना सह माक्षिकम् ।
शीलितं त्वचिरादेव रक्तपित्तं व्यपोहति ॥३७॥
तुगाक्षीरीरजोमिश्रं शीलितं स्वर्णमाक्षिकम् ।
मासद्वितयमात्रेण ददाति विपुलं बलम् ॥३८॥
सिन्दूराभ्रसमायुक्तं सव्योषं स्वर्णमाक्षिकम् ।
निषेवितं निहन्त्याशु दारुणं गर्भिणीज्वरम् ॥३९॥
भागैकं रससिन्दूरं द्विभागं हेममाक्षिकम् ।
सम्मेल्य मधुना लीढं बलवीर्यकरं परम् ॥४०॥
पिण्डखर्जूरिकोपेतं माक्षिकं गुञ्जसंमितम् ।
निहन्त्यापन्नसत्वायां रक्तस्रावमसंशयम् ॥४१॥
विषाबिल्वबलाविश्ववञ्जुलाम्बुकषाययुक् ।
ताप्यमापन्नसत्वाया ज्वरातीसारशूलनुत् ॥४२॥

स्वर्णमाक्षिकस्य सत्वपातनप्रकारः ।

गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यां कदलीकन्दवारिणा ।
घृतेन मधुना चापि भावयेद्धेममाक्षिकम् ॥४३॥
सप्तवारं विभाव्याथ मूषायां विन्यसेत्ततः ।
ध्मापयेत्सुचिरं विज्ञस्त्वतिप्रखरवह्निना ॥४४॥
एवं नातिचिरादेव ध्मातं कनकमाक्षिकम् ।
मृदुलं रविलोहाभं सत्वं मुञ्चति शोभनम् ॥४५॥

चान्यदप्याहुः—"गुञ्जामात्रं माक्षिकमुपयुक्तं माहिषेण दुग्धेन । विदधाति नष्टनिद्रे निद्रामाश्वेव दृष्टमिदम्" इति । तथाहि—"सोदश्वित्को माक्षिकधातुः सघृतो वा सक्षौद्रो वा क्षौद्रघृताभ्यां सहितो वा । साम्भस्को वा तैलयुतो वा विनिहन्ता त्वग्दोषाणां सर्वविषाणां सगराणाम् ॥ अक्षद्राक्षाऽयोमलमुस्तामलकानां सव्योषाणां पर्वतनिर्यासयुतानाम् । दत्वा तुल्यं माक्षिकधातुं मधुमिश्रं लिह्यात्पाण्डुव्याध्यभिभूतः शिवमिच्छन् ॥ लोहं सर्पिर्माक्षिकधातुर्मधुमात्रा धात्रीचूर्णं केशरमम्बुप्रभवानाम् । योगः कुर्यादेष सिताभागविमिश्रश्चक्षुर्घ्राणश्रोत्ररसज्ञानविबोधम्" इति वृद्धवाग्भटे । दिङ्मात्रमत्रोदाहृतं विशेषतस्तु गुरुसम्प्रदायादनुसन्धेयः ॥३०-४२॥

अथ माक्षिकसत्वपातनप्रकारः गोमूत्रैरण्डतैलाभ्यामित्यादिना । माक्षिक-

द्वितीयः सत्वपातनप्रकारः ।

पादांशटङ्कणोपेतं मर्दितं हैममाक्षिकम् ।
ध्मातं मूषागतं सत्वं मुञ्चत्याशु सुनिश्चितम् ॥४६॥

तृतीयः सत्वपातनप्रकारः ।

समगन्धं पचेत्ताप्यं चतुर्यामं प्रयत्नतः ।
ततोऽर्द्धगन्धकं भृष्टटङ्कणं चार्द्धभागिकम् ॥४७॥
विन्यस्य चान्धमूषायां ध्मापयेदतियत्नतः ।
एवं नातिचिरादेव सत्वं शुल्बनिभं पतेत् ॥४८॥

स्वर्णमाक्षिकसत्वस्य मारणप्रकारः ।

हेममाक्षिकसत्वन्तु पञ्चतोलकसंमितम् ।
तन्मितं विमलं सूतं बलिं दत्वा च मर्दयेत् ॥४६॥
जम्बीरस्य रसेनाथ मर्दयेदेकवासरम् ।
संशोष्य सम्पुटे कृत्वा पुटयेत्तीव्रवह्निना ॥५०॥
त्रिवारं पुटयेदेवं निर्दिष्टेनैव वर्त्मना ।
एवं माक्षिकसत्वन्तु पञ्चतां याति निश्चितम् ॥५१॥

स्वर्णमाक्षिकसत्वस्य गुणाः ।

हेममाक्षिकसत्वं तु शिशिरं रुचिरं परम् ।
वृष्यं बल्यं तथा मेध्यं जीर्णज्वरविनाशनम् ॥५२॥
रक्तपित्तं क्षयं कासं दाहं हन्यात्सुदारुणम् ।
योगवाहि परञ्चैतद्रसायनमनुत्तमम् ॥५३॥

मृतस्वर्णमाक्षिकसत्वस्य आमयिकः प्रयोगः ।

हेममाक्षिकसत्वं तु यथादोषानुपानतः ।
ताप्यवच्छीलितं हन्ति दुःसाध्यानामयानपि ॥५४॥

## अथ रजतमाक्षिकस्य नामानि ।

रौप्यमाक्षिकमाख्यातं तारजं तारमाक्षिकम् ।
विमलं श्वेतमाक्षीकं तथा रजतमाक्षिकम् ॥५५॥
ईषद्रौप्यस्य साहित्याद् वा रौप्यगुणसाम्यतः ।

सत्वमारणन्तु समसूतगन्धककृतकज्जल्या जम्बीरजलपिष्टया त्रिवारं पुटनात् सम्पाद्यते । गुणप्रयोगौ च माक्षिकवत्, उत्कर्षे तु विशेषः सत्वस्य निर्मलत्वादिति ॥४३-५४॥

रजतमाक्षिकनामानि तन्त्रे व्यवहृतानि—विमलं श्वेतमाक्षीकं तथा रजतमाक्षिकम् इति रजतमाक्षिकं विमलनाम्ना व्यवहृतम् । आह च रसमाधवः

रौप्यवद् द्युतिमत्त्वाद्वा रौप्यमाक्षिकमुच्यते ॥५६॥

जात्यरजतमाक्षिकस्य स्वरूपम् ।

स्निग्धं सकोणं गुरु च वर्तुलं रजतोज्ज्वलम् ।
रौप्यवच्चाकचिक्याढ्यं जात्यं तद्रौप्यमाक्षिकम् ॥५७॥

हेयरौप्यमाक्षिकस्य स्वरूपम् ।

समलं लघु रूक्षञ्च कषेऽतिमलिनच्छवि ।
अवर्तुलं विवर्णञ्च हेयं स्याद्रौप्यमाक्षिकम् ॥५८॥

रौप्यमाक्षिकस्य शोधनप्रयोजनम् ।

अशुद्धं रौप्यमाक्षीकं स्वर्णमाक्षिकवद्भृशम् ।
जनयत्याशु मन्दाग्निं तथा कुष्ठादिकान् गदान् ॥५९॥

रौप्यमाक्षिकस्य प्रथमः शोधनप्रकारः ।

[ गीतिका ]

विमलं तु जात्यमादौ सुविचूर्ण्य खल्वमध्ये ।
अथ निम्बुकोत्थवारा निदधीत वै कटाहे ॥६०॥
अथ लौहचुल्लिकायां विनिधापयेत् कटाहम् ।
चुल्ल्यां प्रदीप्य वह्निं परिचालयेच्च दर्व्या ॥६१॥
विमलस्तु नैति यावत्त्वारक्तपङ्कजाभाम् ।
निक्षिप्य निम्बुकाम्भस्तावत्पचेत्प्रयत्नात् ॥६२॥
अरुणोत्पलप्रकाशं विमलं विलोक्य वैद्यः ।
अवतारयेद्विशुद्धं विमलं प्रयोगयोग्यम् ॥६३॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

विमलं तु जात्यमादौ सुविधाय पोट्टलीस्थम् ।
अथ दोलिकाख्ययन्त्रे वृषपत्रजोत्थवारा ॥६४॥

"विमला तारमाक्षिकम्" इति ॥५५-५६॥

जात्यं रजतमाक्षिकं स्निग्धमित्याद्युक्तम् । आहुश्च प्राञ्चः—"कांस्यवचाकचिक्याढ्यं कषे घृष्टन्तु रौप्यवत् । गुरु स्निग्धं सितं यत्तच्छ्रेष्ठं स्यात्तारमाक्षिकम्" इति ॥५७॥

हेयरौप्यमाक्षिकस्वरूपं निगदव्याख्यातम् ॥५८॥

अशुद्धन्तु "स्वर्णमाक्षिकवद्दोषा विज्ञेयास्तारमाक्षिके" इति प्राचीनोक्त्यनुसारं प्राह—स्वर्णमाक्षिकवद् भृशमिति । स्पष्टमन्यत् ॥५९॥

रौप्यमाक्षिकशोधनं स्वर्णमाक्षिकवत् निम्बूनीरेण साध्यम् ॥६०-६३॥

द्वितीयः प्रकारः वासकस्वरसे स्वेदनाद् दोलायन्त्रेण निष्पाद्यः । उक्तं हि—

विधिना विधानदक्षः संस्वेदयेद् द्वियामम् ।
विमलोऽतिवेलमेवं विमलत्वमेत्यनल्पम् ॥६५॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

मेषशृङ्गीरसेनापि दोलायन्त्रे विधानतः ।
पाचितं रौप्यमाक्षीकं शुद्धिमायत्यानुत्तमाम् ॥६६॥

रौप्यमाक्षिकस्य मारणप्रकारः ।

विमलो लकुचद्रावैः पादांशबलिसंयुतः
पिष्ट्वा तु सप्तधैवेह पुटितो याति पञ्चताम् ॥६७॥

रौप्यमाक्षिकस्य सामान्येन मारणम् ।

स्वर्णमाक्षिकवत्कार्यं रौप्यमाक्षिकमारणम् ।
प्रयोगाल्पतया चास्य व्याख्यानं नाधिकं कृतम् ॥६८॥

रौप्यमाक्षिकस्य गुणादिनिरूपणम् ।

स्वर्णमाक्षिकवज्ज्ञेया विमलस्य गुणा बुधैः ।
मात्रां चामयिकं योगं तथैव परिलक्षयेत् ॥६९॥

रौप्यमाक्षिकस्य सत्त्वपातनम् ।

पादांशटङ्कणोपेतो लकुचद्रावमर्दितः ।
विमलः सुचिरं ध्मातः सत्त्वं सीसोपमं त्यजेत् ॥७०॥

## अथ तुत्थकस्य नामानि ।

तुत्थं तु तुत्थकं तुत्थाञ्जनञ्चापि मयूरकम् ।
सस्यकं ताम्रगर्भञ्च शिखिग्रीवञ्च तन्मतम् ॥७१॥

ग्राह्यतुत्थकस्य स्वरूपम् ।

शिखिकण्ठसमच्छायं गुरु स्निग्धं महोज्ज्वलम् ।
तुत्थकं शस्यते विज्ञैरन्यद्धीनगुणं मतम् ॥७२॥

"विमला तु शुद्ध्यति दिनं वासाजशृङ्गीरसे स्विन्ना" इत्यादिना रसपद्धत्याम् ॥

मेषशृङ्गीत्यादि निगदव्याख्यातम् । योगरत्नाकरे तु विधानमन्यदप्युक्तम् । तथाहि—"कर्कोटीमेषशृङ्गीजैरसैर्जम्बीरजै दिनम् । आतपे भावना देया शुद्धं स्यात्तारमाक्षिकम्" इति ॥६६॥

अस्य मारणं लकुचजलैः गन्धकेन चेति सुगमम् ॥६७॥

वस्तुतस्तु स्वर्णमाक्षिकवदेवास्य सर्वं मारणादिकम् । व्यवहारस्त्वल्प एव सीसोपमञ्चास्य सत्त्वं लकुचजलटङ्कणाभ्यां साध्यम् ॥६८-७०॥

सुवर्णरजताभ्यामनन्तरं ताम्रस्य यथाक्रमागतमुपधातुं तुत्थमेवात ऊर्ध्वं वर्णनीयमिति । अस्य नामानि व्यवहृतप्रायाणि तन्त्रेषु ॥७१॥

उत्कृष्टतुत्थलक्षणं शिखिकण्ठसमच्छायमिति—शिखी मयूरः तस्य कण्ठच्छायासमा छाया यस्य तत् नीलवर्णमित्यर्थः ॥७२॥

तुत्थकस्य निर्मलीकरणम्।

सुचूर्णितं तुत्थकं तु दशतोलकसंमितम्।
क्षिपेदत्युष्णसलिले पञ्चतोलकसंमिते ॥७३॥
ततः सारकपत्रेण सारयेद्वाससाथवा।
सारितं सलिलं विज्ञः काचपात्रतलस्थितम् ॥७४॥
तावत्संस्थापयेद्यावन्नैति तत्कणरूपताम्।
एवं कणत्वमापन्नं तुत्थं शुद्ध्यै नियोजयेत् ॥७५॥

निर्मलीकृततुत्थस्य गुणाः।

तुत्थं तु तिक्तकं त्वच्यं ग्राहि वान्तिकरं परम्।
कफघ्नमथ चक्षुष्यं व्रणदोषनिषूदनम् ॥७६॥
उपदंशफिरङ्गोत्थक्षतशोधनकृत्परम्।
क्लिष्टवर्त्मप्रशमनं क्षारकर्मकरं स्मृतम् ॥७७॥

तुत्थकद्रवस्य निर्माणप्रकारः।

द्विगुञ्जतश्चतुर्गुञ्जं तुत्थकं निर्मलीकृतम्।
परिस्रुते तु सलिले पञ्चतोलकसंमिते ॥७८॥
निक्षिपेदथ विज्ञाय तुत्थकं सर्वथा द्रुतम्।
तुत्थद्रवं प्रयुञ्जीत रसतन्त्रविचक्षणः ॥७९॥

तुत्थकद्रवस्य आमयिकः प्रयोगः।

प्रक्लिन्नपूतिमांसानां सुचिरादप्यरोहताम्।
तथात्युच्छ्रितमांसानां व्रणानां पूतिगन्धिनाम् ॥८०॥
उपदंशफिरङ्गोत्थस्फोटानाञ्चाप्यरोहताम्।
रोपणाय तथाशेषदोषनिर्हरणाय च ॥८१॥
तुत्थद्रवं प्रयुञ्जीत विधानज्ञो भिषग्वरः।
द्रवेणानेन धौतास्तु व्रणा रोहन्त्यसंशयम् ॥८२॥

तुत्थनिर्मलीकरणं प्रयोगयोग्यताधानार्थम् ॥७३-७५॥

निर्मलीकृततुत्थगुणाः तुत्थं तु तिक्तकमित्यादिना। त्वच्यं त्वग्दोषहरम्, क्लिष्टवर्त्म नेत्ररोगविशेषः ॥७६-७७॥

अथ व्रणादिक्षालनयोग्यतुत्थद्रवनिर्माणप्रकारः—द्विगुञ्जतश्चतुर्गुञ्जमिति गुञ्जाप्रमाणतारतम्यं दोषाद्यनुसारम् ॥७८-७९॥

अस्य च प्रक्लिन्नमांसादिषु व्रणेषु प्रयोगः॥ तस्य फलम्—द्रवेणानेन धौतास्तु व्रणा रोहन्त्यसंशयम् इति। अपि च नेत्रयोर्युक्त्या योजितः क्लिन्नवर्त्मपोथक्यादिहरः। युक्तिस्तु निर्भुज्य वर्त्मनी बिन्दुक्षेपकयन्त्रेण तत्र बिन्दु

नेत्रवर्त्मयुगे युक्त्या योजितस्तुत्थकद्रवः ।
क्लिन्नवर्त्मरुजश्चापि पोथकीमाशु नाशयेत् ॥८३॥

[ गीतिका ]

उपसर्गजे तु मेहे प्रदरे च शुक्लपूर्वे ।
भृशमुत्तराख्यबस्तिप्रतिपादितायनेन ॥८४॥
द्रवमाशु तुत्थकोत्थं विनियोजयेद्विधिज्ञः ।
शममेति सर्वथैवं प्रथमोक्तरोगबाधा ॥८५॥

निर्मलीकृततुत्थस्य आमयिकः प्रयोगः ।

तुत्थकोदया वटी ।

भागैकं निर्मलं तुत्थं पथ्या च मधुयष्टिका ।
मरिचं तु कलांशं स्याद्वटी पिष्टाम्भसा कृता ॥८६॥
माषकप्रमिता नाम्ना वटीयं तुत्थकोदया ।
घृष्टाम्भसा प्रयुक्तेयं पोथक्यादिविकारनुत् ॥८७॥

तुत्थकोदया वर्तिः ।

पञ्चतोलोन्मितं तुत्थं विधिना निर्मलीकृतम् ।
निर्मलं शोरकञ्चैव स्फटिकारीञ्च तन्मिताम् ॥८८॥
कर्पूरं तोलकार्द्धञ्च पेषयेद्यत्नतोऽम्भसा ।
रक्तिद्वयमिताञ्चैकां वर्तिं निर्मापयेत् पृथक् ॥८९॥
द्रावयित्वा वर्तिमेकां पञ्चतोलोन्मिते जले ।
ततः कूर्चिकया यत्नादुष्ट्रकेशप्रणीतया ॥९०॥
द्रवप्रसिक्तया वर्त्म विपर्यस्तं समञ्जयेत् ।
क्लिन्नवर्त्मरुजं घोरां पोथकीञ्च विनाशयेत् ॥९१॥

पातनम् । अथवा काचनिर्मितया नेत्रशलाकयाञ्जनम् । अथवा वक्ष्यमाणतुत्थकोदयावर्त्तिप्रयोगविधानोक्तरीत्या प्रयोज्यः द्रवः ॥८०-८३॥

अथ च औपसर्गिके प्रमेहे शुक्लप्रदरे च उत्तरबस्तिविधिना प्रयुक्तः शमयति बाधाम् ॥८४-८५॥

तुत्थकोदया वटी निगदव्याख्याता ॥८६-८७॥

तुत्थकोदया वर्तिः पञ्चतोलोन्मितमिति—यत्नतः श्लक्ष्णं यथा स्यात्तथेति भावः, विपर्यस्तं निर्भुग्नम् । पोथक्यः—"स्राविण्यः कण्डुरा गुर्व्यो रक्तसर्षपसन्निभाः । रुजावत्यश्च पिडकाः पोथक्य इति कीर्तिताः ।" क्लिन्नवर्त्म—"अरुजं बाह्यतः शूनं वर्त्म यस्य नरस्य हि । प्रक्लिन्नवर्त्म तद्विद्यात् क्लिन्नमत्यर्थमन्ततः ॥" इत्युक्तलक्षणम् ॥८८-९१॥

तुत्थकादिवर्तिः ।

तुत्थकुष्ठवरादार्वीदन्तीमूलत्रिवृत्तिलैः ।
सकणासैन्धवक्षौद्रैः पिष्ट्वा निम्बदलाम्भसा ॥९२॥
कृतास्त्वेषणिकाकारा वर्तिका व्रणशोधिकाः ।
योजयेद्युक्तितो नाडीव्रणादौ च भगन्दरे ॥९३॥

शिखिग्रीवादिवर्तिः ।

माषकैकं शिखिग्रीवं मरिचं कर्षसंमितम् ।
तोलकप्रमितेनाथ गृहनीरेण पेषयेत् ॥९४॥
वर्तिर्विनिर्मिता घृष्ट्वा युक्त्या वर्त्मनि योजिता ।
चिरोत्थं क्लेदबहुलं पिल्लमुन्मूलयत्यलम् ॥९५॥
सुचूर्णितं तुत्थकन्तु यत्नतः स्वल्पमात्रया ।
प्रतिसारणसंभिन्ने लगणे हन्ति वेदनाम् ॥९६॥

तुत्थामृतमलहरः ।

सिक्थतैलं सुविमलं दशतोलकसंमितम् ।
सुनिर्मलं शिखिग्रीवं खलु विंशतिगुञ्जकम् ॥९७॥
आदाय खल्वे सम्पेष्य काचकुप्यां निधापयेत् ।
कथितोऽयं मलहरस्तुत्थकामृतसंज्ञकः ॥९८॥

अस्य गुणाः ।

तुत्थकामृतसंज्ञोऽयं नित्यं मलहरोऽचिरात् ।
विनाशयेत् प्रलेपेन पामां चिरसमुत्थिताम् ॥९९॥

तुत्थकाद्यो मलहरः ।

घृतं द्वितोलकमितं दर्वीस्थं वह्निना पचेत् ।
तोलकादष्टमांशं वा पादिकं रालकं क्षिपेत् ॥१००॥
रालं तु विद्रुतं ज्ञात्वा द्रुतं खल्वे विनिक्षिपेत् ।
दत्त्वाथ निर्मलं तुत्थं तोलकस्याष्टमांशिकम् ॥१०१॥

एषणिका नाडीव्रणगत्यन्वेषणसाधनी शलाका ॥९२-९३॥

गृहनीरेण काञ्जिकेन । पिल्लम्—"पित्तकफरक्तनिचयोत्क्लिष्टवर्त्मपोथकीक्लिष्टवर्त्मपोथकी-बिसाख्यकुकूणकपक्ष्मोपरोधपूयालसशुष्काक्षिपाकाल्पशोफाम्लोषिता वातवर्ज्याश्च स्यन्दाधिमन्थाः इत्यष्टादश दीर्घकालानुबन्धिनो रोगाः पिल्लसंज्ञाः" इति वृद्धवाग्भटः। एवं हि वाग्भटेन योगोऽयमपि निर्दिष्टः—"तुत्थकपलं विंशतिश्च श्वेतमरिचानि धान्याम्लपिष्टानि धान्याम्लपलैस्त्रिंशता ताम्रपात्रे समालोडितानि बहुवर्षाणामपि पिल्लानां परममाश्च्योतनम्" इति ॥९४-९५॥

सुचूर्णितमित्यादि-लगणः—"ग्रन्थिः पाण्डुररुक्पाकः कण्डूमान् कठिनः

खर्टीं कपर्दभसितं टङ्कञ्चैकैकतोलकम् ।
पेषयेद्वारिणा तावन्मुञ्चेन्नीरन्तु नीलताम् ॥१०२॥
मुहुर्मुहुः क्षिपेन्नीरं मर्दनान्नीलतां गतम् ।
विशालास्ये काचकूपे निदध्यादथ यत्नतः ॥१०३॥
तुत्थकाद्यो मलहरो व्रणसंशोधनः परम् ।
पूयनिःसारकश्चैव विविधव्रणनाशनः ॥१०४॥

विशुद्धतुत्थकस्य प्रयोगः ।

सौभाग्यपुष्पसंयुक्तं तुत्थकं त्वार्द्रकाम्भसा ।
द्विगुञ्जं वामने दद्यात्संज्ञालोपापनुत्तये ॥१०५॥

आभ्यन्तरप्रयोगार्थं तुत्थकशोधनस्य प्रथमः प्रकारः ।

[ गीतिका ]

तुत्थं विचूर्ण्य खल्वे नवनिम्बुकोत्थवारा ।
परिपेषयेद् द्वियामं रसतन्त्रकर्मविज्ञः ॥१०६॥
विधिना ह्यनेन तुत्थं परिशोधितं तु नूनम् ।
अविलम्बितं विशुद्धिं समुपैति निर्विशेषाम् ॥१०७॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

रक्तचन्दनमञ्जिष्ठाकषायेण तु भावितम् ।
सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥१०८॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

मृद्भाजने तुत्थकन्तु पोट्टल्यां सुस्थिरीकृतम् ।
गोमूत्रेण त्रियामं तु दोलायन्त्रगतं पचेत् ॥१०९॥
तुत्थं मूत्रे द्रवीभूतं ज्ञात्वा मूत्रं विशोषयेत् ।
किञ्चिज्जलांशशेषे च पात्रं भूमौ निधापयेत् ॥११०॥
पात्रे तु शीततां याते कणतामेति तुत्थकम् ।
एवं विशोधितं तुत्थं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥१११॥

चतुर्थः शोधनप्रकारः ।

अम्लवर्गप्रदिष्टेन एकेनाप्यौषधेन तु ।

कफात् । कोलमात्रः स लगणः किञ्चिदल्पस्ततोऽथवा ।" इत्युक्तरूपो वर्त्मरोग-विशेषः ॥९९-१०४॥

तुत्थप्रयोगनिर्देशो—सौभाग्यपुष्पं वह्निभृष्टं टङ्कणम् ॥१०५॥

तुत्थकशोधनम्—निम्बूदकेन द्वियामं पेषणात् साध्यम् ॥१०६-१०७॥

द्वितायाद्याः प्रकारा विशदं व्याख्यातपाठप्राया इति । तन्त्रान्तरे तु—"अम्लवर्गेण लुलितं स्नेहसिक्तं हि तुत्थकम् । दोलायां वाजिगोमूत्रे दिनं पक्व-

भावितं सप्तधा तुत्थं शुद्धिमीयात्यनुत्तमाम् ॥११२॥

शोधिततुत्थकस्य आमयिकः प्रयोगः ।

तुत्थामृता वटी ।

तोलकैकमितं तुत्थं विधिना परिशोधितम् ।
पलद्वयमितां बालपथ्यामादाय चूर्णिताम् ॥११३॥
खल्वे निम्बूकतोयेन पेषयेद्दिनसप्तकम् ।
वटिकाः कारयेद्वैद्यो गुञ्जाद्वितयसंमिताः ॥११४॥
ततः काचपिधानायां काचकुप्यां निधापयेत् ।
वटिकेयं समाख्याता बुधैस्तुत्थामृताभिधा ॥११५॥

अस्य गुणाः ।

एकैका वटिका नित्यं शीलिता शीतलाम्भसा ।
विनिहन्ति त्रिसप्ताहात् फिरङ्गमतिदारुणम् ॥११६॥
पूर्वोक्तरसपुष्पादिसूत्रयोगाद्यपेक्षया ।
क्वचित्क्वचिद्विशेषेण मताधिकफलप्रदा ॥११७॥
स्फीतता दन्तवेष्टेषु प्रयोगेऽस्य न जायते ।
शालिगोधूममुद्गाज्यं पथ्यमत्र प्रकीर्तितम् ॥११८॥

अथ तुत्थकमारणस्य प्रथमः प्रकारः ।

[ गीतिका ]

नवनिम्बुकोत्थवारा परिशोधितं तु तुत्थम् ।
कृतचक्रिकं निदध्याद् परिशोषयेन्निदाघे ॥११९॥
लघुना पुटेन विज्ञः पुटयेत्तु सम्पुटस्थम् ।
अथ भावयेत्प्रयत्नाद् दधिमस्तुना त्रिघस्रम् ॥१२०॥
विधिना ह्यनेन तुत्थं वमनादिदोषहीनम् ।
अविलम्बितं प्रयत्नान्मृतिमेति निर्विशेषाम् ॥१२१॥

द्वितीयो मारणप्रकारः ।

सुनिर्मलं तुत्थकं तु पञ्चतोलकसंमितम् ।
टङ्कणं गन्धकञ्चैव सममेव समाहरेत् ॥१२२॥

विशुद्ध्यति ।" इति ॥१०८-११२॥

शोधिततुत्थस्य रोगयोग्यः प्रयोगः—तुत्थामृता वटी—क्वचित् क्वचिदिति यन्नामयी सूतवीर्यं न सहत इति यावत् । स्फीतता शोथः । यथा रसपुष्पादि सेवने न तथास्य सेवने मुखपाकादिभयम् ॥११३-११८॥

अथास्य मारणम्—निम्बूदकेन दधिजलेन च ११९-१२१॥

पाषाणखल्वे विन्यस्य पेषयेल्लकुचाम्भसा।
मूषिकायां निरुध्याथ कौक्कुटे तु पुटे पुटेत् ॥१२३॥
पुटद्वयं प्रदातव्यं बलिनैव प्रयत्नतः।
तुत्थकं जायते नूनं वान्तिभ्रान्त्यादिवर्जितम् ॥१२४॥

तृतीयो मारणप्रकारः।

पलोन्मितं तुत्थकं तु गन्धकन्तु पलार्द्धकम्।
शरावसम्पुटे न्यस्य मृदा च परिलेपयेत् ॥१२५॥
पुटत्रयं प्रदातव्यं स्वल्पैरेव वनोत्पलैः।
तुत्थकं मृतिमाप्नोति वान्तिभ्रान्त्यादिवर्जितम् ॥१२६॥

सुमृततुत्थकस्य गुणाः।

तुत्थकं लेखनं भेदि कषायं मधुरं लघु।
क्रिमिघ्नमथ चक्षुष्यं मेहमेदोहरं परम् ॥१२७॥
कफपित्तहरं बल्यं शूलहृत्कुष्ठनाशनम्।
श्वित्रापहं त्वग्दोषहरं चैव रसायनम् ॥१२८॥
तुत्थं सङ्कोचनकरं नाडीनां बलकृत् परम्।
त्वग्दोषशमनं कामं विशेषाद्रुचिरं मतम् ॥१२९॥

मृततुत्थकस्य मात्रानिरूपणम्।

गुञ्जाष्टमांशतो गुञ्जपादिकं तुत्थकं मृतम्।
तत्तद्भेषजयोगेन वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥१३०॥

मृततुत्थकस्य आमयिकः प्रयोगः।

तुत्थकोदयरसायनम्।

तुल्यकज्जलिकया समन्वितं तुल्यगन्धकमृतं तु तुत्थकम्।
मर्दितं सपदि निम्बुकाम्भसा पेषयेत्समकटुत्रिकाम्भसा ॥१३१॥
गुञ्जकद्वितयसंमितां वटीं कारयेद्रसविधानकोविदः।
भाषितोऽयमिह सूतचिन्तकैस्तुत्थकोदयरसायनाह्वयः ॥१३२॥
निषेवयेद्वटीमेकां नागिवीदलजद्रवैः।
दिने वारद्वयं युक्त्या नाशयेद्विषमज्वरम् ॥१३३॥

द्वितीयतृतीयमारणप्रकारौ—सुगमौ ॥१२२-१२६॥

वान्त्यादिदोषरहितमृततुत्थगुणाः—रुचिरं रुचिप्रदम् ॥१२७-१२९॥

मात्रानिर्देशे—वीतशङ्कः वान्त्यादिव्यापच्छङ्कारहितः ॥१३०॥

तुत्थकोदयरसायनम्—तुल्यगन्धकमृतमिति यथोक्तेन द्वितीयेन प्रकारेण मृतमित्यर्थः। सार्धमण्डलकं चत्वारिंशद्दिनानि मण्डलमिति व्यवह्रियन्ते तस्यार्धं

तक्रेण दापयेच्चैकां गर्भिणीशूलशान्तये ।
शीलिता निम्बुकद्रावैः शूलं गुल्मञ्च नाशयेत् ॥१३४॥
हिङ्गुविश्वाम्लिकानिम्बूद्रवेण प्लीहशान्तिकृत् ।
पयसा ससितेनेह शुक्रमेहं समुद्धरेत् ॥१३५॥
अष्टमांशकनकोत्थभस्मना सार्द्धमण्डलकमेव शीलितम् ।
तुत्थकोदयरसायनं हरेत् कासविड्ग्रहयुतां क्षयव्यथाम् ॥१३६॥

तुत्थकसत्वपातनस्य प्रथमः प्रकारः ।

पलद्वयोन्मितं तुत्थं यत्नतो विमलीकृतम् ।
टङ्कणं तत्समं दत्त्वा मर्दयेन्निम्बुकद्रवैः ॥१३७॥
विन्यस्य चान्धमूषायां प्रधमेत्प्रखराग्निना ।
एवं नातिचिरादेव सत्वं ताम्रमयं पतेत् ॥१३८॥

द्वितीयः सत्वपातनप्रकारः ।

पादसौभाग्यसंयुक्तं तुत्थकं सुविचूर्णितम् ।
करञ्जतैले विन्यस्य रक्तोदेकृदितं ततः ॥१३९॥
विन्यस्य चान्धमूषायां प्रधमेत् कोकिलाग्निना ।
एवं नातिचिरादेव सत्वं ताम्रमयं पतेत् ॥१४०॥

तृतीयः सत्वपातनप्रकारः ।

चूर्णीकृतं तुत्थकं तु दशतोलकसंमितम् ।
निक्षिपेत्सलिले ऽत्युष्णे पञ्चतोलकसंमिते ॥१४१॥
द्रवीभूतं ततो ज्ञात्वा लौहखण्डान् विनिक्षिपेत् ।
चूर्णरूपं शुद्धताम्रं तुत्थसत्वं पतत्यधः ॥१४२॥
जलं निक्षिप्य पात्राधःप्रदेशे खलु सञ्चितम् ।
इन्द्रगोपसमाकारं तुत्थसत्वं समाहरेत् ॥१४३॥

तुत्थसत्वस्य मारणं गुणाः प्रयोगश्च ।

तुत्थसत्वं सुविमलं मारयेद्रविलोहवत् ।
तद्वदेव गुणास्तस्य प्रयोगश्चापि तादृशः ॥१४४॥

विंशतिदिनानि तेन च मिलित्वा षष्टिदिनानि मासद्वयमित्यर्थः । तुत्थस्य तिमिरापहः प्रयोगो वाग्भटोक्तोऽप्यनुसन्धेयः । तद्यथा—"गोमूत्रे छगणरसेऽम्लकाञ्जिके च स्त्रीस्तन्ये हविषि विषे च माक्षिके च । यत्तुत्थं ज्वलितमनेकशो निषिक्तं तत्कुर्याद् गरुडसमं नरस्य चक्षुः ॥" इति ॥१३१-१३६॥

तुत्थकसत्वपातनप्रकारः—तुत्थकसत्वं ताम्रमेव भवति । तृतीये प्रकारे—लोहखण्डान् लोहशकलान् ॥१३७-१४४॥

अथ कृत्रिमतुत्थस्य निर्माणप्रकारः ।

विशुद्धे ताम्रचूर्णे तु गन्धकाम्लं शनैः क्षिपेत् ।
विज्ञाय विद्रुतं ताम्रं शोषयेन्मृदुवह्निना ॥१४५॥
विमर्द्यात्युष्णनीरेऽल्पे द्रवीकुर्याद्विधानवित् ।
जले शीतत्वमापन्ने कणत्वं समुपागतम् ॥१४६॥
शिखिकण्ठसमच्छायं तुत्थकं तु समाहरेत् ।
इत्थं विनिर्मितं तुत्थं वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥१४७॥

## अथ सिन्दूरस्य नामानि ।

सिन्दूरं गिरिसिन्दूरं महिलाभालभूषणम् ।
गणेशभूषणञ्चैव तथा शृङ्गारभूषणम् ॥१४८॥
नागजं नागगर्भञ्च तथैव नागरेणुकम् ।
मङ्गल्यं भालसौभाग्यं तदेव परिकीर्तितम् ॥१४९॥

ग्राह्यसिन्दूरस्य लक्षणम् ।

अतिसूक्ष्मकणं स्निग्धं गुरु वर्णसमुज्ज्वलम् ।
मृदुलं विमलञ्चैव सिन्दूरं जात्यमुच्यते ॥१५०॥

सिन्दूरस्य गुणाः ।

सिन्दूरं क्षुद्रकुष्ठघ्नं त्वच्यं व्रणविशोधनम् ।
भग्नसन्धानजननं तथैव व्रणरोपणम् ॥१५१॥
पामाविचर्चिकासिध्मवीसर्पशमनं परम् ।
भूतघ्नञ्च विशेषेण रक्तदोषनिषूदनम् ॥१५२॥

सिन्दूरस्य आमयिकः प्रयोगः ।

आभ्यन्तरः प्रयोगोऽस्य सिन्दूरस्य न दृश्यते ।
अतो बाह्यप्रयोगार्थं यत्किञ्चिदुपदिश्यते ॥१५३॥
सिन्दूरं घृतसंयुक्तं लेपाल्लोचनवर्त्मनि ।
नाशयत्यचिरादेव कण्डूमञ्जननामिकाम् ॥१५४॥
मध्वाज्यगुग्गुलुगुडयुतसिन्दूरलेपितौ ।

कृत्रिमतुत्थस्य निर्माणविधिः—गन्धकाम्लं तावदेव शनैः शनैः क्षेप्यं यावत् ताम्रं द्रुतं स्यात् । वीतशङ्कः शुद्धताम्रद्वारा निर्मितत्वादित्यर्थः ॥१४५-१४७॥

नागोपधातुत्वात् क्रमप्राप्तं सिन्दूरवर्णनं सिन्दूरमित्यादिना । भूतघ्नं जीवाणुजालसंहारकम् । रक्तदोषनिषूदनमिति बाह्यलेपादेव ॥१४८-१५२॥

आभ्यन्तरः प्रयोगोऽस्य न दृश्यते सततमुपयुक्तं हीदं मनःशिलाद्ययोगकृत नागभस्मवदुपद्रवान् जनयति । अस्य तु बाह्य एव प्रयोगो दृष्टचर इति स एव

कामं तु स्फुटितौ पादौ भवतस्तूत्पलप्रभौ ॥१५५॥

प्रथमः सिन्दूराद्यो मलहरः।

विमलं सिक्थतैलन्तु कर्षत्रितयसंमितम्।
तोलकार्द्धमितं टङ्कं सिन्दूरश्चापि तन्मितम् ॥१५६॥
सम्मेल्य मसृणे खल्वे काचकुप्यां निधापयेत्।
सिन्दूराद्यो मलहरो नाम्नायं परिकीर्तितः ॥१५७॥

अस्य गुणाः।

सिन्दूराद्यो मलहरः पूयनिर्हरणः परम्।
भूतसङ्घप्रशमनो व्रणशोधनरोपणः ॥१५८॥

द्वितीयः सिन्दूराद्यो मलहरः।

अत्रैव टङ्कणस्थाने रालकं यदि दीयते।
सिन्दूराद्यो मलहरस्तदायमपि कथ्यते ॥१५९॥

अस्य गुणाः।

सिन्दूराद्यो मलहरः पामाकण्डूतिनाशनः।
भग्नसन्धानजननो भूतघ्नो व्रणरोपणः ॥१६०॥
त्वग्दोषशमनः कामं स्फुटिताङ्गविरोपणः।
गुदामयस्फोटकुष्ठवीसर्पादिविकारनुत् ॥१६१॥

सिन्दूराद्यतैलम्।

तैलं सर्षपसम्भूतं शुभं दशपलोन्मितम्।
निशार्कपत्रकल्कन्तु दद्याद्विंशतितोलकम् ॥१६२॥
पलोन्मितञ्च सिन्दूरं तुत्थं रक्तिचतुष्टयम्।
तैलपाकविधानेन पाचयेत्तैलपाकवित् ॥१६३॥
सिन्दूराद्यमिदं तैलं भिषग्भिः परिकीर्तितम्।
पामाविचर्चिकास्फोटक्षतकण्डूतिकापहम् ॥१६४॥

## अथ मृद्दारशृङ्गस्य नामानि।

मृद्दारशृङ्गकञ्चैव मतं बोदारशृङ्गकम्।
मुद्राशङ्खं तथा मुद्रशङ्खकञ्च निगद्यते ॥१६५॥

यत्किञ्चिदुपदिश्यते—सिन्दूरं घृतसंयुक्तमिति ॥१५३-१५५॥

सिन्दूराद्यौ मलहरौ स्पष्टौ ॥१५६-१६१॥

सिन्दूराद्यतैले—निशा हरिद्रा ॥१६२-१६४॥

सिन्दूरसजातीयं मृद्दारशृङ्गमिति तस्येदं वर्णनम्—पीताभमिति तस्य परिचयः। सदलं निर्दलं तथेति द्विविधम्। सीसगर्भमिति सत्त्वमस्य सीसकमेव।

मृद्दारश्रृङ्गस्य स्वरूपम् ।

मृद्दारश्रृङ्गं पीताभं सदलं निर्दलं तथा ।
सीसगर्भं खरस्पर्शं गुरु चैव प्रकीर्तितम् ॥१६६॥

मृद्दारश्रृङ्गस्य शोधनम् ।

मृद्दारश्रृङ्गमानीय कुट्टयेत् खल्वमध्यगम् ।
प्रस्तरांशं परित्यज्य पेषयेदतियत्नतः ॥१६७॥
वस्त्रपूतं ततः कृत्वा पुनः सुविमलाम्भसा ।
पेषयेत्पक्षमेकं तु ततो घर्मे विशोषयेत् ॥१६८॥
मृद्दारश्रृङ्गकं काममेतद्विधिविशोधितम् ।
क्षतेऽवचूर्णनाद्यर्थं युञ्जीत भिषजां वरः ॥१६९॥

मृद्दारश्रृङ्गस्य गुणाः ।

मृद्दारश्रृङ्गं शिशिरं परं वातकफापहम् ।
फिरङ्गव्रणहृत् केश्यं व्रणरोपणमुत्तमम् ॥१७०॥
भग्नसन्धानजननं पामाकण्डूतिकादिनुत् ।
सङ्कोचकं विशेषेण त्वग्दोषशमनं मतम् ॥१७१॥

मृद्दारश्रृङ्गस्य आमयिकः प्रयोगः ।

पलं मृद्दारश्रृङ्गं तु टङ्काम्लश्च द्वितोलकम् ।
फिरङ्गं विनिहन्त्याशु व्रणेषु त्ववचूर्णितम् ॥१७२॥

मृद्दारश्रृङ्गाद्यमलहरः ।

पलैकं सिक्थतैलन्तु पूर्वोक्तविधिसाधितम् ।
मृद्दारश्रृङ्गजं चूर्णं शुद्धं तोलकसंमितम् ॥१७३॥
सम्मेल्य काचफलके काचकुप्यां निधापयेत् ।
अयं मृद्दारश्रृङ्गाद्यो नाम्ना मलहरः स्मृतः ॥१७४॥

अस्य गुणाः ।

मृद्दारश्रृङ्गकाद्योऽयं त्वच्यो मलहरः परम् ।
भग्नसन्धानजननः पामाकण्डूतिनाशनः ॥१७५॥
विपादिकाप्रशमनो व्रणशोधनरोपणः ।
गुदामयहरश्चायं विशेषेण प्रकीर्तितः ॥१७६॥

स्पष्टमन्यत् ॥१६५–१६६॥

अथैतस्य शोधनं बाह्यप्रयोगयोग्यतासम्पादनाय ॥१६७–१६९॥

अथास्य गुणाः—शिशिरं बाह्यप्रयोगेषु, अभ्यन्तरप्रयोगस्त्वस्य व्यापत्तिमत्त्वादनुक्तचर एवेति ॥१७०–१७१॥

अस्य च रोगयोग्यः प्रयोगः—टङ्काम्लं टङ्कणाम्लः, निर्माणप्रकारश्चास्य त्रयोदशे तरङ्गे द्रष्टव्यः ॥१७२॥

द्वितीयो मृद्दारश्रृङ्गाद्यो मलहरः।

पलैकप्रमितं तैलमतसीबीजसम्भवम्।
प्रदीप्तचुल्लिकासंस्थे न्यसेत्पित्तलभाजने ॥१७७॥
मृद्दारश्रृङ्गजं चूर्णं तोलकैकमितं क्षिपेत्।
पचेत्तावत् प्रयत्नेन यावन्नैति प्रगाढताम् ॥१७८॥
ततो दृढपिधानायां काचकुप्यां निधापयेत्।
अयं मृद्दारश्रृङ्गाद्यो नाम्ना मलहरः स्मृतः ॥१७९॥

अस्य गुणाः।

मृद्दारश्रृङ्गकाद्योऽयं त्वच्यो मलहरः परम्।
समाख्यातो विशेषेण विविधव्रणरोपणः ॥१८०॥

## अथ खर्परस्य नामानि।

खर्परः खर्परश्चैव तदेव खर्परीयकम्।
रसको रसकश्चैव मतं यशदकारणम् ॥१८१॥

खर्परस्य स्वरूपम्।

खर्परोऽतिखरश्चैव सदलो निर्दलस्तथा।
मृत्तिकाभश्च पीताभो भाराढ्यश्चेह शस्यते ॥१८२॥

खर्परस्य द्वौ भेदौ।

खर्परो द्विविधः प्रोक्तः सदलो निर्दलस्तथा।
सदलो दर्दुराख्यः स्यात्कारवेल्लाभिधोऽपरः ॥१८३॥
खर्परं दर्दुराख्यन्तु योजयेत्सत्वपातने।
औषधेषु च सर्वत्र कारवेल्लं प्रयोजयेत् ॥१८४॥

खर्परस्य प्रथमः शोधनप्रकारः।

खर्परं खल्वगं लोहमुद्गरेण विघातयेत्।
पतितं प्रस्तरांशश्च यत्नतः परिवर्जयेत् ॥१८५॥
प्रस्तरांशपरित्यक्तं खर्परं त्वथ खल्वगम्।
निम्बूकस्वरसोपेतं पेषयेत्सप्तवासरम् ॥१८६॥

मृद्दारश्रृङ्गाद्यं मलहरद्वयं निगदव्याख्यातम् ॥१७३-१८०॥

अथ क्रमप्राप्तं खर्परं यशदोपधातुत्वादुच्यते—यशदकारणम् यशदगर्भत्वात् इति भावः ॥१८१॥

सदलो निर्दलश्चेति द्विविधः खर्परः। तौ च क्रमेण दर्दुराख्यया कारवेल्लाख्यया च कथ्येते इह रसतन्त्रे औषधप्रयोगेषु ॥१८२-१८४॥

खर्परशोधनं निम्बुक्षीरेण मर्दनात् सप्तधा निम्बुनीरे निर्वापणाद्वा, काञ्जिके

विशोषितं तु पीताभं श्लक्ष्णचूर्णं प्रजायते ।
एवं नातिचिरादेव खर्परः परिशुध्यति ॥१८७॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः

खर्परः प्रखरे वह्नौ सप्तधा परितापितः ।
निषिक्तो निम्बुकद्रावे शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥१८८॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

खर्परः परिसन्तप्तस्तक्रे वा गृहवारिणि ।
निषिक्तः सप्तवारं तु विमलत्वमवाप्नुयात् ॥१८९॥

खर्परस्य प्रथमो मारणप्रकारः ।

विशोधितं खर्परन्तु पलद्वितयसंमितम् ।
तुल्येन चातिशुद्धेन रसेन्द्रेण विमर्दयेत् ॥१९०॥
श्लक्ष्णचूर्णं ततः कृत्वा सम्पुटस्थं तु कारयेत् ।
पुटयेदतियत्नेन शुष्कवन्योत्पलानले ॥१९१॥
त्रिधैवं पुटितोऽयन्तु निर्विशेषां मृतिं व्रजेत् ।
इत्थं सुमृदुलं रम्यं पीताभं भस्म जायते ॥१९२॥

द्वितीयो मारणप्रकारः ।

खर्परो विमलः शुद्धतुल्यतालकपेषितः ।
सम्पुटस्थस्त्रिपुटितः सर्वथा मृतिमाप्नुयात् ॥१९३॥

मृतखर्परस्य गुणाः ।

सुमृतः खर्परः शीतः कफपित्तापहः परम् ।
चक्षुष्यः सर्वमेहघ्नो रक्तप्रदरनाशनः ॥१९४॥
रक्तपित्ताश्मरीश्वासगुदामयनिषूदनः ।
जीर्णज्वरहरः कामं त्वतीसारनिबर्हणः ॥१९५॥

तक्रे वा निर्वापणात् । उक्तं हि—"खर्परः परिसन्तप्तः सप्तवारान् निमज्जितः । निम्बुनीरद्रवस्यान्तर्निर्मलत्वमवाप्नुयात् ॥" इति ॥१८५-१८९॥

खर्परस्य प्रथमो मारणप्रकारः—तुल्येन खर्परसमानेन अतिशुद्धेन इति भक्षणायोग्यतासम्प्रत्यै कथितम् । पीताभमिति यथादृष्टमुक्तम् । प्राञ्चस्तु—"खर्परं पारदेनैव चूर्णयित्वा दिनं पचेत् । वालुकायन्त्रमध्यस्थं शोणं भस्म प्रजायते" इत्याहुः ॥१९०-१९२॥

द्वितीयः प्रकारः—सुगमः ॥१९३॥

मृतखर्परगुणाः—शीतः शीतवीर्यः । उक्तं हि—"खर्परं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु । लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तनुत् । श्वित्रारमककुष्ठकण्डूनां नाशनं परमं मतम् ॥" इति क्वचित्तु भ्रान्त्या खर्परस्तुत्थस्यैव भेद इत्युक्तं कैश्चित् तन्न

योगवाही विशेषेण त्रिदोषघ्नो विषापहः ।
विचर्चिकाकुष्ठहरो बलवीर्यविवृद्धिकृत् ॥१९६॥

खर्परस्य मात्रानिरूपणम् ।

गुञ्जार्द्धतः समारभ्य गुञ्जाद्वितयसंमिता ।
खर्परस्य मता मात्रा रोगापनयनक्षमा ॥१९७॥

खर्परस्य आमयिकः प्रयोगः ।

गोक्षुरक्वाथसंयुक्तः खर्परः परिशीलितः ।
विनिहन्त्यचिरादेव मूत्रकृच्छ्रभवां रुजम् ॥१९८॥
वंशलोचनचूर्णेन खर्परः परिशीलितः ।
चिरोत्थितं क्षयोत्थं वा कासं श्वासं समुद्धरेत् ॥१९९॥
खर्परः शीलितस्तुल्यकान्तलोहस्य भस्मना ।
विनिहन्ति गदान् पाण्डुश्वयथुप्रदरादिकान् ॥२००॥
रससिन्दूररजसा खर्परः परिशीलितः ।
निरन्तरप्रयोगेण हन्ति जीर्णज्वरं परम् ॥२०१॥
प्रवालमरिचोपेतो रससिन्दूरसंयुतः ।
सजीरको निम्बुवारा खर्परस्तु निषेवितः ॥२०२॥
धातुज्वरं वह्निमान्द्यं तथा जीर्णज्वरादिकम् ।
विनाशयत्याशु यथा तिमिरं तु प्रभाकरः ॥२०३॥

खर्परस्य प्रथमः सत्वपातनप्रकारः ।

लाक्षाभयाहरिद्रोमागुडरालकटङ्कणैः ।
चूर्णीकृतं खर्परन्तु गव्यदुग्धाज्यतः पचेत् ॥२०४॥
विधाय गोलकं घर्मे शोषयेद्रसकोविदः ।
वृन्ताकमूषानिहितं ध्मापयेत् प्रखराग्निना ॥२०५॥
विद्रुतं परितो ज्ञात्वा ढालयेत् क्षितिगर्तके ।
यशदप्रभमत्यच्छं सत्वं पतति शोभनम् ॥२०६॥

सम्यक्, तुत्थस्य ताम्रोपधातुत्वात्, खर्परस्य च यशदोपधातुत्वात् । यत्तु "रसश्च रसकश्चोभौ येनाग्निसहनौ कृतौ ।"इत्याभाणकं तदपि यशदस्य वह्न्याबुड्डयनशीलत्वात्संगतमेवेति ॥१९४-१९७॥

अस्य च रोगयोग्यः प्रयोगो निगदव्याख्यातः ॥१९८-२०३॥

सत्वपातनप्रकारः—उमा अतसी, सुगममन्यत् । यशदप्रभं सत्वमिति खर्परस्य सत्वं यशदमेव भवति ॥२०४-२०६॥

खर्परस्य द्वितीयः सत्वपातनप्रकारः ।

लाक्षाभयाहरिद्रोमागुडरालकटङ्कणैः ।
यशदप्रभवः पिष्ट एतैस्तु समभागिकैः ॥२०७॥
मूकमूषागतो ध्मातः सततं प्रखराग्निना ।
यशदप्रभमत्यच्छं सत्वमाशु प्रमुञ्चति ॥२०८॥

खर्परसत्वस्य मारणम् ।

[ गीतिका ]

सत्वं पलप्रमाणं खलु खर्परीयकोत्थम् ।
विनिधापयेत्कटाहे परिदीप्तचुल्लिकास्थे ॥२०९॥
विद्रुतं विलोक्य सत्वं परिघट्टयंस्तु दर्व्या ।
त्वाधिनिक्षिपेद्विशुद्धं भृशमल्पमल्पमालम् ॥२१०॥
विधिना ह्यनेन सत्वं मृतिमेति निर्विशेषाम् ।
सुमृतं तु सत्वमेवं विनियोजयेद्विशङ्कः ॥२११॥

मृतखर्परसत्वस्य गुणाः ।

सत्वं खर्परसम्भूतं पाण्डुश्वयथुगुल्मनुत् ।
कासश्वासक्षयहरं विषमज्वरनाशनम् ॥२१२॥
रजःशूलं रक्तगुल्मं श्वेतप्रदरमुल्बणम् ।
मधुमेहं तथा हिक्कां विशेषेण विनाशयेत् ॥२१३॥

मृतखर्परसत्वस्य मात्रादिनिरूपणम् ।

मृतखर्परसत्वस्य मात्रा यशदवन्मता ।
आमयेषु च सर्वत्र प्रयोगश्चापि तादृशः ॥२१४॥

## अथ कान्तपाषाणस्य नामानि ।

कान्तपाषाणकः ख्यातः चुम्बको लोहकर्षकः ।
कान्तोपलः कान्तदृषत् स एव परिकीर्तितः ॥२१५॥

कान्तपाषाणस्य शोधनम् ।

चूर्णितं कान्तपाषाणं निम्बूकद्रवसंयुतम् ।
शोभाञ्जनरसेनैव दोलायन्त्रगतं पचेत् ॥२१६॥

मूकमूषा अन्धमूषा ॥२०७-२०८॥
सत्वमारणम्—अल्पमल्पं आलं हरितालं विनिक्षिपेदिति ॥२०९-२११॥
सत्वगुणः खर्परापेक्षयोत्कृष्टः । मात्रादिकं यशदवत् ॥२१२-२१४॥
लौहस्योपधातुत्वात् क्रमप्राप्तकान्तपाषाणस्योपक्रमः कान्तपाषाणकः ख्यातइति । कान्तपाषाणशोधनं निम्बूकरसेन भावयित्वा शोभाञ्जनरसे दोलया

चतुर्यामं पचेद्धीमान् सततं प्रखराग्निना ।
एवं नातिचिरादेव शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥२१७॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

चूर्णितं कान्तपाषाणमगस्त्यद्रवभावितम् ।
स्वेदितं तु वराक्काथे शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥२१८॥

कान्तपाषाणस्य मारणप्रकारः ।

विशुद्धं कान्तपाषाणं गोमूत्रेण विमर्दयेत् ।
त्रिफलाक्वथितेनापि विमर्द्य कृतचक्रिकम् ॥२१९॥
सम्पुटस्थं पुटेद्धीमान् सप्तवारं प्रयत्नतः ।
एवन्तु कान्तपाषाणो म्रियते नात्र संशयः ॥२२०॥

मृतकान्तपाषाणस्य गुणाः ।

सुमृतः कान्तपाषाणः शिशिरो बृंहणस्तथा ।
बल्यो वृष्यस्तथा त्वच्यो मूर्च्छामोहनिबर्हणः ॥२२१॥
ज्वरघ्नश्च विषघ्नश्च तथा वार्द्धक्यनाशनः ।
रक्तसञ्जननः कामं हृद्वेपननिषूदनः ॥२२२॥
रजोदोषं शुक्रदोषं रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
क्लैब्यं कण्डूं कामलाञ्च क्षयं पित्तं त्वगाश्रितम् ॥२२३॥
कासं श्वासं महाघोरं प्रमेहं चाचिरोत्थितम् ।
विनाशयेद्विशेषेण न सन्देहोऽत्र कश्चन ॥२२४॥

अस्य मात्रा ।

कान्तपाषाणकस्येह रक्तिकाद्वितयोन्मिता ।
पूर्णमात्रा मता विज्ञैर्गदापनयनक्षमा ॥२२५॥

कान्तपाषाणस्य प्रयोगः ।

कान्तपाषाणकः कामं लोहवद्गुणकारकः ।
आमयेषु च सर्वेषु प्रयोगश्चापि तादृशः ॥२२६॥

परिपाचनात् । अथवा निम्बूकरसमिश्रिते शोभाञ्जनरसे दोलया कान्तपाषाणस्य पाचनं विधेयम् । उक्तं हि—"शोभाञ्जनरसे साम्लवर्गे दोलागतो दिनम्। पाचितः शुद्ध्यते कान्तपाषाणः पारदोपकृत् ॥" द्वितीये प्रकारे स्वेदितमिति दोलया ॥२१६-२१८॥

एतस्य मारणं गोमूत्रत्रिफलाक्काथाभ्यां विमर्द्य साध्यम् ॥२१९-२२०॥

मृतकान्तपाषाणगुणाः—कान्तपाषाणः शिशिरः तथा मूर्च्छादिरोगनाशनश्च । न सन्देहोऽत्र कश्चन इति अनुभवप्रत्ययः ॥२२१-२२५॥

कान्तपाषाणप्रयोगो लोहवत् ॥२२६॥

## अथ कासीसस्य नामानि ।

काशीशश्चैव कासीसं पुष्पकासीसकन्तथा ।
पांशुकं पांशुकासीसं खगाख्यश्च प्रकीर्तितम् ॥२२७॥

कासीसस्य द्वौ भेदौ ।

चूर्णकासीसकञ्चैव पुष्पकासीसकन्तथा ।
कासीसं द्विविधं ख्यातं रसतन्त्रप्रणेतृभिः ॥२२८॥

अनयोः स्वरूपम् ।

चूर्णकासीसकं श्वेतमीषत्पीतञ्च कीर्तितम् ।
पुष्पकासीसकं स्वच्छहरिद्वर्णं प्रकीर्तितम् ॥२२९॥

कासीसस्य शोधनम् ।

कासीसं भृङ्गराजोत्थवारिणा घटिकात्रयम् ।
सकृत् स्विन्नं प्रयत्नेन शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥२३०॥

कासीसस्य गुणाः ।

कासीसं तुवरं ग्राहि विपाकोष्णन्तु शीतलम् ।
श्वित्रघ्नं नेत्र्यमतुलं विषघ्नं कचरञ्जनम् ॥२३१॥
वातश्लेष्मामयहरं मूत्रकृच्छ्रप्रणाशनम् ।
कण्डूपाण्डुकृमिघ्नञ्च रक्तसञ्जननं परम् ॥२३२॥
रजःप्रवर्तकं बल्यं ज्वरघ्नं प्लीहनाशनम् ।
बाह्यप्रयोगे विज्ञेयं सङ्कोचनकरं परम् ॥२३३॥

कासीसस्य निर्माणप्रकारः ।

विशुद्धं लोहचूर्णन्तु काचपात्रे निधापयेत् ।
सजलं गन्धकद्रावं शनैस्तस्मिन् विनिक्षिपेत् ॥२३४॥
तावन्तं द्रावकं दद्याद्यावता द्रुतिमाप्नुयात् ।
क्षणेनैवोष्णतां याति फेनञ्चोत्तिष्ठते परम् ॥२३५॥

लोहगर्भत्वात् कान्तपाषाणसजातीयं कासीसं क्रमप्राप्तवर्णनम्—कासीसं द्विविधं चूर्णकासीसं पुष्पकासीसञ्चेति । कासीसं विपाके उष्णं स्पर्शतः प्रथमावस्थायान्तु शीतलम्, कचानां केशानां रञ्जनं कृष्णताकरम् । तथा बाह्यप्रयोगे लेपादिना सङ्कोचनकरम् । उक्तञ्च 'कासीसद्वयमम्लोष्णं तिक्तञ्च तुवरं तथा । वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्र्यं कण्डूविषप्रणुत् ॥ मूत्रकृच्छ्राश्मरीश्वित्रनाशनं परिकीर्तितम् । सकृद्भृङ्गाम्बुना स्विन्नं कासीसं निर्मलं भवेत्" इति ॥२२७-२३३॥

अथ कासीसनिर्माणप्रकारः विशुद्धं लोहचूर्णमित्यादिना । गन्धकद्रावकक्षेपश्च लोहचूर्णद्रुतिसाधनापर्यन्तम् । भानोः सूर्यस्य भानवः किरणाः तैः

ततः सारकपत्रेण सारयेद् रसकोविदः ।
मलं सारकपत्रस्थं हित्वा द्रवमिहाहरेत् ॥२३६॥
द्रवोन्मितां क्षिपेत्तीव्रां निर्जलां विमलां सुराम् ।
सुरानिक्षेपणाद् याति कासीसं तु तलस्थताम् ॥२३७॥
ततो द्रवमिमं हित्वा चूर्णं घर्मे निधापयेत् ।
भानुभानुविशुष्कन्तु कासीसं जायतेऽमलम् ॥२३८॥
द्विभागिकन्तु कासीसं सलिले तु त्रिभागिके ।
निक्षिप्तं द्रवतां यातीत्याहू रसविशारदाः ॥२३९॥

कासीसद्रवस्य निर्माणप्रकारः ।

सार्द्धद्वितोलकमिते सलिले तु परिस्रुते ।
पञ्चगुञ्जोन्मितं शुद्धं कासीसं निक्षिपेद् बुधः ॥२४०॥
विद्रुतं जायते शीघ्रं कासीसद्रव उत्तमः ।
गुदभ्रंशविसर्पादिविविधामयनाशनः ॥२४१॥

कासीसस्य मात्रानिरूपणम् ।

गुञ्जार्द्धतः समारभ्य रक्तिकाद्वितयोन्मिता ।
कासीसकस्य कथिता पूर्णमात्रा भिषग्वरैः ॥२४२॥

कासीसस्य आमयिकः प्रयोगः ।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्लीहशत्रुसहासारयुतं कासीसमुत्तमम् ।
निषेवितं निहन्त्याशु प्लीहानमतिदारुणम् ॥२४३॥
सौभाग्यकन्यकासारयुतं तु परिशीलितम् ।
कासीसं विनिहन्त्याशु रजोरोधभवां रुजम् ॥२४४॥
खगो दारुसिताकन्यासारोत्थरजसान्वितः ।
शीलितो हन्ति रक्ताल्पजातां हृद्वेपनव्यथाम् ॥२४५॥
कासीसद्रवसंसिक्तवसनाच्छादितो भृशम् ।
विसर्पशोथः प्रशमं याति नास्ति हि संशयः ॥२४६॥

शुष्कम् । निर्जला विमला सुरा "Absolute Alcohol" इति नाम्ना प्रसिद्धा । स्पष्टमन्यत् ॥२३४-२३९॥

कासीसद्रवः गुदभ्रंशादिनानारोगहरः ॥२४०-२४१॥

कासीसमात्रा गुञ्जार्धतो गुञ्जाद्वयपर्यन्तम् । मात्राधिक्ये सेवितो दाह भ्रान्तिवान्तिकारणमिति ॥२४२॥

अस्य च रोगयोग्यः प्रयोगः—प्लीहशत्रुः शरपुङ्खा, सहासारः कुमारीसारः "मुसब्बर" इति ख्यातः, दारुसिता त्वक् । सुराष्ट्रजा स्फटिकी । कृमिदन्ते

कासीसं त्रिफलायुक्तं वारिणा परिपेषितम् ।
विलिप्तं व्रणशोथानां सवर्णकरणं परम् ॥२४७॥
खगः सुराष्ट्रजाहिङ्गुसुरदारुयुतोऽम्भसा ।
न्यस्तः संवृत्तगुटिको दन्ते कृमिगदापहः ॥२४८॥
एरण्डनिम्बबीजाढ्यं कासीसं सरसाञ्जनम् ।
निषेवितं हरत्याशु विसर्पमचिरोत्थितम् ॥२४९॥
कासीसं रक्तिकैकन्तु कपित्थफलमज्जया ।
शीलितं नाशयत्येव हिक्कामिह समुत्थिताम् ॥२५०॥
सर्जिकाक्षारसंयुक्तं कासीसं परिशीलितम् ।
मासमात्रप्रयोगेण रक्तसञ्जननं परम् ॥२५१॥
धत्तूरगुञ्जाबीजाढ्यः खगस्तु परिलेपितः ।
मासद्वयप्रयोगेण श्वित्रं हन्ति चिरोत्थितम् ॥२५२॥
बाकुचीबीजरजसा खगः खलु सगैरिकः ।
मासद्वयं प्रलेपेन श्वित्रं हन्यात् सुदारुणम् ॥२५३॥
कासीसस्य द्रवो बस्तिप्रयोगेण विनियोजितः ।
विनिहन्ति गुदभ्रंशमर्शांसि च विशेषतः ॥२५४॥

कासीसस्य प्रथमो मारणप्रकारः ।

काञ्जिकेन तु विभाव्य सप्तधा शोषयेत्खगमिनांशुभिर्बुधः ।
सम्पुटेच्च लघुना पुटेन तत् स्याद्धि भस्म खलु लोहितप्रभम् ॥२५५॥
समादायाथ तद्भस्म पेषयेन्निम्बुकद्रवैः ।
चक्रिकाः कारयित्वा च पुटेल्लघुपुटे पुनः ॥२५६॥
यावन्निरम्लं तद्भस्म तावदेवं पुनः पुनः ।
निम्बुकोत्थै रसैर्वैद्यः पिष्ट्वा संशोष्य सम्पुटेत् ॥२५७॥
सुश्लक्ष्णं जायते भस्म सर्वदोषविवर्जितम् ।
तत्साध्येषु विकारेषु वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥२५८॥

द्वितीयो मारणप्रकारः ।

स्नुहीपत्ररसैर्यद्वा मर्दितं पुटितं मुहुः ।
निरम्लीभावपर्यन्तं कासीसं भस्मतामियात् ॥२५९॥

स्फटिक्यादिभिः सह कासीसं जलेन सम्मर्द्य क्षुद्राः गुटिकाः कार्याः । एकां गुटिकां ० सन्दंशेन गृहीत्वा छिद्रे स्थापयेत् ॥ शिष्टं सुबोधम् ॥२४३-२५४॥

कासीसस्य मारणप्रकारौ—सुगमौ । अम्लराहित्यं प्रायः चत्वारिंशत्पुटै निष्पद्यते ॥ कासीसभस्म लौहवत् पाण्डुकामलाद्यामयनाशनं विशेषतः

कासीसभस्मनो गुणादिनिरूपणम् ।

गुणा मात्राविनिर्देशो लौहवत्परिकीर्तितः ।
विशेषतः श्वित्रहरं भिषग्भिः समुदीरितम् ॥२६०॥

इति उपधात्वादिविज्ञानीयो नाम एकविंशस्तरङ्गः ।

---

## अथ मिश्रलोहादिविज्ञानीयो द्वाविंशस्तरङ्गः

अथ पित्तलस्य नामानि ।

पित्तलं पीतलोहश्च कपिलोहश्च रीतिका ।
आरं तथारकूटश्च तदेव परिकीर्तितम् ॥१॥

पित्तलस्य निर्माणप्रकारः ।

द्विभागिकं सूर्यलोहं विधिना परिशोधितम् ।
भागैकिकं च यशदं विमलं तु समाहरेत् ॥२॥
निधाय गारमूषायां प्रधमेत् प्रखराग्निना ।
द्रवीभूतं ततो ज्ञात्वा ढालयेद्रसकोविदः ॥३॥
रीत्याऽनया विशेषेण पित्तलं खलु निर्मितम् ।
भस्मीकृत्य प्रयुञ्जीत रसेषु रसकर्मवित् ॥४॥

ग्राह्यपित्तलस्य स्वरूपम् ।

प्रखरानलसंतप्तं काञ्जिके परिषेचितम् ।
ताम्रप्रभं भवेद्यत्तु जात्यं तत्पित्तलं मतम् ॥५॥

हेयपित्तलस्य स्वरूपम् ।

तप्तं यत्पित्तलं वह्नौ निषिक्तं गृहवारिणि ।
लोहप्रभं भवेत्कामं तद्धेयमिह कीर्तितम् ॥६॥

पित्तलशोधनस्य प्रथमः प्रकारः ।

प्रतनूनि च पत्राणि पैत्तलानि समाहरेत् ।
स्थाल्यां वङ्गप्रलिप्तायां न्यस्य गोमूत्रसंयुतम् ॥७॥

श्वित्रघ्नञ्च ॥२५५-२६०॥

तत्रादौ पित्तलनामानि—पीतलोहमिति । तस्यनिर्माणप्रकारः द्विभागिकमिति । सूर्यलोहं ताम्रम् । गारमूषालक्षणं मूषादिविज्ञानीये प्रागुक्तम् ॥१-४॥

मारणयोग्य ग्राह्यपित्तलस्वरूपं प्रखरानलसन्तप्तमित्यादि सुगमम् ॥ उक्तं हि—"सन्तप्ता काञ्जिके क्षिप्ता ताम्रा स्याद्राजरीतिका । काकतुण्डी तु कृष्णा स्यान्नासौ सेव्या विजानता" इति ॥५-६॥

पित्तलशोधनं ताम्रवद् गोमूत्रे पाचनात् । अथवा हरिद्राचूर्णयुते

प्रखरानलयोगेन पचेद्यामचतुष्टयम् ।
पित्तलं पक्कमेवन्तु शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥८॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

तनुपत्रीकृतं तप्तं रजनीरजसा युते ।
क्षिप्तं निर्गुण्डिकातोये पित्तलं शुद्धिमाप्नुयात् ॥९॥

अथ पित्तलमारणस्य प्रथमः प्रकारः ।

सूक्ष्मपत्रीकृतं शोधितं पित्तलं तुल्यगन्धान्वितं खल्वयन्त्रे न्यसेत् ।
पेषयेद्भास्करक्षीरसंयोजितं शोषितश्चातपे सम्पुटे विन्यसेत् ॥१०॥
लेपिते मृत्स्नया पङ्कपिण्डाभया त्वग्निवारं पुटेद्वारणाख्ये पुटे ।
मारितं पित्तलं त्वत्र रीत्यानया जायते सुन्दरं कज्जलाभं परम् ॥११॥

द्वितीयो मारणप्रकारः ।

तनुपत्रीकृतं शुद्धं पित्तलं पलपञ्चकम् ।
समहिङ्गुलतालाभ्यां मर्दितं कन्यकाम्भसा ॥१२॥
सम्पुटस्थं ततः कृत्वा वारणाख्ये पुटे पुटेत् ।
त्रिधैवं पुटितं यत्नात् पित्तलं याति पञ्चताम् ॥१३॥
कज्जलाभं भवेद्भस्म रमणीयतरं शुभम् ।
इत्थं मृतं पित्तलं तु भवेद् भ्रान्त्यादिवर्जितम् ॥१४॥

तृतीयो मारणप्रकारः ।

पत्रीकृतं पित्तलं तु समगन्धशिलान्वितम् ।
कन्यानीरेण सम्पिष्टं शोषितं सम्पुटे न्यसेत् ॥१५॥
त्रिवारं पुटयेदेवं भस्म स्यात्कज्जलप्रभम् ।
एवं मृतं पित्तलं तु वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥१६॥

मृतपित्तलस्य गुणाः ।

सुमृतं पित्तलं रूक्षं तिक्तं नातिविलेखनम् ।
कृमिघ्नं कुष्ठशमनं पाण्ड्वामयविनाशनम् ॥१७॥

निर्गुण्डिकातोये निर्वापणात् ॥७-९॥

मारणप्रकारः सूक्ष्मेति । भास्करक्षीरं अर्कदुग्धम् । अग्निवारं त्रिवारम् । पङ्कपिण्डाभयेति घनपङ्केनेति यावत् । वारणाख्ये पुटे गजपुटे ॥१०-११॥

द्वितीयो मारणप्रकारः व्याख्यासमः ॥१२-१४॥

तृतीये प्रकारे—समगन्धशिलान्वितमिति गन्धकेन शिलया च पृथक् समभागेन योजितम् ॥१५-१६॥

पित्तलं सम्यङ्मृतं रूक्षादिगुणम् । प्रयोगस्ताम्रवत् । मात्रा तु यशदयोगात्

पित्तलस्य प्रयोगमात्रानिरूपणम् ।

पित्तलस्य प्रयोगस्तु रविलोहसमो मतः ।
गुञ्जार्धतस्तु गुञ्जैकमिता मात्रा च युज्यते ॥१८॥

पित्तलरसायनम् ।

पित्तलं कान्तकं व्योमसत्वं मृतं कीटविद्वेषणं त्र्यूषणं तुल्यकम् ।
होमधान्याजमोदाग्निभल्लातकब्रह्मबीजोद्भवक्षोदसंयोजितम् ॥१९॥
रक्तिकार्द्धोन्मितं मासमासेवितं नाशयेद् दारुणां श्वेतकुष्ठव्यथाम् ।
वह्निसन्दीपनं त्वामसम्पाचनं शूलनिर्मूलनं कीटकोत्सादनम् ॥२०॥

## अथ कांस्यस्य नामानि ।

कंसीयं कांस्यकं कास्यं घोषपुष्पञ्च घोषकम् ।
घोषो घोषं वह्निलोहं तदेव परिकीर्तितम् ॥२१॥

कांस्यस्य निर्माणप्रकारः ।

रविलोहं वेदभागमितं विधिविशोधितम् ।
भागिकं विमलं वङ्गं गाढमूषागतं धमेत् ॥२२॥
विद्रुतं जायते रम्यं वरघोषं तु कांस्यकम् ।
एवं विनिर्मितं कांस्यं मारणाय प्रयोजयेत् ॥२३॥

ग्राह्यकांस्यस्य स्वरूपम् ।

सुनादं भास्वरं स्निग्धं श्वेतं मृदु च निर्मलम् ।
घनाग्निसहमत्यन्तं कांस्यं ग्राह्यमिहोच्यते ॥२४॥

हेयकांस्यस्य स्वरूपम् ।

निरुज्ज्वलं खरं रूक्षं पीतं दहनतापितम् ।
आताम्रं मन्दनादञ्च कांस्यं हेयमुदीरितम् ॥२५॥

कांस्यशोधनस्य प्रथमः प्रकारः ।

तनुपत्रीकृतं कांस्यं वह्निसन्तापितं भृशम् ।
निर्वापितं गव्यमूत्रे सप्तधा शुद्धिमाप्नुयात् ॥२६॥

गुञ्जापर्यन्तमपि इति विशेषः ॥१७-१८॥

अथ पित्तलरसायनम्—व्योमसत्वमभ्रसत्वम्, कीटविद्वेषणं विडङ्गम्, होमधान्यं तिलाः, अग्निः चित्रकः, ब्रह्मबीजम् पलाशबीजम् ॥१९-२०॥

कांस्यनामानि तन्त्रे व्यवहृतानि ॥२१॥

ताम्रस्य चत्वारो भागाः भागमेकं वङ्गस्य। स्पष्टमन्यत् ॥२२-२३॥

ग्राह्यकांस्यं सुनादमिति। उक्तं हि—"श्वेतं दीप्तं मृदु ज्योतिः शब्दाढ्यं स्निग्धनिर्मलम्। घनाग्निसहसूत्राङ्गं कांस्यमुत्तममीरितम्" इति ॥२४॥

निरुज्ज्वलमिति त्याज्यकांस्यस्वरूपम् ॥२५॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

सूक्ष्मपत्रीकृतं घोषपुष्पाह्वयं मूत्रपट्कान्वितं स्थालिकायां न्यसेत् ।
यामसम्पाचितं तीक्ष्णतीक्ष्णाग्निना सर्वदोषोज्झितं जायते सत्वरम् ॥

कांस्यमारणस्य प्रथमः प्रकारः ।

तनुपत्रीकृतं कांस्यं समगन्धसमन्वितम् ।
अर्कक्षीरेण सम्मर्द्य शोषयेदातपे दृढम् ॥२८॥
सम्पुटस्थं ततः कृत्वा वारणाख्ये पुटे पुटेत् ।
एवं पुटत्रयात्कांस्यभस्म स्यात्सुमनोहरम् ॥२९॥

द्वितीयो मारणप्रकारः ।

तुल्यरक्तान्वितं निम्बुकस्याम्भसा सूक्ष्मपत्रीकृतं कांस्यकं पेषयेत् ।
शोषितं त्रिःपुटेत् सम्पुटस्थं ततो घोषपुष्पं तदा पञ्चतां यात्यलम् ॥

तृतीयो मारणप्रकारः ।

कांस्यं तुल्यशिलागन्धयुतं कन्याम्बुपेषितम् ।
पुटेत् त्रिधैवं यत्नेन भस्म स्यात् कज्जलप्रभम् ॥३१॥

मृतकांस्यस्य गुणाः ।

घोषपुष्पं तु तुवरं तिक्तोष्णं लेखने हितम् ।
नेत्रप्रसादनं रूक्षं सरं च विशदं परम् ॥३२॥
कृमिघ्नं कुष्ठशमनं कफपित्तप्रणाशनम् ।
वातघ्नं दीपनञ्चैव परमेतत्प्रकीर्तितम् ॥३३॥

मृतकांस्यस्य प्रयोगादयः ।

कांस्यकस्य प्रयोगस्तु रविलोहसमो मतः ।
गुञ्जार्द्धतश्च गुञ्जैकमिता मात्रा प्रयुज्यते ॥३४॥

## अथ अञ्जनस्य नामानि ।

अञ्जनस्य द्वौ भेदौ ।

अञ्जनं तु समाख्यातं मेचकं लोचकं तथा ।
अञ्जनं द्विविधं ज्ञेयं स्रोतोजञ्च सुवीरजम् ॥३५॥

स्य शोधनञ्च—गोमूत्रे निर्वापणात् । ससैन्धवे गोमूत्रे वा पाचनात् ॥
मारणञ्च पित्तलवदेव गन्धकार्कदुग्धाभ्यां त्रिः पुटनात् ॥२८–२९॥

द्वितीये मारणविधिनिर्देशे रक्तं हिङ्गुलम् ॥३०–३१॥

कांस्यं तुवरादिगुणम् । प्रयोगादयश्चास्य ताम्रवदेवेति । अपि च—“घृतवर्ज्यं बुधैः सर्वं पाच्यं कांस्यस्य पात्रके । भोजनन्तु प्रशस्तं स्याद् रीतिका मध्यमा स्मृता ॥” इत्यप्याहुः प्राञ्चः ॥३२–३४॥

तत्र स्रोतोऽञ्जनस्य नामानि ।

स्रोतोऽञ्जनं तु स्रोतोजं यामुनेयञ्च यामुनम् ।
नीलाञ्जनं तदेवोक्तं कपोताञ्जनकाह्वयम् ॥३६॥

सौवीराञ्जनस्य नामानि ।

सौवीराञ्जनकं ख्यातं सौवीरं तु सुवीरजम् ।
कृष्णाञ्जनं तथा कालाञ्जनञ्चापि प्रकीर्तितम् ॥३७॥

स्रोतोऽञ्जनस्य स्वरूपम् ।

भङ्गे नीलोत्पलनिभं घर्षणे गैरिकप्रभम् ।
वल्मीकशीर्षप्रतिमं मतं स्रोतोऽञ्जनं बुधैः ॥३८॥

सौवीराञ्जनस्य स्वरूपम् ।

बाह्यतः खलु धूमाभं भङ्गे त्वतिसमुज्ज्वलम् ।
घर्षे खलु मषीवर्णं सौवीराञ्जनमुच्यते ॥३९॥

स्रोतोऽञ्जनसौवीराञ्जनयोः शोधनम् ।

अञ्जनद्वितयं यत्नात्पेषितं त्रिफलाम्भसा ।
दिनसप्तकमात्रेण विशुध्यति न संशयः ॥४०॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

भृङ्गराजरसेनेह पेषितं त्वञ्जनद्वयम् ।
दिनसप्तकमात्रेण शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥४१॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

फलत्रिकनिशायुग्मभृङ्गराजरसे भृशम् ।
अञ्जनद्वितयं स्विन्नं यामाच्छुद्धिमवाप्नुयात् ॥४२॥

स्रोतोऽञ्जनस्य गुणाः ।

स्रोतोऽञ्जनं तु शिशिरं तुवरं लेखनं परम् ।
स्निग्धं स्वादु परं ग्राहि कफपित्तविषापहम् ॥४३॥

अञ्जननामानि मेचकमिति । तस्य च स्रोतोजसौवीरकौ भेदौ ॥३५-३७॥

तत्र स्रोतोऽञ्जनस्वरूपं भङ्गे नीलोत्पलनिभमिति । सौवीराञ्जनस्वरूपं बाह्यतः खलु धूमाभमिति । सुवीरदेशजातत्वात् सौवीरनाम्ना प्रसिद्धम् । सौवीरदेशश्च वितस्ता (जेहलम) नदीनिकटवर्तिकटासराजसमीपे पर्वतमालामयो देशस्तत्र हि खनिः सौवीराञ्जनस्येति ॥ यत्तु केश्चित् श्वेतं सकोणं स्फटिकाकृति पाषाणं सौवीराञ्जननाम्ना (श्वेत सुरमा) व्यवह्रियते, तत्तु पाषाणविशेष एव तन्त्रेषु कृष्णत्वस्यैवाञ्जने वर्णितत्वात् विचार्यमेवेति ॥३८-३९॥

उभयोः शोधनप्रकाराः सुगमा एव । अपिच अञ्जनात् पञ्चमांशं ताम्रचूर्णं दत्त्वा भस्त्राध्मातं गालयेत् । शीते सति मुद्गरघातं कुट्टयेत् । तथा हि अञ्जनतस्ताम्रयोगसमापत्त्या नागो विश्लिष्य सताम्रः पृथग्भवति ॥४०-४२॥

रक्तपित्तक्षयहरं नेत्रामयनिषूदनम् ।
हिक्काच्छर्दिप्रशमनं स्तनवृद्धिकरं परम् ॥४४॥

सौवीराञ्जनस्य गुणाः ।

सौवीरमञ्जनं ग्राहि स्निग्धश्च तुहिनोपमम् ।
रक्तपित्तप्रशमनं नेत्रामयहरं परम् ॥४५॥
विषहिक्कापहं कामं व्रणशोधनरोपणम् ।
परं रजोरोधकरं रक्तप्रदरनाशनम् ॥४६॥

आभ्यन्तरप्रयोगे स्रोतःसौवीराञ्जनयोः मात्रा ।

गुञ्जार्धतः समारभ्य गुञ्जैकमितमञ्जनम् ।
दिनद्वयं त्रयं वापि प्रयुञ्जीत भिषग्वरः ॥४७॥
अञ्जनद्वितयं रक्तप्रदरे तु दिनत्रयात् ।
अधिकं नोपयुञ्जीत रसतन्त्रविशारदः ॥४८॥

अथ पुष्पाञ्जनस्य परिचयः ।

रीतिकाद्रावणविधौ रीतिस्थं यशदं द्रुतम् ।
समेत्यम्बरपीयूषयोगेन सितचूर्णताम् ॥४९॥
तदेव सितचूर्णन्तु पुष्पाञ्जनमुदीरितम् ।
भस्त्राध्मातं पुष्पितं तु यशदं वा तदाह्वयम् ॥५०॥

पुष्पाञ्जनस्य गुणाः ।

पुष्पाञ्जनं तु शिशिरं स्निग्धं पित्तप्रणाशनम् ।
अभिष्यन्दप्रशमनं परं दाहविनाशनम् ॥५१॥
विचर्चिकादित्वग्दोषशमनं व्रणरोपणम् ।
समाख्यातं विशेषेण हिक्कापञ्चकनाशनम् ॥५२॥

अञ्जनत्रितयस्य बाह्यप्रयोगः ।

अञ्जनद्वितयं पुष्पाञ्जनेन सहितं तु वा ।
यशदेनाग्निदग्धेन ह्यभिष्यन्दहरं परम् ॥५३॥

स्रोतोञ्जनगुणाः—शिशिरमिति । तुवरं कषायम् ॥४३-४४॥

सौवीराञ्जनं ग्राहि स्निग्धं तथा तुहिनोपमं अतिशीतवीर्यमित्यर्थः ॥

अधिकं नोपयुञ्जीतेति अधिकोऽनयोः प्रयोगो वन्ध्यात्वव्यापत्कर इत्यवधेयम् । अञ्जनं ह्यवयवेषु सञ्चितं भवति नैरन्तर्येणोपयुक्तं नागांशसाहचर्याच्चाम्रतनागजांश्चोपद्रवान् सञ्जनयति ॥४७-४८॥

पुष्पाञ्जनपरिचयो गुणाश्च निगदव्याख्याताः । अग्नियोगात् पुष्पितस्य यशदस्य पुष्पाञ्जनं नामेति । रीतिका पित्तलम् ॥४९-५२॥

अभिष्यन्दहरत्वं त्रयाणामपि समानो गुणः ॥५३॥

तिमिरहराञ्जनम् ।

तोलकैकमितं सीसं विशुद्धं दर्विकागतम् ।
हसन्तिकायां विन्यस्य गालयेत्प्रखराग्निना ॥५४॥
सीसोन्मितं सुविमलं सूतं सीसे तु विद्रुते ।
निक्षिप्य द्रुतमादाय खल्वे सम्पेषयेद् दृढम् ॥५५॥
श्लक्ष्णचूर्णं ततो ज्ञात्वा द्वयोर्द्विगुणमञ्जनम् ।
सौवीरं विमलं दत्त्वा पेषयेद्दिनसप्तकम् ॥५६॥
माषकत्रितयं चन्द्रं दत्त्वाथ परिपेषयेत् ।
कुप्यां न्यसेन्मतमिदं तिमिरापहमञ्जनम् ॥५७॥

तुहिनाञ्जनम् ।

सोरकं तोलकार्द्धन्तु घनसारञ्च तन्मितम् ।
पलैकं खलु सौवीरं दत्त्वा सम्पेषयेद् भृशम् ॥५८॥
निदध्यात्काचकुप्यान्तु नाम्नेदं तुहिनाञ्जनम् ।
कण्डूदाहपरिस्रावहरं प्रमुदीरितम् ॥५९॥

## अथ शिलाजतुनामानि ।

शिलाजतु च शैलेयं शिलाजं शैलधातुजम् ।
शिलामयः शिलास्वेदः शिलानिर्यास इत्यपि ॥६०॥
अश्मजं त्वश्मजतुकं गिरिजं त्वद्रिजं तथा ।
अश्मोत्थमश्मलाक्षा च गैरेयञ्च मतन्तु तत् ॥६१॥

for Lungs. — T.B.

शिलाजतुपरिचयः ।

सूर्यसन्तापसन्तप्ताः शिलाः शैलाधिपस्य यत् ।
गाढं मुञ्चन्ति निर्यासं तच्छिलाजतु कीर्तितम् ॥६२॥
शैलाधिपशिलासारो निर्गतो रवितापतः ।
शुष्कः सन्मूर्ततां यातः शिलाजतु निगद्यते ॥६३॥

शिलाजतुभेदाः ।

सौवर्णं राजतं ताम्रं लौहञ्चेति विभेदतः ।

तोलकैकमितं सीसकमिति शार्ङ्गधरादौ प्रत्यञ्जननाम्ना व्यवहृतम् । चन्द्रं कर्पूरम् ॥५४-५७॥

तुहिनाञ्जनं चक्षुःशीतलताहेतुत्वात्, तच्च निगदव्याख्यातम् ॥५८-५९॥

अथ शिलाजतुनामानि—तन्त्रेषु व्यवहृतप्रायाणि । एतस्य च परिचयो निगदव्याख्यातः ॥६०-६३॥

शिलाजतुभेदाः सौवर्णादयः । उक्तं हि प्राचीनैः—"सौवर्णं राजतं ताम्र

शिलाजतु समाख्यातं भिषग्भिस्तु चतुर्विधम् ॥६४॥

तेषां रूपाणि ।

शिशिरं मधुरं तिक्तं कटुकं कटुपाकि च ।
जपाकुसुमसङ्काशं सौवर्णं शैलधातुजम् ॥६५॥
शिशिरं पाण्डुरं तिक्तं स्वादुपाकि च राजतम् ।
तिक्तोष्णतीक्ष्णं नीलाभं ताम्रं गिरिजमीरितम् ॥६६॥
तिक्तं सलवणं कृष्णं विपाके कटुशीतलम् ।
गुरु स्निग्धं कषायञ्च सर्वश्रेष्ठं तदायसम् ॥६७॥
सौवर्णं वातपित्तघ्नं राजतं श्लेष्मपित्तहृत् ।
कफघ्नं ताम्रजं ज्ञेयं त्रिदोषहरमायसम् ॥६८॥

शिलाजतुनः शोधनम् ।

[ गीतिका ]

विगताम्बुदे निवाते धरिणीतलप्रदेशे ।
प्रखरे निदाघकाले प्रणयेच्छिलाजशुद्धिम् ॥६९॥
विमलानि भाजनानि त्वयसा विनिर्मितानि ।
युगसंमितानि तीव्रे निदधीत सूर्यतापे ॥७०॥
सुविचूर्णितं शिलाजं विनिधाय पात्रमध्ये ।
द्विगुणं प्रतप्तनीरं त्रिफलाकषायमर्द्धम् ॥७१॥
गिरिजे प्रदाय यामं निदधीत तीव्रतापे ।
कामं विमर्द्य गिरिजं विदधीत वस्त्रपूतम् ॥७२॥
विनिधाय पूर्वपात्रे निदधीत तीव्रतापे ।
अथ तीव्रतापयोगाद्विमलं सरप्रकाशम् ॥७३॥

मायसञ्च चतुर्विधम् । शिलाजतु हि विज्ञेयं तत्तल्लक्षणलक्षितम्" इति ॥६४॥

तेषां रूपाणि—शिशिरं मधुरं तिक्तमित्यादिना सौवर्णम् । उक्तं हि—"सौवर्णन्तु जपापुष्पवर्णं भवति शैलजम् । मधुरं कटुतिक्तञ्च शीतलं कटुपाकि च" इति । तथा शिशिरं पाण्डुरं तिक्तं राजतमिति । तथा चोक्तम्—"राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं स्वादुपाकि च" इति । तिक्तोष्णादिगुणं ताम्रम् । यथाहुः—"ताम्रं मयूरकण्ठाभं तीक्ष्णमुष्णं च जायते" इति ॥ लोहं तु—तिक्तं सलवणं कृष्णं शीतलञ्च । स्मरन्ति हि—"लोहं जटायुपक्षाभं सतिक्तं लवणं भवेत् । विपाके कटुकं शीतं सर्वश्रेष्ठमुदाहृतम्" इति । एतेन शिलाजतु स्वोपादानस्वर्णादिधातुवत् शीतवीर्यं ताम्रस्य तु उष्णवीर्यम् । ताम्रस्योष्णवीर्यत्वात् । तस्मात् लोहं शिलाजत्वपि उष्णवीर्यमिति लोकोक्तिर्भ्रान्तेति निश्चयः ॥६५-६८॥

मृदुलं प्रगाढकृष्णं यदुपैति नीरपृष्ठे ।
निदधीत सोष्णतोये खलु भाजनेऽपरस्मिन् ॥७४॥
अथ वै द्वितीयपात्रात् खलु भाजने तृतीये ।
अथ भाजनात्तृतीयात् निदधीत तुर्यपात्रे ॥७५॥
सलिलं तु यावदच्छं न भवेत्तु तावदेवम् ।
विदधीत वैद्यवर्यः सततं कृतावधानः ॥७६॥
सलिलं भवेद्यदाच्छं मलमेत्यधःप्रदेशे ।
सलिलोर्ध्वभागसंस्थं गिरिजं हरेद्विशुद्धम् ॥७७॥
विधिना ह्यनेन शुद्धिं तदुपैति निर्विशेषाम् ।
गिरिजं विशुद्धमेवं विनियोजयेद्विशङ्कः ॥७८॥

प्रक्षेपक्वाथमानम् ।

शिलाजतुसमं क्वाथ्यं जलमष्टगुणं ततः ।
पादांशशेषितः क्वाथः शिलामयविशुद्धये ॥७९॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

निरुक्तेनैव विधिना क्वाथस्थाने तु गोजलम् ।
दत्त्वाहृता शिलालाक्षा शुद्धिमायात्यसंशयम् ॥८०॥

तृतीयः शोधनप्रकारः

पूर्वोक्तेनैव मार्गेण क्वाथे भृङ्गोत्थितं रसम् ।
दत्त्वाहृतः शिलास्वेदः परां शुद्धिमवाप्नुयात् ॥८१॥

विशुद्धशिलाजतुनः परीक्षणम् ।

याङ्गारसंस्था निर्धूमा पक्वा लिङ्गोपमा भवेत् ।
आस्वादे कटुतिक्ता च शिलालाक्षा तु सामला ॥८२॥

शिलाजतुशोधनप्रकारश्चरकाचार्योक्त एव व्यवहृतः सर्वसम्मतश्चेति स एव सरलाक्षरैर्गीतिकया च निर्दिष्ट आचार्यैः। युगसंमितानीति चत्वारि। अशुद्धन्तु दाहादिकारणमाहुः। स्मरन्ति हि—"अशुद्धं दाहमूर्च्छायभ्रमपित्तास्रशोषकृत्। शिलाजतु प्रकुरुते मान्द्यमग्नेश्च विड्ग्रहम्" इति॥ प्रक्षेपक्वाथस्य मानञ्च जलमष्टगुणं शिलाजतुसमानञ्च क्वाथ्यद्रव्यमिति। यथाह स्म वाग्भटः—"तुल्यं गिरिजेन जले वसुगुणिते भावनौषधं क्वाथ्यम्॥" इति॥ इत्थं शुद्धस्य गुणोत्कर्षाय भावनान्तरयोगोऽपि स्मर्यते कैश्चित्। विस्तरस्तु शिवागुटिकानिर्माणादौ वृद्धवाग्भटेऽनुसन्धेयः। भृङ्गरसत्रिफलागोदुग्धादिभिः शोधनन्तु गोत्रदोषशान्तये तत्र तत्र गुणाधानार्थञ्च कार्यमेव "गोदुग्धत्रिफलाभृङ्गद्रवैः पिष्टं शिलाजतु। दिनैकं लोहजे पात्रे शुद्धिमायात्यसंशयम्" इति स्मरणात् ॥६९-८१॥

शुद्धशिलाजतुपरीक्षणम् याऽङ्गारसंस्थेत्यादिना। यथाहुः—"वह्नौ

अपरं परीक्षणम्।

सलिले या विनिक्षिप्ता तन्तुप्रसवकारिणी।
आस्वादे कटुतिक्ता च शिलालाक्षा तु सामला ॥८३॥

शिलामयस्य गुणाः।

शिलाजतु मतं तिक्तं विपाके कटुकं तथा।
मूत्रलश्च विशेषेण योगवाहि रसायनम् ॥८४॥

अपि च—

शिलास्वेदो बल्यः श्वयथुशमनः पाण्डुहरणः
क्षयश्वासप्लीहज्वरदहनमान्द्यापहरणः।
अपस्मारोन्मादोदरगुदजकृच्छ्रप्रशमनः
समीरस्थौल्योरःक्षतहृदयशूलैकदलनः ॥८५॥
प्रमेहकरिकेशरी प्रबलशूलकालानलः
कृमिप्रशमनः परं सुविततारमरीशैलभित्।
सकुष्ठवमिगुल्मजित् प्रबलवातरक्तप्रणुत्
स्मृतो रसविशारदैः खलु शिलामयो निर्मलः ॥८६॥

क्षिप्तन्तु निर्धूमं पक्कं लिङ्गोपमं भवेत्। तृणाग्रेणाम्भसि क्षिप्तमधोगलति तन्तुवत्॥ गोमूत्रगन्धि मलिनं शुद्धं ज्ञेयं शिलाजतु" ॥ इति ॥ सामलेत्यत्र सा अमला इति च्छेदः ॥८२-८३॥

गुणाः—उक्तमन्यत्रापि "शिलाह्वं कटुतिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनम्। छेदि योगावहं हन्ति कफमेहाश्मशर्कराः॥ मूत्रकृच्छ्रं क्षयं श्वासं वातार्शांसि पाण्डुताम्। अपस्मारं तथोन्मादं शोथकुष्ठोदरक्रिमीन्" इति। स्यादेतत् शिशिरं हि शिलाजतु इति पूर्वमुक्तमत्र च शिलाह्वं कटुतिक्तोष्णमिति उष्णवीर्यमुच्यते विरुद्धम्? अत्र ब्रूमहे—न वयं सर्वं शिलाजतु शीतवीर्यमिति प्रतिजानीमहे यावता भवतैवं पर्य्यनुयुज्येमहि अपितु ताम्रमुष्णवीर्य्यं सौवर्णं राजतं लौहञ्च शीतवीर्यमिति "शिलाभ्यो यस्य यज्जातं धातोस्तत्तद्गुणं वदेत्" वृद्धवाग्भटस्मरणात्। यत्तु अनुभवसिद्धमस्योष्णत्वमिति तत्र च "सर्वञ्च तिक्तकटुकं नात्युष्णं कटुपाकतः" इति गृहाण। कटुपाकत इति हेतुपञ्चम्यास्तासिल्। इदमुक्तं भवति—कटुपाकप्रभावाद् उष्णत्वमपि स्वधातुगुणयोगात् शीतलं सत् नात्युष्णं भवतीति। तस्मात् नात्युष्णमिति सयुक्तिको विरोधपरिहार उद्भावितो वाग्भटैः॥ उत्कृष्टञ्च तत्—"गोमूत्रगन्धि कृष्णं गुग्गुल्वाभं विशर्करं मृत्स्नम्। स्निग्धमनम्लकषायं मृदु गुरु च शिलाजतु श्रेष्ठम्" इति कथितम्॥ इत्यलमत्राम्रेडितेन॥ शिलास्वेदो बल्य इत्यादिना शिलाजतुविशेषगुणाः निगदव्याख्याताः ॥८४-८६॥

शिलाजतुनो मात्रा ।

द्विगुञ्जतः समारभ्य वसुगुञ्जमितं परम् ।
शिलामयं प्रयुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥८७॥

शिलामयस्य आमयिकः प्रयोगः ।

शिलाजतु क्षौद्रयुतं शीलितं तु द्विगुञ्जकम् ।
शुक्रबन्धसमुद्भूतं मूत्रकृच्छ्रं निवारयेत् ॥८८॥
दशमूलकषायेण शिलाजतु सितायुतम् ।
अष्ठीलिकां वातबस्तिं वातकुण्डलिकां हरेत् ॥८९॥
वरुणादिकषायेण शीलितस्तु शिलामयः ।
विनिहन्त्यचिरादेव मूत्राघातमथाश्मरीम् ॥९०॥
अमृतादिकषायेण शीलितं तु शिलाजतु ।
मूत्राघातं मूत्रकृच्छ्रं नाशयत्यविलम्बितम् ॥९१॥
ससितं च सकर्पूरं शैलेयं परिशीलितम् ।
मूत्रातीतं तथा मूत्रजठरञ्च विनाशयेत् ॥९२॥
गोक्षुरक्काथसंयुक्ता शिलालाक्षा तु शीलिता ।
मूत्रकृच्छ्राण्यशेषाणि नाशयेदतिसत्वरम् ॥९३॥
काकोल्यादिगणोद्दिष्टभेषजैः सह शीलितः ।
शिलामयो वराशुद्धो वीर्यवृद्धिकरः परम् ॥९४॥

शिलाजतुनो मात्रा देशकालापेक्षया स्पष्टमुक्ता। वसुगुञ्जमितमिति अष्टगुञ्जाप्रमितं यावत्। कर्षमर्धपलं पलं हीनमध्योत्तमो योगः प्राचीनोक्तो नाधुना हीनबलेषु युक्तः व्यापद्भयात्। तदेतदाह बलकालाद्यपेक्षयेति ॥८७॥

शिलामयस्य रोगयोग्यः प्रयोगः—वातकुण्डलिका मूत्राघातविशेषः। वरुणादिगणस्तु सुश्रुतोक्तः। तद्यथा—"वरुणार्तगलशिग्रुमधुशिग्रुतर्कारीमेषश्रृङ्गीपूतीकनक्तमालमोरटाग्निमन्थसैरेयकद्वयबिम्बीवसुकवसिरचित्रकशतावरीबिल्वाजश्रृङ्गीदर्भा बृहतीद्वयं च ॥ वरुणादिर्गणो ह्येष कफमेदोनिवारणः। विनिहन्ति शिरःशूलगुल्माभ्यन्तरविद्रधीन् ॥" अमृतादिकषायस्तु—"अमृतं नागरं धात्री वाजिगन्धा त्रिकण्टकम्। प्रपिबेद्वातरोगार्त्तः सशूली मूत्रकृच्छ्रवान्।" इत्युक्तः। ससितमित्यादिप्रयोगे शैलेयं शिलाजतु। काकोल्यादिगणश्च—"काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्गपर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाच्छिन्नरुहाकर्कटश्रृङ्गीतुगाक्षीरीपद्मकप्रपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्यो मधुकं चेति।" इति सुश्रुतोक्तः। गुणाश्चास्य "काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः। जीवनो बृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा ॥" वीरतर्वादिकोऽपि गणः सुश्रुताभिहित एव। यथा—"वीरतरुसहचरद्वयदर्भवृक्षादनीगुन्द्रानलकुशकाशा-

लोहताप्यघृतक्षौद्राभयाजन्तुघ्नसंयुता ।
शीलिता तु शिलालाक्षा यक्ष्माणमिह नाशयेत् ॥९५॥
वीरतर्वादिकगणभेषजक्वाथसंयुतम् ।
गिरिजं शीलितं हन्ति मूत्रकृच्छ्रादिकान् गदान् ॥९६॥
सिताक्षीरयुतं प्रातः शीलितं तु शिलाजतु ।
विनिहन्ति विशेषेण प्रमेहजनितां व्यथाम् ॥९७॥
शिलाजतु सगोमूत्रं पुरविश्वकणायुतम् ।
ऊरुस्तम्भं महाघोरं नाशयत्यविलम्बितम् ॥९८॥
लोहभस्मयुतं नित्यं शिलाजतु समाहितम् ।
शीलितं तु विशेषेण रक्तसञ्जननं परम् ॥९९॥
अर्जुनक्वाथसंयुक्तं शिलाजतु निषेवितम् ।
मासमात्रप्रयोगेण विनिहन्ति हृदामयम् ॥१००॥
अग्निमन्थरसोपेतं शिलाजतु निषेवितम् ।
मासद्वयप्रयोगेण स्थौल्यं नाशयति ध्रुवम् ॥१०१॥
शालसारादितोयेन शैलेयं परिभावितम् ।
तेनैव च कषायेण द्विमासं परिशीलितम् ॥१०२॥
विनाशयेच्चिरोद्भूतं मधुमेहं विशेषतः ।
तथैव नाशयत्याशु त्वश्मरीं मूत्रशर्कराम् ॥१०३॥
कणापाषाणभेदैलासंयुतस्तण्डुलाम्भसा ।
शिलामयः शीलितस्तु प्रमेहं विनिवारयेत् ॥१०४॥

श्मभेदकाग्निमन्थमोरटावसुकवसिरभल्लूककुरण्टकेन्दीवरकपोतवङ्का श्वदंष्ट्रा चेति। वीरतर्वादिरित्येष गणो वातविकारनुत । अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः।" पुरो गुग्गुलुः, विश्वं शुण्ठी। शालसारादिगणोऽपि सुश्रुतोक्तः "शालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेषशृङ्गीतिनिशचन्दनकुचन्दन- शिंशपाशिरीषासनधवार्जुनतालशाकनक्तमालपूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकं चेति। शालसारादिरित्येष गणः कुष्ठविनाशनः। मेहपाण्ड्वामयहरः कफमेदोविशोषणः॥"

मागधिका पिप्पली। सचन्द्रः सकर्पूरक्षोदः। शोणकायज्वरो नाम सपदि सर्वकायस्य शोणवर्णप्रदो ज्वरविशेषः "Scarlet Fever" इत्याङ्गलभाषायाम्। स्पष्टमन्यत्। दिङ्मात्रमत्रोदाहृतः प्रयोगः। यच्चाधुना दृश्यते प्रायशो वार्द्धक्ये रक्तवहा धमन्यः खरतां गताः रक्तवेगासहाः सत्यः शिरोरुग्भ्रममनोदेहेन्द्रियादिदौर्बल्यादीन् लक्षणानन्यांश्च कांश्चिद्दारुणानुपद्रवान् पक्षवधादीन् जनयन्त्यस्तत्रापि वातपित्तहरैर्मूत्रलैर्वा द्रव्यैः सह शिलाजतुनः प्रयोगः सुखकरो भवतीति।

एलामागधिकायुक्ता शिलालाक्षा तु शीलिता ।
मूत्राघातं मूत्रकृच्छ्रं नाशयत्यविकल्पतः ॥१०५॥
शिलामयः शिलाघृष्टः सचन्द्रः परिपूरणात् ।
क्षतं सद्योऽभिघातोत्थं विनापाकं प्ररोपयेत् ॥१०६॥
रजनीरजसोपेता शिलालाक्षा तु शीलिता ।
गोमूत्रेण समाख्याता कुम्भकामलिनां हिता ॥१०७॥
लोहकाञ्चनभस्माढ्यः सर्जकद्रवभावितः ।
शिलामयो गुञ्जमितः सततं परिशीलितः ॥१०८॥
मसूरिकाज्वरं स्फोटं शोणकायज्वरं तथा ।
नाशयत्यचिरादेव वृत्रमिन्द्राशनिर्यथा ॥१०९॥

अथ गैरिकस्य नामानि ।

गैरिकं त्वथ गैरेयं गिरिमृद् गिरिमृत्तिका ।
रक्तधातुर्लोहधातुस्तदेव गिरिमृद्भवम् ॥११०॥

गैरिकस्य द्वैविध्यम् ।

गैरिकं तु समाख्यातं द्विविधं रसकोविदैः ।
पाषाणगैरिकं त्वाद्यं द्वितीयं स्वर्णगैरिकम् ॥१११॥

तयोः स्वरूपम् ।

सुवर्णगैरिकं स्निग्धं मसृणं त्वतिकोमलम् ।
पाषाणगैरिकं रूक्षं कठिनं नातिलोहितम् ॥११२॥
पाषाणगैरिकात् श्रेष्ठं कथितं स्वर्णगैरिकम् ।
अतः सर्वत्र मतिमान् योजयेत्स्वर्णगैरिकम् ॥११३॥

गैरिकशोधनस्य प्रथमः प्रकारः ।

सुवर्णगैरिकं खल्वे चूर्णीकृत्य ततः परम् ।
भावितं गव्यपयसा शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥११४॥

तथा—"ज्वरी ज्वरघ्नाम्बुदपर्पटादेः क्वाथेन रक्ती मधुयष्टिकायाः । शोषी रसैः क्रव्यभुगामिषोत्थैर्मायूरमांसैः पयसा च कार्श्ये ॥ मध्वम्बुना मेदसि सम्प्रवृद्धे क्षीरेण पर्य्याकुलबुद्धिसत्वः । पाण्ड्वामयार्तावुदरे सशोफे पिबेच्छिलाजं महिषीजलेन ॥ अश्म वीरतराद्येन कुष्ठं खदिरवारिणा । विषं विषघ्नैरगदैः हन्त्येवं तद् यथामयम् ॥" इति च वाग्भटोक्तमनुसन्धेयमिति । तथा चास्य प्रयोगानन्तरमपि पथ्यापथ्ये विशेषः—"व्यायामातपमारुतचेतःसन्तापगुरुविदाह्यादि । उपयोगादपि परतो द्विगुणं परिवर्जयेत् कालम् ॥" "कुलत्थान् काकमाचीं च कपोतांश्च सदा त्यजेत् । पिबेन्माहेन्द्रमुदकं कौपं प्रास्रवणाम्बु वा" इति च ॥८८-१०९॥

अथ गैरिकनामानि तन्त्रान्तरव्यवहृतानि । तच्च द्विविधं पाषाणगैरिकं स्वर्ण-

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

गव्याज्येन तु सम्भृष्टं यत्नतो मन्दवह्निना ।
सुवर्णगैरिकं शीघ्रं शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥११५॥

शुद्धस्वर्णगैरिकस्य गुणाः ।

सुवर्णगैरिकं स्निग्धं मधुरं शिशिरं परम् ।
तुवरं तापहरणं हिक्कावमिनिवारणम् ॥११६॥
रक्तपित्तप्रशमनं तथासृग्दरनाशनम् ।
विषापहं तथा बल्यं मतं लोचनयोर्हितम् ॥११७॥
उदर्दकण्डूशमनं तथैव व्रणरोपणम् ।
ज्वरघ्नं च विशेषेण वह्निदाहनिबर्हणम् ॥११८॥

गैरिकस्य मात्रानिरूपणम् ।

द्विगुञ्जतः समारभ्य चतुर्गुञ्जमितं परम् ।
सुवर्णगैरिकं शुद्धं युञ्जीत भिषजां वरः ॥११९॥

गैरिकस्य आमयिकः प्रयोगः ।

निशाघ्नबीजजन्तुघ्नसोमवल्करसाञ्जनैः ।
गैरिकं वारिणा लेपात् योनिकण्डूयनं हरेत् ॥१२०॥
सिन्धूत्थयष्टीनिशया गैरिकं परिशीलितम् ।
विनाशयेद्विशेषेण ह्यभिष्यन्दभवां रुजम् ॥१२१॥
नागराग्वधखटीकट्फलेन सकाञ्जिकम् ।
कर्णमूलोत्थितं शोथं हन्ति लिप्तं तु गैरिकम् ॥१२२॥
सुवर्णगैरिकं गुञ्जाद्वयं मधुसमन्वितम् ।
भक्षितं विनिहन्त्याशु शीतपित्ताह्वयं गदम् ॥१२३॥
सुवर्णगैरिकं शुद्धं निशया परिलेपितम् ।
शीतपित्तं तथोदर्दं नाशयत्यविकल्पतः ॥१२४॥
गैरिकं चन्दनोशीरधान्यकक्काथसंयुतम् ।
एलया सितया वापि रक्तपित्तं विनाशयेत् ॥१२५॥

गैरिकञ्चेति । तद् गव्यपयसा भावितं गोघृतभृष्टम्वा शुध्यति ॥११०-११५॥

तस्य गुणाः—स्निग्धं मधुरमित्यादि ॥११६-११८॥

तस्य मात्रा द्विरक्तिकातः चतुर्गुञ्जापर्यन्तम् ॥११९॥

अथास्य रोगयोग्यः प्रयोगः—निशा हरिद्रा, जन्तुघ्नं विडङ्गम्, सोमवल्कः श्वेतखदिरः । मालतीकलिका तदाख्यवल्लीमुकुलानि । खगः कासीसम् । विसर्पिताम्

मालतीकलिकालाक्षारक्तचन्दनसंयुतम् ।
सुवर्णगैरिकं हन्ति व्रणशुक्रं नवोत्थितम् ॥१२६॥
सुवर्णगैरिकं शुद्धं केवलं वा खगान्वितम् ।
घृतेन लिप्तं हन्त्याशु विसर्पस्य विसर्पिताम् ॥१२७॥
नारिकेलस्य तैलेन विमलं स्वर्णगैरिकम् ।
प्रलिप्तं नाशयेत्पीडां वह्निदग्धव्रणोत्थिताम् ॥१२८॥
रससिन्दूरसंयुक्तं विमलं स्वर्णगैरिकम् ।
शीलितं नाशयेच्चूर्णं जीर्णं वा पैत्तिकं ज्वरम् ॥१२९॥

गैरिकाद्यमलहरः ।

सुवर्णगैरिकं शुद्धं तोलकैकमितं शुभम् ।
तन्मितां रजनीञ्चैव माषकं भालभूषणम् ॥१३०॥
सिक्थतैलं च विमलं कर्षत्रितयसंमितम् ।
सम्पेष्य खलु यत्नेन काचकुप्यां तु विन्यसेत् ॥१३१॥
गैरिकाद्यो मलहरो नामतः परिकीर्तितः ।
कण्डूदाहप्रशमनो विविधव्रणरोपणः ॥१३२॥

इति मिश्रलोहादिविज्ञानीयो नाम द्वाविंशस्तरङ्गः ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

## अथ रत्नविज्ञानीयस्त्रयोविंशस्तरङ्गः ।

रत्नपदनिर्वचनम् ।

रमणीयतरं यस्माद्रमन्तेऽस्मिन्नतीव वा ।
तस्माद्रत्नमिदं ख्यातं शब्दशास्त्रविशारदैः ॥१॥

नवमहारत्नानि ।

हीरकं त्वथ माणिक्यं मौक्तिकं पुष्परागकम् ।
नीलं तार्क्ष्यञ्च वैदूर्यं गोमेदं विद्रुमं तथा ॥२॥
एतानीह महारत्नान्याख्यातानि नवानि तु ।

नवग्रहाणां रत्नानि ।

माणिक्यं मौक्तिकं चैव विद्रुमं तार्क्ष्यसंज्ञकम् ॥३॥

इतस्ततो विस्तृतिम् ॥१२०-१२९॥
गैरिकाद्यमलहरः—भालभूषणं सिन्दूरम् ॥१३०-१३२॥
रत्नपदनिरुक्तिः—रमणीयतरं यस्मादिति निगदव्याख्यातम् ॥१॥
नव महारत्नानि हीरकादीनि ॥२॥
नवग्रहाणां रत्नानि नवग्रहदैवतकानि माणिक्यादीनि उक्तं हि "माणिक्यं

पुष्परागः पविर्नीलं गोमेदं च विदूरजम् ।
नवग्रहाणां क्रमशो रत्नानि परिलक्षयेत् ॥४॥

### अथ हीरकस्य नामानि ।

हीरको हीरकं हीरमभेद्यं भिदुरं तथा ।
कुलिशं वज्रकं वज्रं तथोक्तं भार्गवप्रियम् ॥५॥
स्निग्धं विद्युद्विभं स्वच्छमलेख्यं च विलेखनम् ।
तीक्ष्णं षट्कोणमष्टास्रं जात्यं हीरकमुच्यते ॥६॥

#### हेयहीरकस्य स्वरूपम् ।

वर्तुलं मलिनं नीलं भूत्याभं स्फुटितं खरम् ।
सकाकपादं रेखाढ्यं हेयं हीरकमादिशेत् ॥७॥

#### हीरकस्य परीक्षणम् ।

यन्निकाषफलके शिलातले घृष्यते न हि निकामघर्षितम् ।
लीलयैव दलयत्यथापरान् तद्वरं भिदुरमीरितं बुधैः ॥८॥

#### अशुद्धहीरकस्य दोषाः ।

अविशुद्धं मृतं हीरं शीलितं पार्श्ववेदनाम् ।
कुष्ठं तापं भ्रमादींश्च जनयत्यविलम्बितम् ॥९॥

तरणेर्बुधस्य गरुडोद्गारो गुरोः पुष्पकं गोमेदं तमसः प्रवालमवनीसूनोर्विधोर्मौक्तिकम् । नीलं मन्दगतेः कवेस्तु कुलिशं केतोर्बिडालाक्षकं रत्नं रत्नविदो वदन्ति विहितं दाने तथा धारणे" इति । क्रमशः इति रविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रशनिराहुकेतूनाम् यथा क्रमस्तथाऽत्र रत्ननामनिर्देशः कृतः "यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम्" इति स्मरणात् । परिलक्षणं च ज्योतिःशास्त्रविधिना ॥३-४॥

तत्रादौ प्राधान्यात् हीरकस्य परिचयः—हीरको हीरकमिति पुन्नपुंसकं शब्दद्वयं लिङ्गभेदभिन्नम्, एवमन्यत्रापि । अभेद्यं इति च्छेदः । भार्गवः शुक्रः तत्प्रियं तद्दैवतकं हीरमित्युक्तम् ॥५॥

उत्कृष्टहीरकलक्षणम् विद्युद्विभं तडित्समप्रभम् । अलेख्यं हीरकभिन्नेन केनापि "कुलिशं केनापि नो लिख्यते" इति स्मरणात् । विलेखनमन्येषाम् । उक्तं हि—"अन्ये पुनर्लिख्यन्ते कुलिशेन" इति । तथा—"अच्छत्वं लघुता तथाष्टफलता षट्कोणता तीक्ष्णताऽप्येतान् पञ्चगुणान् गृणन्ति गुणिनो देवोपभोग्ये पवौ ।" इति च ॥६॥

त्याज्यं हीरकं वर्तुलं मलिनमित्यादिना । सकाकपादं काकचरणाकाराभिर्लेखाभिश्चिह्नितम् । रेखा राजी । उक्तं हि—"विन्दुः काकपदं यवः किल मलो रेखेति नाम्नोदिताः ।, दोषाः पञ्च पवेः" इत्यादिना ॥७॥

हीरकपरीक्षणम्—निगदव्याख्यातम् ॥८॥

"अशुद्धहीरकस्य दोषाः—पार्श्ववेदनादयो निगदव्याख्याताः । उक्तं हि—"अशुद्धं कुरुते वज्रं कुष्ठं पार्श्वव्यथान्तथा । पाण्डुं तापं गुरुत्वञ्चे" ति ॥९॥

हीरकशोधनस्य प्रथमः प्रकारः ।

पोट्टलीमध्यगं भार्गवस्य प्रियं कोद्रवक्काथतो दोलिकायन्त्रके ।
सप्तभिर्वासरैः स्वेदितं सन्ततं याति शुद्धिं परां निश्चितं सत्वरम् ॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

कुलत्थक्काथसंयुक्तं हीरं दोलाख्ययन्त्रगम् ।
स्विन्नं दिनत्रयं यत्नाद्विशिष्टां शुद्धिमाप्नुयात् ॥११॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

हीरकं परिसन्तप्तं सुधाक्षीरे निषेचितम् ।
शतवारं प्रयत्नेन शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥१२॥

चतुर्थः शोधनप्रकारः ।

हीरकं परिसन्तप्तं प्रखरानलयोगतः ।
शतधा वापितं सूते शुद्धे शुद्धिमवाप्नुयात् ॥१३॥
एवं निर्वापितं हीरं चूर्णतामेति सत्वरम् ।
अनुभूतः प्रकारोऽयं समाख्यातो महोत्तमः ॥१४॥

हीरकमारणस्य प्रथमः प्रकारः ।

शोधितं हीरकं यत्नतश्चूर्णितं तालकं गन्धकं हिङ्गुलं तन्मितम् ।
माक्षिकं मारितञ्चेह हीरोन्मितं राजकोलद्रवेणेह सम्पेषयेत् ॥१५॥
पिप्पलोत्थद्रवैर्भावयेत्सप्तधा भावितस्यास्य वै कारयेद् गोलकम् ।
उत्पलस्याग्निना वारणाख्ये पुटे सम्पुटस्थं ततो पाचयेद्यत्नतः ॥१६॥
हीरकं पञ्चतां नैति यावद्भृशं तावदेवं पुटेद्यत्नतः कोविदः ।
माक्षिकं न क्षिपेद्वै द्वितीये पुटे हीरकं पञ्चतामेति सर्वात्मना ॥१७॥

हीरकशोधनञ्च कोद्रवक्काथे सप्तदिनानि स्वेदनात् साध्यम् । अन्यत्र तु व्याघ्रीकन्दे संस्थाप्य कोद्रवक्काथे दोलया पाचनमाहुः । यथा—"व्याघ्रीकन्दगतं वज्रं दोलायन्त्रेण पाचयेत् । सप्ताहं कोद्रवक्काथे कुलिशं विमलं भवेत्" इति । व्याघ्री कण्टकारिका ॥१०॥

हीरकं कुलत्थक्काथे त्रिदिनं स्वेदनादपि शुध्यति ॥११॥

तृतीयः शोधनप्रकारः—सुधाक्षीरे स्नुहीदुग्धे । तन्त्रान्तरेऽपि "वज्रीक्षीरेण वा सिञ्चेत्" इति ॥१२॥

शुद्धे सूते पारदे । अनुभूतः प्रकारोऽयमिति श्रद्धातिशयो ध्वनितः । महोत्तम इति प्रकारान्तरान्निर्धारणम् ॥१३-१४॥

हीरकमारणं शोधितं हीरकमित्यादिना । तन्मितं हीरकमानम् । राजकोलं बृहद्बदरीफलम् । यावत् इति प्रायः पञ्चदशभिः पुटैः सिध्यति । प्रतिपुटदानानन्तरं दृढहस्तेनातिदृढप्रस्तरमयेऽलेख्ये खल्वे पेषणं कर्तव्यम् ॥१५-१७॥

द्वितीयो मारणप्रकारः।

हीरकं विमलं सूतं मृतन्तु समभागिकम्।
मनःशिलां गन्धकञ्च समं दत्त्वा विमर्दयेत् ॥१८॥
सम्पुटस्थं तु पुटयेद् वाराहाख्ये पुटे भृशम्।
तावत्पुटेत्प्रयत्नेन यावन्नायाति पञ्चताम् ॥१९॥
द्वितीयादिपुटेष्वत्र सूतं न विनियोजयेत्।
एवं चतुर्दशपुटैर्हीरकं म्रियते ध्रुवम् ॥२०॥
अनुभूतः प्रकारोऽयं सुगमस्तु प्रकाशितः।
एवं मृतं हीरकन्तु वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥२१॥

तृतीयो मारणप्रकारः।

हीरकं विमलं तालं तथा रोगशिलामला।
समं समं समादाय खरखल्वे विमर्दयेत् ॥२२॥
त्रिवर्षारूढकार्पासशिफास्वरसयोगतः।
सम्पेष्य कामं यामैकं निदाघे परिशोषयेत् ॥२३॥
विशुष्कं सम्पुटे न्यस्य पुटयेत्तु महापुटे।
एवं चतुर्दशपुटैर्हीरकं याति पञ्चताम् ॥२४॥

मृतहीरकस्य गुणाः।

सुमृतं हीरकं हृद्यं परमं षड्रसान्वितम्।
योगवाहि मतञ्चैतत्सर्वोत्कृष्टं रसायनम् ॥२५॥
राजयक्ष्मप्रशमनं मेहमेदोविनाशनम्।
पाण्डुशोथोदरहरं तथा क्लैब्यहरं परम् ॥२६॥
वृष्यं महायुष्यमतीव नेत्र्यं बल्यं त्रिदोषघ्नमतीव वर्ण्यम्।
मेध्यं विशेषाद्विविधामयघ्नं सुधोपमं स्यात्सुमृतं तु हीरम् ॥२७॥

मृतहीरकस्य मात्रा।

रक्तिकाया नेत्रगुणभागतस्तु कलांशकम्।
मृतं हीरं प्रयुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥२८॥

द्वितीयः प्रकारः-मृतं सूतं पारदमिति सम्बन्धः। द्वितीयादिपुटेषु पारदभस्म न योजयेत् ॥१८-२१॥

रोगशिला मनःशिला अमला इतिच्छेदः। खरखल्वे कठिनतमपाषाणोपादाने खल्वे। शिफा मूलम्। निदाघे घर्मे ॥२२-२४॥

परमं हृद्यमित्यन्वयः। निगदव्याख्यातमन्यत् ॥२५-२७॥

नेत्रगुणभागो द्वात्रिंशत्तमः। कलांशकं षोडशांशम् ॥२८॥

हीरकस्य मात्रानिर्माणप्रकारः।

रक्तिकैकमितं हीरं रम्ये खल्वे विनिक्षिपेत्।
मेलयेद्रससिन्दूरं चतुर्माषकसंमितम् ॥२९॥
सम्पेष्य त्वतियत्नेन रसतन्त्रविचक्षणः।
गुञ्जैकतः समारभ्य द्विगुञ्जं विनियोजयेत् ॥३०॥

मृतहीरकस्य आमयिकः प्रयोगः।

हीरकं रससिन्दूरयुतं सन्तानिकान्वितम्।
निषेवितं निहन्त्याशु ध्वजभङ्गं सुदारुणम् ॥३१॥
हीरकं सहिरण्यन्तु रससिन्दूरसंयुतम्।
विनिहन्त्यचिरादेव राजयक्ष्माणमुल्बणम् ॥३२॥
मकरध्वजसंयुक्तं हीरकं परिशीलितम्।
नाशयत्यचिरादेव सर्वान् क्लैब्यान् विशेषतः ॥३३॥

कन्दर्पकोकिलरसः।

सकर्पूरो हीरः प्रचुररससिन्दूरसहितः
सितैलासंमिश्रः प्रचुरसरसंयुक्तपयसा।
निपीतः षण्मासं जनयति सुमिष्टाशनयुतो
नरं नानानारीनिधुवनसमासक्तहृदयम् ॥३४॥
लावण्येऽमलमौक्तिकं रतिपतिं रूपे च सम्मोहने
भीमं भोजनभक्षणे खगपतिं दूरात्सदा वीक्षणे।
सिंहं संहतगात्रताभवमदे बुद्धौ तु वाचस्पतिं
हीरस्येह तु सेवको नरवरः प्रस्पर्द्धते निर्भरम् ॥३५॥
रसोऽयं तु समाख्यातो नाम्ना कन्दर्पकोकिलः।
सेवितव्यः सदा यत्नाच्छरीरबलवृद्धये ॥३६॥

अथ हीरकरसायनम्।

हीरं तार्क्ष्यञ्च माणिक्यं पुष्परागं च नीलकम्।
वैदूर्यमथ गोमेदं चन्द्ररत्नञ्च विद्रुमम् ॥३७॥

हीरकमात्रानिर्माणप्रकारः रससिन्दूरमेलनात् सुगमः प्रभूतफलश्चेति ॥२९-३०॥

सन्तानिका क्षीरस्य सरम् ॥३१-३३॥

कन्दर्पकोकिलरसः—प्रचुरं यत् रससिन्दूरं तेन सहितः इति समासः। मात्रानिर्माणप्रकारोक्तविधानेन रससिन्दूरं हीरकभस्मना सह सम्मेल्य मात्रीयामाहृत्य कर्पूरसितैलाभिः सह सम्मिश्रय यथोक्तानुपानेन योज्यम् ॥३४-३६॥

हीरकरसायनम्—चन्द्ररत्नं मुक्ता, विद्रुमं प्रवालम्। भागोत्तरमिति क्रमशः यथोत्तरं प्रवर्धमानैकभागम्। समगन्धेशकज्जलीमिति पारदगन्धौ समौ कृत्वा

भागोत्तरमिदं तस्मात्पञ्चगुणोन्मितं हरेत् ।
योजयेन्मृतवैक्रान्तं तस्मादष्टगुणं ततः ॥३८॥
माक्षिकद्वयजं भस्म पृथक् वैक्रान्तसम्भवम् ।
तथा सर्वत्रिगुणितां समगन्धेशकज्जलीम् ॥३९॥
पिष्ट्वाजपयसा चैव वन्ध्याकर्कोटकीद्रवैः ।
वन्योत्पलैः कलावारं पादायुधपुटे पुटेत् ॥४०॥
भिषग्वरैः समाख्यातमेतद्धीररसायनम् ।
गर्भिणीनान्तु नारीणां विविधामयनाशनम् ॥४१॥
हीराद्यं विमलं रसायनमिदं सन्दीपनं पाचनं
बल्यं मेध्यमलं तथैव महिलासौभाग्यसम्वर्द्धनम् ।
योनिव्याधिनिबर्हणं खलु नृणां वन्ध्यत्वरोगापहं
वन्ध्यानां खलु पुत्ररत्नजननं काकादिसंज्ञावताम् ॥४२॥

## अथ माणिक्यस्य नामानि ।

माणिक्यं रक्तमाणिक्यं पद्मरागसमाह्वयम् ।
रविरत्नं शोणरत्नं कुरुविन्दं च लोहितम् ॥४३॥

### जात्यमाणिक्यस्वरूपम् ।

रक्तोत्पलदलच्छायं रम्यं दीप्तप्रभं परम् ।
वृत्तायतं समाङ्गञ्च माणिक्यं जात्यमुच्यते ॥४४॥

### त्याज्यमाणिक्यस्वरूपम् ।

विच्छायं लघु धूमाभं विरूपं कर्कशं परम् ।
मलिनं चिपिटं वक्रं माणिक्यं त्याज्यमुच्यते ॥४५॥

### माणिक्यशोधनस्य प्रथमः प्रकारः ।

निम्बूकस्वरसेनेह दोलायन्त्रे विधानतः ।
यामैकं स्वेदितं कामं माणिक्यं शुद्धिमाप्नुयात् ॥४६॥

कृतां कज्जलीमित्यर्थः। कलावारं षोडशवारम्। पादायुधपुटे कुक्कुटपुटे। वन्ध्यत्वं पुंसः शुक्रादिदुष्ट्याऽपत्यजननेऽसमर्थत्वम्। काकवन्ध्या च "पूर्वं पुत्रवती या सा क्वचिद् बन्ध्या भवेद् यदि। काकबन्ध्या तु सा ज्ञेया" इत्युक्तलक्षणा, सकृत् प्रसूता इत्यर्थः। "काकबन्ध्या सकृत्प्रसूः" इतिस्मरणात्। व्याख्यासमानमन्यत् ॥३७-४२॥

माणिक्यपरिचयः—तत्र ग्राह्यमाणिक्यस्वरूपं रक्तोत्पलदलच्छायमित्यादिना। त्याज्यञ्च विच्छायमिति। आहुश्च "कुशेशयदलच्छायं स्वच्छं स्निग्धं महत् स्फुटम्। वृत्तायतं समं गात्रं माणिक्यं त्वष्टधा शुभम् ॥" तथा—"यद्विच्छायं शार्करिलं कर्कशधूम्रं स्वरागविकलञ्च। विरूपं लघु माणिक्यं तद्दोषावहं त्याज्यम्" इति च ॥४३-४५॥

अम्लवर्गौक्तभैषज्यैर्दोलिकायन्त्रयोगतः ।
विपाचितं तु माणिक्यं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥४७॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

निम्बूकाम्लयुतं वारा माणिक्यं चषकस्थितम् ।
सुराप्रदीपे संपक्वं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥४८॥
आविष्कृतो विधिरयं गुरुवर्यमहोदयैः ।
प्रकाशितः खलु मया भिषजां हितकाम्यया ॥४९॥

माणिक्यमारणस्य प्रथमः प्रकारः ।

विमलीकृतमत्यर्थं माणिक्यं सुविचूर्णितम् ।
शिलालगन्धैर्विमलैः पृथक् तु समभागिकैः ॥५०॥
निम्बूकस्वरसेनेह पेषयेद्दिनसप्तकम् ।
विन्यसेत्सम्पुटे घर्मे विशुष्कं कृतचक्रिकम् ॥५१॥
ततस्तु पुटयेद्धीमान् पुटे वारणसंज्ञके ।
रीत्यानया सुपुटितमष्टवारं प्रयत्नतः ॥५२॥
माणिक्यं म्रियते भस्म जायते पाण्डुरप्रभम् ।
पिष्टं तु लकुचद्रावैः पुटेदेवमथापि वा ॥५३॥

द्वितीयो मारणप्रकारः ।

चूर्णीकृतं शोणरत्नं विमलैः समभागिकैः ।
पेषयेन्निम्बुकद्रावैर्बलिरोगशिलेङ्गुलैः ॥५४॥
विमर्द्य सुदृढे खल्वे यत्नतः सप्तवासरम् ।
पुटयेद्वारणपुटे विशुष्कं कृतचक्रिकम् ॥५५॥
रीत्यानयापि पुटितमष्टवारमसंशयम् ।
माणिक्यमचिरादेव मृतिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥५६॥

अथ मृतमाणिक्यस्य गुणाः ।

माणिक्यं सुमृतं मेध्यं मधुरं तु रसायनम् ।
दीपनं वृष्यमायुष्यं वातपित्तहरं परम् ॥५७॥

एतच्छोधनप्रकारः—निम्बूकरसेन दोलायन्त्रे स्वेदनाद् यामम् । द्वितीयः प्रकारः सुगमसाधनो नवाविष्कृतश्चेति ध्वनयति आविष्कृतो विधिरयमित्यादिना ॥४६–४९॥

माणिक्यमारणम्—शिला मनःशिला, आलं हरितालम्, गन्धः गन्धकः । प्रत्येकं माणिक्यसमानैः । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥५०–५३॥

द्वितीयप्रकारः—तालकस्थाने हिङ्गुलक्षेपः । सर्वमन्यत्पूर्ववत् । "बलिनिम्बूरसाभ्यां वा केवलं मारितं शुभम् । गन्धहिङ्गुलनिम्बूकैर्मारितं वा भवेत् शुभम्"

कफप्रशमनं स्निग्धं क्षयरोगनिषूदनम् ।
वाजीकरणमत्यन्तं ध्वजभङ्गहरं मतम् ॥५८॥

अथ माणिक्यस्य मात्रा ।

आरभ्य गुञ्जापादांशात् गुञ्जार्द्धप्रमितं मृतम् ।
माणिक्यं योजयेद्धीमान् बलकालाद्यपेक्षया ॥५९॥

माणिक्यमिहिरोदयरसायनम् ।

माणिक्यं कनकं रौप्यं तार्क्ष्यं तु समभागिकम् ।
कस्तूरिकाञ्च सर्वार्द्धां दत्त्वा कन्याम्भसा ततः ॥६०॥
पिष्ट्वा द्विगुञ्जप्रमिता वटिकाः कारयेद्भिषक् ।
रसोऽयं तु समाख्यातो माणिक्यमिहिरोदयः ॥६१॥
रसायनमिदं वृष्यं बल्यं वह्निप्रदीपनम् ।
क्लैब्यापहं विशेषेण ध्वजभङ्गहरं मतम् ॥६२॥

## अथ मौक्तिकस्य नामानि ।

मुक्ता मुक्ताफलञ्चैव मौक्तिकं मौक्तिकेयकम् ।
शुक्तिजं सौक्तिकेयञ्च शशिरत्नं शशिप्रियम् ॥६३॥

जात्यमौक्तिकस्य स्वरूपम् ।

चन्द्रोद्भासि स्थूलमत्यन्तरम्यं स्निग्धं वृत्तं निर्व्रणं निर्मलं यत् ।
धत्ते न्यस्तं यत्तुलायां गुरुत्वं प्राज्ञैरुक्तं मौक्तिकं तत्तु जात्यम् ॥६४॥
विमर्दितं शालितुषैर्गोमूत्रपटुना भृशम् ।
यन्नैति विकृतिं किञ्चित्तन्मौक्तिकमकृत्रिमम् ॥६५॥

त्याज्यमौक्तिकस्य लक्षणम् ।

दीर्घं पार्श्वकृशं रूक्षं त्र्यस्रं श्यामञ्च सव्रणम् ।
हतप्रभं क्षुद्रकायं मौक्तिकं हेयमीरितम् ॥६६॥

इत्यपि ज्ञेयम् । माणिक्यगुणाः व्याख्यातप्रायाः । प्राञ्चस्तु—"माणिक्यं दीपनं वृष्यं कफवातक्षयार्त्तिनुत् । भूतवेतालपापघ्नं कर्मजव्याधिनाशनम्" इत्याहुः ॥

माणिक्यमिहिरोदयरसायनम्—तार्क्ष्यं गरुडमणिः ॥६०-६२॥

मौक्तिकपरिचयः—चन्द्रोद्भासीति ग्राह्यमौक्तिकस्वरूपमाह । विमर्दितमिति अकृत्रिममौक्तिकपरीक्षा, आपणे कृत्रिममुक्तानां बहुधोपलम्भात् । निगदव्याख्यातमन्यत् । उक्तञ्च—"लवणक्षारक्षोदिनि पात्रे गोमूत्रपूरिते क्षिप्तम् । मर्दितमपि शालितुषैर्यदविकृतं तत्तु मौक्तिकं जात्यम्" इति ॥६३-६५॥

दीर्घं पार्श्वकृशमिति त्याज्यमौक्तिकस्वरूपम् । उक्तञ्च—"यद्विच्छायं मौक्तिकं व्यङ्गकायं शुक्तिस्पर्शं श्यामतां चातिधत्ते । मत्स्याक्षीकं रूक्षमुत्ताननिम्नं नैतद्धार्यं धीमताऽसौख्यदायि" इति ॥ ६६ ॥

मौक्तिकशोधनस्य प्रथमः प्रकारः ।

जयन्तीस्वरसेनेह दोलायन्त्रे विधानतः ।
यामैकं सततं स्विन्नं मौक्तिकं शुद्धिमाप्नुयात् ॥६७॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

अगस्त्यद्रवयोगेन यामं स्विन्नमनारतम् ।
दोलायन्त्रे पोट्टलीस्थं शुद्धिमायाति मौक्तिकम् ॥६८॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

सुराप्रदीपवह्निना शरावगं तु मौक्तिकम् ।
सुधोदकेन पाचितं विशुद्धिमेत्यनुत्तमाम् ॥६९॥

मौक्तिकमारणस्य प्रथमः प्रकारः ।

विमलं मौक्तिकं गव्यपयसा परिपेषितम् ।
त्रिधा लघुपुटे पक्वं मृतं स्याच्छशिसुन्दरम् ॥७०॥

द्वितीयो मारणप्रकारः ।

मुक्ताफलन्तु तरुणीपरिस्रुतजलान्वितम् ।
पिष्टं त्रिवारं पुटितं मृतिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥७१॥

मृतमौक्तिकस्य गुणाः ।

मौक्तिकं वृष्यमायुष्यं मधुरं शिशिरं परम् ।
दीपनं दाहशमनं नेत्र्यं वर्ण्यं च कीर्तितम् ॥७२॥
जीर्णज्वरप्रशमनं त्वस्थिदन्तविवर्द्धनम् ।
हृद्यं मेहहरं मेध्यं दन्तोद्भिद्ज्वरापहम् ॥७३॥
मौक्तिकं सुशिशिरं क्षयापहं श्वासकासपरिकोपनाशनम् ।
अस्थिशोषशमनं विषापहं देहवीर्यबलबुद्धिवर्धनम् ॥७४॥

मृतमौक्तिकस्य मात्रानिरूपणम् ।

आरभ्य गुञ्जापादांशाद् गुञ्जैकप्रमितं मृतम् ।
मौक्तिकं विनियुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥७५॥

जयन्तीस्वरसेनेति मौक्तिकशोधनम्—"जयन्त्या मौक्तिकं शुचि" इति स्मरणात्। अथवा अगस्त्यपत्रस्वरसेन स्वेदनात् शुद्धयति। तथा सुराप्रदीपवह्निना चूर्णोदकेन पाचितं शुध्यति मौक्तिकम् ॥६७-६९॥

मारणप्रकाराः—गोपयसा यद्वा तरुणीपरिस्रुतजलेन शतपत्रिपुष्पार्कस्य "अर्क गुलाब" इति प्रसिद्धेन पेषितं त्रिधा पुटितं भस्मीभवति मुक्ताफलम् ॥७०-७१॥

मृतञ्च मौक्तिकं सेवनतः वृष्यादिगुणम्। बालस्य दन्तोद्भेदसमये तदुपद्रवरूपेण जातो ज्वरो दन्तोद्भेदज्वरः। स्पष्टमन्यत्। उक्तं हि—"कफपित्तक्षयध्वंसि कासश्वासाग्निमान्द्यजित्। पुष्टिदं वृष्यमायुष्यं दाहघ्नं मौक्तिकं मतम्" इति ॥७२-७५॥

मृतमौक्तिकस्य अभिनयिकः प्रयोगः ।

रससिन्दूरसंयुक्तं मौक्तिकं परिशीलितम् ।
विनिहन्त्यचिरादेव दन्तोद्भेदभवं ज्वरम् ॥७६॥
मृतविद्रुमगन्धेशसंयुतं मृतमौक्तिकम् ।
बीजपूराम्भसा पिष्टं पक्वं लघुपुटे ततः ॥७७॥
भक्षितं सततश्चैवद् गुञ्जाद्वितयसंमितम् ।
मासमात्रप्रयोगेण निहन्ति क्षयमुल्बणम् ॥७८॥
मृतविद्रुमसंयुक्तं मौक्तिकं परिशीलितम् ।
हन्ति फुप्फुसदौर्बल्यं चिरकालसमुद्भवम् ॥७९॥
कटुकीगैरिकोपेतं सुमृतं मौक्तिकेयकम् ।
निषेवितं निहन्त्याशु हिक्काः परमदारुणाः ॥८०॥
स्वर्णार्ककान्तभसितसमेतं खलु मौक्तिकम् ।
बीजपूरस्य तोयेन हिक्कां जयति दारुणाम् ॥८१॥

अथ मुक्तापञ्चामृतरसायनम् ।

मौक्तिकं विद्रुमं वङ्गं शङ्खं मुक्तागृहं तथा ।
वसुवेदाक्षिचन्द्रेन्दुभागिकं क्रमशः पृथक् ॥८२॥
वरीविदारीकन्येक्षुदुग्धहंसपदीरसैः ।
पृथक् सम्पेष्य यत्नेन पञ्चधा पुटपाचितम् ॥८३॥
ततः काचपिधानेन पिदध्यात्कूपिकागतम् ।
रसायनमिदं ख्यातं मुक्तापञ्चामृताह्वयम् ॥८४॥
अनारतं द्विगुञ्जन्तु गव्यदुग्धेन शीलितम् ।
मासद्वयप्रयोगेण रसायनफलप्रदम् ॥८५॥
जीर्णज्वरं महाघोरं राजयक्ष्माणमुल्बणम् ।
निहन्ति सर्वरोगांश्च तत्तद्रोगानुपानतः ॥८६॥

## अथ पुष्परागस्य नामानि ।

पुष्पराजः पुष्परागः पीतरक्ताह्वयस्तथा ।

रोगयोग्यः प्रयोगोऽस्य रससिन्दूरेति—स्वर्णम्, अर्कः ताम्रम्, कान्तं कान्तलोहं तेषां भस्मानि, तैः समेतम् । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥७६-८१॥

मुक्तापञ्चामृतरसायनम्—मुक्तागृहं मुक्ताशुक्तिः । मौक्तिकं अष्टभागम्, विद्रुमं चतुर्भागम्, वङ्गं द्विभागम्, शङ्खमेकभागम्, मुक्ताशुक्तिरप्येकभागा । वरी शतावरी, कन्या घृतकुमारी । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥८२-८६॥

गुरुरत्नं पीतमणिः स एष गुरुवल्लभः ॥८७॥

जात्यपुष्पराजस्य लक्षणम् ।

स्निग्धं समं सुमसृणं तु सुवर्णवर्णं
स्वच्छं परं सुविमलं तु सुवृत्तगात्रम् ।
यत्कर्णिकारकुसुमप्रभमुज्ज्वलञ्च
जात्यं तदेव गदितं खलु पुष्पराजम् ॥८८॥
निकषोपलसंघृष्टं वर्णं पुष्णाति यन्निजम् ।
पुष्पराजन्तु तज्जात्यं मतं रत्नपरीक्षकैः ॥८९॥

हेयपुष्पराजस्य लक्षणम् ।

श्यामलं निष्प्रभं कर्कशं द्व्यक्षकं कृष्णबिन्द्वङ्कितं शर्कराङ्गप्रभम् ।
उन्नतं त्वानतं यच्च रूक्षं परं पुष्पराजं मतं तत्तु हेयं बुधैः ॥९०॥

पुष्पराजस्य शोधनम् ।

कुलत्थक्कथितोपेतैः काञ्जिकैः स्वेदितं समम् ।
दोलायन्त्रे पुष्पराजं यामैकेन विशुद्ध्यति ॥९१॥

पुष्पराजस्य मारणम् ।

माणिक्यमारणोद्दिष्टविधिभ्यामतियत्नतः ।
मारयेत्पुष्पराजन्तु रसतन्त्रविचक्षणः ॥९२॥

पुष्पराजस्य गुणाः ।

पुष्पराजन्तु शिशिरं दीपनं पाचनं परम् ।
कफवातप्रशमनं कुष्ठच्छर्दिनिबर्हणम् ॥९३॥
विषघ्नं दाहशमनं गुदजामयनाशनम् ।
मेध्यं बृंहणमायुष्यं रसज्ञैः परिकीर्तितम् ॥९४॥

पुष्पराजस्य मात्रा ।

आरभ्य गुञ्जापादांशाद् गुञ्जैकप्रमितं परम् ।
सुमृतं पुष्पराजन्तु प्रयुञ्जीत भिषग्वरः ॥९५॥

अथ पुष्परागपरिचयः—स्निग्धं समं सुमसृणमिति ग्राह्यपुष्परागरूपम् । उक्तं हि—"पुष्परागं गुरु स्निग्धं स्वच्छं स्थूलं समं मृदु । कर्णिकारप्रसूनाभं मसृणं शुभमष्टधा" इति । तथा च "घृष्टो निकषपदे यत् पुष्यति यो रागमधिकमात्मीयम् । एष खलु पुष्परागो जात्यस्तथाऽयं परीक्षकैरुक्तः" इति । श्यामलादिरूपं च तत् त्याज्यम् । "कृष्णबिन्द्वङ्कितं द्व्यक्षं धवलं मलिनं लघु । विच्छायं शर्कराङ्गाभं पुष्परागं सदोषकम्" इति स्मरणात् ॥८७-९०॥

शोधनम्—कुलत्थक्कथितजलेन काञ्जिकेन च स्वेदनादस्य शुद्धिः—"पुष्परागञ्च संधानैः कुलत्थक्काथसंयुतैः" इति वचनात् ॥९१॥

पुष्परागमारणञ्च माणिक्यवत् ॥९२॥

अथैतस्य गुणाः शिशिरत्वादयः निगदव्याख्याताः ॥९३-९५॥

## अथ नीलस्य नामानि ।

नीलो नीलोपलो नीलं नीलरत्नं सुनीलकम् ।
महानीलश्च नीलाश्मा शनिरत्नश्च कीर्तितम् ॥९६॥

जात्यनीलस्य लक्षणम् ।

स्वच्छं सच्छायममलं मसृणं तु महोज्ज्वलम् ।
स्निग्धं गुरु लसज्ज्योतिर्जात्यं नीलं मतं बुधैः ॥९७॥

हेयनीलस्य लक्षणम् ।

रक्ताद्धं विगतच्छायं रूक्षं लघु च कोमलम् ।
परिहेयं शौरिरत्नं मतं रत्नपरीक्षकैः ॥९८॥

अथ नीलस्य शोधनम् ।

नीलीस्वरससंयुक्तं दोलायन्त्रे विधानतः ।
यामैकं परिपक्वन्तु नीलं शुद्ध्यति निश्चितम् ॥९९॥

अथ नीलस्य मारणम् ।

माणिक्यमारणोद्दिष्टविधिश्यामतियत्नतः ।
मारयेच्छनिरत्नं तु रसागमविशारदः ॥१००॥

मृतनीलस्य गुणाः ।

नीलं तु सुमृतं वृष्यं बल्यं दीपनमुत्तमम् ।
त्रिदोषशमनं वर्ण्यं गुदजामयनाशनम् ॥१०१॥
त्वच्यं कुष्ठादिदोषघ्नं श्वासकासनिषूदनम् ।
कफपित्तानिलहरं विषमज्वरनाशनम् ॥१०२॥

मृतनीलस्य मात्रा ।

गुञ्जाष्टमांशप्रमितात् गुञ्जार्द्धप्रमितं परम् ।
सुमृतं नीलरत्नं तु प्राणाचार्यः प्रयोजयेत् ॥१०३॥

अथ नीलस्य परिचयः—ग्राह्यनीलस्वरूपं सरलाक्षरम् । वचनं हि—"एकच्छायं गुरु स्निग्धं स्वच्छं पिण्डितविग्रहम् । मृदु मध्ये लसज्ज्योतिः सप्तधा नीलमुत्तमम्" इति ॥९६-९७॥

रक्तार्धमिति त्याज्यस्वरूपम् ॥९८॥

नीलीस्वरसेन स्वेदनादस्य शुद्धिः—"नीलं नीलीरसेन च" इतिस्मरणात् । माणिक्यवच्चास्य मारणमिति ॥९९-१००॥

मृतनीलगुणाः—सुगमाः । निगदन्ति हि—"श्वासकासहरं वृष्यं त्रिदोषघ्नं सुदीपनम् । विषमज्वरदुर्नामपापघ्नं नीलमीरितम्" इति ॥१०१-१०३॥

## अथ मरकतस्य नामानि ।

गारुत्मतं मरकतं तार्क्ष्यं गारुडसंज्ञकम् ।
बुधरत्नं रौहिणेयं हरिद्रत्नञ्च तन्मतम् ॥१०४॥

जात्यमरकतस्य स्वरूपम् ।

सच्छायं मसृणं स्वच्छं गुरु स्निग्धञ्च कोमलम् ।
अव्यङ्गञ्च हरिद्वर्णं जात्यं मरकतं मतम् ॥१०५॥

हेयमरकतस्य स्वरूपम् ।

रूक्षन्तु विगतच्छायं विकृताङ्गं खरं लघु ।
सत्रासं चातिमलिनं हेयं मरकतं मतम् ॥१०६॥

अथ मरकतस्य शोधनम् ।

सुरभीपयसा यामं दोलायन्त्रे विधानतः ।
विपाचितं मरकतं विशुद्ध्यति सुनिश्चितम् ॥१०७॥

अथ मरकतस्य मारणम् ।

माणिक्यमारणोद्दिष्टविधिभ्यामतियत्नतः ।
अष्टधा पुटितं तार्क्ष्यं म्रियतेऽत्र न संशयः ॥१०८॥

मरकतस्य गुणाः ।

मृतं मरकतं बल्यं विषघ्नं वह्निदीपनम् ।
ओजोविवर्द्धनं वृष्यं पाण्डुशोफनिषूदनम् ॥१०९॥
श्वासच्छर्दिप्रशमनं गुदजामयनाशनम् ।
समाख्यातं विशेषेण सन्निपातनिबर्हणम् ॥११०॥

अथ मरकतस्य मात्रा ।

आरभ्य गुञ्जापादांशाद्गुञ्जैकप्रमितं परम् ।
मृतं मरकतं युञ्ज्यात् बलकालाद्यपेक्षया ॥१११॥

मरकतपरिचयः—जात्यमरकतरूपं सच्छायमित्यादिना । अव्यङ्गमिति अविकृताङ्गम् । उक्तञ्च—"हरिद्वर्णं गुरु स्निग्धं स्फुरद्रश्मिचयं शुभम् । मसृणं भासुरं तार्क्ष्यं गात्रं सप्तगुणं मतम्" इति । त्याज्यन्तु रूक्षमित्यादिना स्फुटम् । एतस्य शोधनञ्च गोदुग्धेन स्वेदनात् सिध्यति "तार्क्ष्यं गोदुग्धकैस्तथा" इति स्मरणात् । मरकतमारणञ्च माणिक्यवत् ॥१०४-१०८॥

मरकतगुणाः बल्यं विषघ्नमित्यादयः । आहुश्च प्राञ्चः—"ज्वरच्छर्दिविषश्वाससन्निपाताग्निमान्द्यनुत् । दुर्नामपाण्डुशोफघ्नं तार्क्ष्यमोजोविवर्धनम् ।" इति ॥१०९-१११॥

## अथ वैदूर्यस्य नामानि

विदूररत्नं वैदूर्यं केतुरत्नं विदूरजम् ।
बिडालाख्यं बिडालाक्षं वायजश्च प्रकीर्तितम् ॥११२॥

जात्यवैदूर्यस्य स्वरूपम् ।

वैदूर्यं गुरु सुस्निग्धं बिडालेक्षणसप्रभम् ।
भ्रमच्छुभ्रोत्तरीयाढ्यं वैदूर्यं जात्यमुच्यते ॥११३॥

हेयवैदूर्यस्य स्वरूपम् ।

विच्छायं लघु रूक्षञ्च सत्रासं चिपिटं खरम् ।
कृष्णं तथा मृच्छिलाढ्यं वैदूर्यं हेयमीरितम् ॥११४॥

वैदूर्यस्य शोधनम् ।

त्रिफलाक्वथितोपेतं वैदूर्यं याममात्रकम् ।
दोलायन्त्रे परिस्विन्नं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥११५॥

वैदूर्यस्य मारणम् ।

माणिक्यमारणोद्दिष्टविधिभ्यामतियत्नतः ।
विदूररत्नं पुटितं त्वष्टधा मृतिमाप्नुयात् ॥११६॥

मृतवैदूर्यस्य गुणाः ।

सुमृतं खलु वैदूर्यं मधुरं शिशिरं परम् ।
दीपनं मेध्यमायुष्यं बल्यं च मलभेदनम् ॥११७॥
रक्तपित्तप्रशमनं चक्षुष्यं बृंहणं परम् ।
पित्तामयप्रशमनं समाख्यातं विशेषतः ॥११८॥

वैदूर्यस्य मात्रा ।

वस्वंशतो रक्तिकाया वैदूर्यं गुञ्जसंमितम् ।
प्राणाचार्यः प्रयुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥११९॥

अथ वैदूर्यपरिचयः—गुरु सुस्निग्धमिति उत्कृष्टं वदूर्य्यरूपम् । उक्तं हि—"वैदूर्यं श्यामशुभ्राभं समं स्वच्छं गुरु स्फुटम् । भ्रमच्छुभ्रोत्तरीयेण गर्भितं शुभमीरितम्" इति ॥११२-११३॥

विच्छायमिति हेयवैदूर्यरूपं निगदव्याख्यातम् ॥११४॥

वैदूर्यशोधनं त्रिफलाक्काथेन साध्यम् । स्मरन्ति हि—"वैदूर्यं त्रिफलाजलैः" इति ॥११५॥

मारणमस्यापि माणिक्यवदुक्तम् ॥११६॥

वैदूर्यगुणाः मधुरं शिशिरं परमित्यादिना । वदन्ति हि—"वैदूर्य रक्तपित्तघ्नं प्रजायुबलवर्धनम् । पित्तप्रधानरोगघ्नं दीपनं वृष्यमेव च" इति । मात्रानिर्देशे वस्वंशत इत्यष्टमांशतः ॥११७-११९॥

## अथ गोमेदकस्य नामानि ।

गोमेदकश्च गोमेदः पिङ्गस्फटिक इत्यपि ।
गोमेदं राहुरत्नञ्च कीर्तितश्च तमोमणिः ॥१२०॥

जात्यगोमेदस्य स्वरूपम् ।

गोमूत्राभं स्निग्धममन्दं समगात्रं
हेमारक्तं निर्दलमच्छं गुरुभारम् ।
दीप्तच्छायं मञ्जुलरूपं मसृणं यद्
गोमेदाख्यं रत्नमिह स्यात्तज्जात्यम् ॥१२१॥

हेयगोमेदस्य स्वरूपम् ।

सत्रासं विगतच्छायं चिपिटं मलिनप्रभम् ।
सदलं लघु रूक्षं च गोमेदं हेयमीरितम् ॥१२२॥

गोमेदस्य शोधनम् ।

निम्बूकस्वरसेनेह दोलायन्त्रे विधानतः ।
परिस्विन्नं तु यामैकं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥१२३॥

गोमेदस्य मारणम् ।

माणिक्यमारणोद्दिष्टविधिभ्यामतियत्नतः ।
त्वष्टवारं सुपुटितं गोमेदं मृतिमाप्नुयात् ॥१२४॥

मृतगोमेदस्य गुणाः ।

गोमेदकं रुचिकरं दीपनं पाचनं परम् ।
त्वग्दोषशमनं बल्यं कफपित्तप्रणाशनम् ॥१२५॥
उष्णं पाण्ड्वामयहरं क्षयक्षयकरं परम् ।
समाख्यातं विशेषेण बुद्धिसम्बर्द्धनं तथा ॥१२६॥

मृतगोमेदस्य मात्रा ।

आरभ्य गुञ्जापादांशाद्गुञ्जैकप्रमितं मृतम् ।
गोमेदं तु प्रयुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥१२७॥

गोमेदकपरिचयः—गोमूत्राभमिति तद्ग्राह्यरूपम् । हेमारक्तं स्वर्णवदीषद्रक्तम् । उक्तञ्च—"सुस्वच्छगोजलच्छायं स्निग्धं स्वच्छं समं गुरु । निर्दलं मसृणं दीप्तं गोमेदं शुभमष्टधा" इति ॥१२०-१२१॥

सत्रासमिति त्याज्यगोमेदरूपम् । तथाहि—"विच्छायं लघु रूक्षाङ्गं चिपिटं पटलाचितम् । निष्प्रभं पीतकाचाभं गोमेदं न शुभावहम् ॥१२२॥

गोमेदशोधनं निम्बूकस्वरसेन सम्यक्स्वेदनात् सम्पाद्यते । माणिक्यवदेवास्यापि मारणम् । गुणास्तु रुचिकरत्वादयः पृथग्विधाः । उक्तं हि—"गोमेदं कफपित्तघ्नं क्षयपाण्डुक्षयङ्करम् । दीपनं पाचनं रुच्यं त्वच्यं बुद्धिप्रबोधनम् ।" इति ॥१२३-१२७॥

## अथ प्रवालस्य नामानि

प्रवालकं प्रवालश्च भौमरत्नञ्च विद्रुमम् ।
अब्धिजन्तुविशेषोत्थं तदेव परिकीर्तितम् ॥१२८॥

ग्राह्यविद्रुमस्य स्वरूपम् ।

आरक्तमञ्जुलच्छायं स्निग्धं वृत्तञ्च निर्व्रणम् ।
दीर्घं स्थूलं गुरु दृढं ग्राह्यं विद्रुममुच्यते ॥१२६॥

हेयविद्रुमस्य लक्षणम् ।

पाण्डुरं सव्रणं रूक्षं सशिरं लघु धूसरम् ।
कृष्णं सूक्ष्मं सुमसृणं हेयं विद्रुममीरितम् ॥१३०॥

विद्रुमस्य प्रथमः शोधनप्रकारः ।

जयन्त्याः स्वरसेनेह दोलायन्त्रे तु विद्रुमम् ।
यामैकं सुपरिस्विन्नं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥१३१॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

सर्जिकाक्षारसंयुक्ते सलिले परिपाचितम् ।
यामैकेन प्रवालं तु शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥१३२॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

तण्डुलीयद्रवेणेह दोलायन्त्रे तु यामकम् ।
प्रवालकं परिस्विन्नं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥१३३॥

अथ विद्रुमस्य प्रथमो मारणप्रकारः ।

विशोधितं विद्रुमं तु श्लक्ष्णचूर्णं तु कारयेत् ।
कन्याम्भसाऽथ सम्पेष्य शोषयेत् कृतचक्रिकम् ॥१३४॥
सम्पुटस्थं ततः कृत्वा त्रिवारं पुटयेद्भिषक् ।
एवं पुटत्रयैर्भस्म जायते शशिसुन्दरम् ॥१३५॥

अथ विद्रुमपरिचयः—आरक्तमञ्जुलच्छायमिति ग्राह्यप्रवालरूपम् । उक्तं हि—"पक्वबिम्बीफलच्छायं वृत्तायतमवक्रकम् । स्निग्धंमव्रणकं स्थूलं प्रवालं सप्तधा शुभम्" इति । त्याज्यविद्रुमं पाण्डुरादिरूपम् । जयन्तीरसेन विद्रुमशोधनम् । यद्वा स्वर्जिकाक्षारवारिणा स्विन्नं शुध्यति । "विद्रुमं क्षारवर्गेणे" ति वचनात् । तथा तण्डुलीयद्रवेणापि शुध्यति । तन्त्रान्तरेऽपि तथा स्मरणात् ॥१२८-१३३॥

विद्रुममारणं कुमारीरसेन त्रिधा पुटनात् । एवं गोदुग्धेन जयन्तीरसेन

द्वितीयो मारणप्रकारः ।

विद्रुमं गव्यदुग्धेन सम्पेष्य कृतचक्रिकम् ।
म्रियते पुटितं भस्म जायतेऽतिमनोहरम् ॥१३६॥

तृतीयो मारणप्रकारः ।

जयन्त्याः स्वरसेनेह सम्पेष्य कृतचक्रिकम् ।
त्रिवारं पुटितं सम्यक् विद्रुमं म्रियते ध्रुवम् ॥१३७॥

चतुर्थो मारणप्रकारः ।

पिष्टं वरीरसेनेह प्रवालं कृतचक्रिकम् ।
म्रियते पुटितं वह्नौ भस्म स्यात् सुमनोहरम् ॥१३८॥

अथ विद्रुमस्य गुणाः ।

विद्रुमं सुमृतं क्षारं मधुरं लघु शीतलम् ।
दीपनं पाचनं चैव दृष्टिरोगनिषूदनम् ॥१३९॥
त्रिदोषशमनं बल्यं विशेषात्कफवातनुत् ।
क्षयकासहरं चैव रक्तपित्तप्रणाशनम् ॥१४०॥
स्वेदातिनिर्गमहरं रात्रिस्वेदहरं परम् ।
विषघ्नं भूतशमनं वीर्यवर्णविवर्द्धनम् ॥१४१॥

मृतविद्रुमस्य मात्रा ।

गुञ्जार्धतः समारभ्य गुञ्जाद्वयमितं परम् ।
विद्रुमं विनियुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥१४२॥

अथ विद्रुमस्य आमयिकः प्रयोगः ।

तण्डुलोदकयोगेन प्रवालं रक्तिकाद्वयम् ।
शीलितं विनिहन्त्याशु मूत्रकृच्छ्रं कफोत्थितम् ॥१४३॥

शतावरीरसेनापि पृथक् पुटनात् मृतिरस्य जायते । उपलक्षणञ्चैतत् निम्बूदकादिभिरपि पुटनात् म्रियते ॥१३४-१३८॥

विद्रुमगुणाः—सुमृतं प्रवालं रसतः क्षारं मधुरञ्च, लघु पाकतः, शीतलं वीर्यतः, दीपनमुदराग्नेः, आमस्य पाचनम्, नेत्रामयनाशनमिति दृष्टिरोगास्तिमिरादयः तेषां नाशनम् । त्रिदोषशमनं सामान्यतः विशेषात् कफवातनुत् । क्षयोत्थः कासः क्षयकासः तं हरतीति अथवा क्षयहरः कासहरश्च । स्वेदातिनिर्गमहरं सामान्यतः, विशेषात् रात्रिस्वेदहरं परम् । भूताः जीवाणवः तेषां शमनम्, वीर्यं वर्णञ्च विवर्धयतीति ॥१३९-१४२॥

विद्रुमस्य रोगयोग्यः प्रयोगः—कटूवी कटुकी । विड्विघातम् विबन्धभेदम् ॥ वांशी वंशरोचना । वरीक्षुरकषायेणेति शतावरीगोक्षुरयोः कषायेण । बहू

रससिन्दूरसंयुक्तं प्रवालं गुञ्जसंमितम् ।
कट्वीद्राक्षाभयायुक्तं विड्विघातं निहन्त्यलम् ॥१४४॥
प्रवालं सुमृतं गुञ्जं रससिन्दूरसंयुतम् ।
गोक्षुरस्य कषायेण शीलितं मूत्रसादहृत् ॥१४५॥
द्विरक्तिकं तु सुमृतं विद्रुमं मधुसंयुतम् ।
शीलितं नाशयत्याशु निशास्वेदमशेषतः ॥१४६॥
विद्रुमं रससिन्दूरसंयुक्तं परिशीलितम् ।
पुनर्नवागोक्षुराभ्यां शोथं नाशयति ध्रुवम् ॥१४७॥
रससिन्दूरसंयुक्तं विद्रुमं परिशीलितम् ।
वरीक्षुरकषायेण मूत्रकृच्छ्रं व्यपोहति ॥१४८॥
समयशदसमेतं मारितं भौमरत्नं
विमलमधुविमिश्रं शीलितं तु त्रिमासम् ।
करयुगलसमुत्थां स्वेदसंस्रावबाधा-
मपहरति नितान्तं वै बहुस्थानजाताम् ॥१४९॥
अभ्रवांशीरजोयुक्तं विद्रुमं परिशीलितम् ।
विनिहन्ति विशेषेण कासं क्षयसमुत्थितम् ॥१५०॥
विश्वाभ्ररससिन्दूरव्याघ्रीयुक्तं तु विद्रुमम् ।
मधुना सेवितं हन्ति शिशूनां कासमुल्बणम् ॥१५१॥
अभ्रकट्फलसिन्दूरभार्ङ्गीयुक्तं तु विद्रुमम् ।
शिशूनां सज्वरं श्वासं नाशयत्याशु निश्चितम् ॥१५२॥
शुक्तिकारससिन्दूरतुगाक्षीरीसमन्वितम् ।
विद्रुमं शीलितं श्वासं कासञ्च विनिहन्त्यलम् ॥१५३॥

## अथ क्षुद्ररत्नगणः ।

वैक्रान्तं सूर्यकान्तश्च चन्द्रकान्तो नृपोपलः ।
पेरोजकश्च स्फटिकं क्षुद्ररत्नगणो ह्ययम् ॥१५४॥

स्थानजातामिति बहुभिर्हेतुभिर्जाताम् । उपलक्षणञ्चैतत् "विद्रुमं गव्यपयसा यथाविधि निषेवितम् । निहन्ति क्षवथुं शीघ्रं तथा शीर्षव्यथामपि" इत्यपि ज्ञेयम् ॥१४३–१५३॥

वैक्रान्तादिकः क्षुद्ररत्नगणः—नृपोपलो राजावर्तः ॥१५४॥

## अथ वैक्रान्तस्य नामानि ।

वैक्रान्तश्चैव विक्रान्तं वैक्रान्तं जीर्णवज्रकम् ।
क्षुवज्रं क्षुद्रकुलिशं चूर्णवज्रश्च तन्मतम् ॥१५५॥

वैक्रान्तस्य निर्वचनम् ।

वज्रवत् सर्वरोगाणां हरणाय यतस्त्विदम् ।
धत्ते विक्रान्तिमतुलां वैक्रान्तं कथ्यते ततः ॥१५६॥

ग्राह्यवैक्रान्तस्य स्वरूपम् ।

अष्टास्रमष्टफलकं सितपीतासितारुणम् ।
मसृणं गुरु षट्कोणं वैक्रान्तं जात्यमुच्यते ॥१५७॥
श्वेतो नीलस्तथा रक्तः पीतः पारावतप्रभः ।
तार्क्ष्याभः कर्बुरः कृष्णो वर्णतश्चाष्टधा हि सः ॥१५८॥

वैक्रान्तशोधनस्य प्रथमः प्रकारः ।

वैक्रान्तं पोट्टलीसंस्थं पटुक्षारसमन्वितम् ।
अम्लेन केनचिद्वापि कोद्रवक्कथितेन वा ॥१५९॥
गोमूत्रेणाथवा कामं प्रखरानलयोगतः ।
दोलायन्त्रे परिस्विन्नं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥१६०॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

वैक्रान्तः सपटुक्षारः कुलत्थक्काथयोगतः ।
दोलायन्त्रे परिस्विन्नः शुद्धिमाप्नोति यामतः ॥१६१॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

वैक्रान्तं पोट्टलीसंस्थं कदलीकन्दजद्रवे ।
दोलायन्त्रे परिस्विन्नं यामैकेन विशुध्यति ॥१६२॥

वैक्रान्तपरिचयः—वज्रवत् सर्वरोगहरणायातुलां विक्रान्तिं धत्ते यतस्तस्मात् वैक्रान्तमिति निर्वचनम् ॥१५५-१५६॥

अष्टास्रमिति ग्राह्यवैक्रान्तरूपम् । "वैक्रान्तः श्वेतपीतादिभेदेनाष्टप्रकारकः । स्वर्णरूप्यादिकरणे स्वस्ववर्णः शुभो मतः ॥ वैक्रान्तः कृष्णवर्णो यः षट्कोणो वसुकोणकः । मसृणो गुरुतायुक्तो निर्मलः सर्वसिद्धिदः" इति च प्राहुः प्राञ्चः ॥१५७-१५८॥

वैक्रान्तशोधनप्रकारः—पटु लवणम् । क्षारः यवक्षारः स्वर्जिका वा स्वेदनार्थं निम्बूकादीनामम्लानां स्वरसः कोद्रवक्काथः गोमूत्रं कुलत्थक्काथो वा ग्राह्यः ॥१५९-१६१॥

कदलीकन्दद्रवेण वा दोलया स्वेदनात् शुध्यति ॥१६२॥

वैक्रान्तस्य प्रथमो मारणप्रकारः ।

विमलबलिविमिश्रं चूर्णवज्रस्य चूर्णं
समदरदसमेतं निम्बुनीरेण पिष्टम् ।
द्विरदपुटसमाख्ये तत् पुटे सम्पुटस्थं
वसुमितपुटपक्कं पञ्चतां याति नूनम् ॥१६३॥

द्वितीयो मारणप्रकारः ।

विशोधितं तु वैक्रान्तं यत्नतश्चूर्णयेद्भिषक् ।
त्रिगुणं गन्धपाषाणं समं चैव रसेश्वरम् ॥१६४॥
दत्त्वा निम्बूकतोयेन पेषयेद् याममात्रकम् ।
सुशुष्कं सम्पुटे न्यस्य पुटेद् गजपुटेन वै ॥१६५॥
एवमष्टपुटेनैव वैक्रान्तं म्रियते ध्रुवम् ।
चतुर्थादिपुटेष्वत्र रसेशं न नियोजयेत् ॥१६६॥

वैक्रान्तस्य गुणाः ।

तत्तन्महागदहरः परमश्च मेध्यो
वह्निप्रदीपनकरोऽतिरसायनश्च ।
दोषत्रयप्रहरणो बहुयोगवाही
वैक्रान्तकस्तु गदितः खलु वज्रतुल्यः ॥१६७॥
वैक्रान्तकं परं त्वच्यं राजयक्ष्मनिषूदनम् ।
जराशोषादिशमनं ज्वरकुष्ठापहं तथा ॥१६८॥
पाण्डूदरश्वासकासप्रमेहश्वयथुप्रणुत् ।
देहदार्ढ्यकरञ्चैव समाख्यातं विशेषतः ॥१६९॥

मृतवैक्रान्तस्य मात्रा ।

तत्त्वांशतो रक्तिकाया रुद्रांशप्रमितं मृतम् ।
वैक्रान्तकं प्रयुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥१७०॥

वैक्रान्तमारणम्—समगन्धकहिङ्गुलाभ्यामष्टपुटैः सम्पाद्यम् । यद्वा वैक्रान्तं समपारदत्रिगुणगन्धकाभ्यां निम्बूकतोयेन पिष्ट्वा पुटनान्म्रियते । परं पुटत्रयदानानन्तरं पारदक्षेपोऽनावश्यकः ॥१६३-१६६॥

वैक्रान्तगुणाः—ते ते प्रसिद्धाः महागदाः यक्ष्मप्रभृतयो महारोगाः तत्तन्महागदाः तान् हरतीति । उक्तञ्चान्यत्र—"वैक्रान्तस्तु त्रिदोषघ्नः षड्रसो देहदार्ढ्यकृत् । पाण्डूदरज्वरश्वासकासयक्ष्मप्रमेहनुत् ॥" इति ॥१६७-१६९॥

वैक्रान्तभस्मनो मात्रानिर्देशे—तत्त्वांशः चतुर्विंशतमोऽंशः, रुद्रांशः एकादशोऽंशः ॥१७०॥

मृतवैक्रान्तस्य आमयिकः प्रयोगः
प्रथमं वैक्रान्तरसायनम् ।

सुमृतं खलु वैक्रान्तं चतुर्गुञ्जामितं शुभम् ।
तोलकैकमितञ्चैव सुमृतं घनसत्वकम् ॥१७१॥
रसेश्वरञ्च सुमृतं तोलकार्द्धकसंमितम् ।
आदाय खल्वे सम्मर्द्य शाल्मलीमूलवारिणा ॥१७२॥
कारयेद्रसतन्त्रज्ञो रक्तिकैकमितां वटीम् ।
एकैकां वटिकां दद्यात् समध्वाज्यं तु प्रत्यहम् ॥१७३॥
रसायनमिदं बल्यं वृष्यं वर्ण्यञ्च बृंहणम् ।
क्लैब्यापहञ्च परमं नास्ति भेषजमीदृशम् ॥१७४॥
आमया न प्रशाम्यन्ति येऽन्यभेषजसेवया ।
एतद्रसायनाभ्यासात् यान्ति शान्तिं तु निश्चितम् ॥१७५॥

द्वितीयं वैक्रान्तरसायनम् ।

वैक्रान्तकं तु सुमृतं रक्तिकाष्टकसंमितम् ।
पादांशिकञ्च सुमृतं काञ्चनं नष्टचन्द्रिकम् ॥१७६॥
विमलं रससिन्दूरं तोलकद्वयसम्मितम् ।
आदाय खल्वे संमर्द्य शाल्मलीमूलवारिणा ॥१७७॥
रक्तिकैकमितां रम्यां वटिकां कारयेत्ततः ।
रसज्ञैः कीर्तितमिदं वैक्रान्तकरसायनम् ॥१७८॥
मरिचाज्यकणायुक्तं मासद्वयमनारतम् ।
रसायनमिदं यत्नात् सपथ्यं परिशीलितम् ॥१७९॥
विनिहन्ति जराशोषं राजयक्ष्माणमुल्बणम् ।
ध्वजभङ्गं तथा क्लैब्यं कासं श्वासञ्च दारुणम् ॥१८०॥
अर्शांसि वह्निमान्द्यञ्च ग्रहणीं पाण्डुकामलाम् ।
उरःक्षतादिकान् रोगान् नाशयत्याशु निश्चितम् ॥१८१॥

## अथ सूर्यकान्तस्य नामानि ।

सूर्यकान्तः सूर्यमणिस्तथा सूर्योपलाह्वयः ।
दीप्तोपलो वह्निगर्भो तथैव ज्वलनोपलः ॥१८२॥

वैक्रान्तरसायनम्— घनसत्वं अभ्रसत्वम् । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥ नष्टचन्द्रिकमिति सुमृतस्वर्णपरीक्षा । सपथ्यमिति हिताहारविहाराभ्यां सह ॥१७६–१८१॥

अथ सूर्यकान्तपरिचयः—ग्राह्यसूर्यकान्तस्य लक्षणं विमलो निस्तुष इति ।

ग्राह्यसूर्यकान्तस्य लक्षणम् ।

विमलो निस्तुषः स्निग्धो घृष्टो व्योमसुनिर्मलः ।
मसृणो निर्व्रणश्चैव जात्यः सूर्योपलः स्मृतः ॥१८३॥

सूर्यकान्तस्य परीक्षणम् ।

यस्तु सूर्यांशुसंस्पृष्टः प्रसूते दहनप्रभाम् ।
स एव जात्यः कथितः सूर्यकान्तः पुराविदैः ॥१८४॥

सूर्यकान्तस्य गुणाः ।

सूर्यकान्तो मतो मेध्य उष्णश्चैव रसायनः ।
बलासवातशमनो विशेषेण च कीर्तितः ॥१८५॥

सूर्यकान्तस्य मारणम् ।

सूर्यकान्तः सुसम्पिष्टः शिलाबलिसमन्वितः ।
सप्तधा पुटितो यत्नान्म्रियते नात्र संशयः ॥१८६॥

## अथ चन्द्रकान्तस्य नामानि ।

चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिस्तथा चन्द्रोपलाह्वयः ।
शशिकान्तश्चेन्दुकान्तः स एव परिकीर्तितः ॥१८७॥

जात्यचन्द्रकान्तस्य लक्षणम् ।

यन्निर्मलं सुमसृणं शिशिरं च पीतं
स्निग्धं परं सुविशदं परमं पवित्रम् ।
स्रावं स्रवत्यथ परं तुहिनांशुसंगा-
चन्द्रोपलं खलु तदेव मतं तु जात्यम् ॥१८८॥

चन्द्रकान्तस्य गुणाः ।

चन्द्रकान्तोऽतिशिशिरः स्निग्धः पित्तापहः परम् ।
रक्तपित्तप्रशमनस्तथा दाहनिषूदनः ॥१८९॥

उक्तञ्चान्यत्र—"शुद्धः स्निग्धो निर्व्रणो निस्तुषोन्तर्यो निघृष्टोऽत्यन्तनैर्मल्यमेति । यः सूर्यांशुस्पर्शनिस्यूतवह्निः जात्यः सोऽयं कथ्यते सूर्यकान्तः" इति ॥१८३-१८४॥

सूर्यकान्तश्च मेध्योष्णत्वादिगुणः। उक्तं हि-"रविकान्तो भवेदुष्णो निर्मलश्च रसायनः । वातश्लेष्महरो मेध्यः पूजनाद्रवितुष्टिदः" इति । बलासः कफः ॥१८५॥

सूर्यकान्तमारणं निगदव्याख्यातम् ॥१८६॥

चन्द्रकान्तपरिचयः—जात्यचन्द्रकान्तस्वरूपं यन्निर्मलमित्यादिना । उक्तञ्चाभियुक्तैः—"स्निग्धं शीतं पीतमत्रासमन्तर्धत्ते चित्ते स्वच्छतां यन्मुनीनाम् । यच्च स्रावं याति चन्द्रांशुसङ्गात् जात्यं रत्नं चन्द्रकान्ताख्यमेतत्" इति ॥१८७-१८८॥

चन्द्रकान्तश्चातिशिशिरादिगुणः । तथा चोक्तमन्यत्र—"चन्द्रकान्तस्तु

चन्द्रकान्तस्य मारणम् ।

कुनटीहिङ्गुलोपेतः कन्यानीरेण पेषितः ।
चन्द्रकान्तः सुपुटितो म्रियते नात्र संशयः ॥१६०॥

## अथ राजावर्तस्य नामानि ।

राजावर्तो नृपावर्त आवर्तमणिरित्यपि ।
नृपोपलश्च नीलाश्मा स एव परिकीर्तितः ॥१६१॥

जात्यराजावर्तस्य स्वरूपम् ।

यन्निर्मलः सुमसृणः खलु गारशून्यः
स्निग्धश्च शारदनिरभ्रनभः सुनीलः ।
कृष्णो गुरुश्च शिखिकण्ठसमप्रकाशो
राजोपलः खलु स एव मतस्तु जात्यः ॥१६२॥

राजावर्तस्य प्रथमः शोधनप्रकारः ।

सगव्यमूत्रः सक्षारो निम्बूकद्रवयोगतः ।
स्विन्नो नृपोपलो यामं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥१६३॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

निम्बूकाम्लसमायुक्तः सजलः क्षारसंयुतः ।
नृपोपलः परिस्विन्नो विशुध्यति न संशयः ॥१६४॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

शिरीषपुष्पस्वरसैः स्वेदितस्तु नृपोपलः ।
दोलायन्त्रे याममात्रं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥१६५॥

राजावर्तस्य मारणम् ।

विचूर्णितं नृपोपलं विशुद्धगन्धकान्वितम् ।
नवेन निम्बुकाम्बुना सुपेषयेद् दिनत्रयम् ॥१६६॥
विशोषितञ्च विन्यसेच्छरावसम्पुटस्थितम् ।
विधाय सन्धिलेपनं पुटेत्पुटे गजाह्वये ॥१६७॥

शिशिरः स्निग्धः पित्तास्रतापनुत् । शिवप्रीतिकरः स्वच्छो ग्रहालक्ष्मीविनाशनः" इति । चन्द्रकान्तमारणं मनःशिलाहिङ्गुलाभ्यां सम्पाद्यम् ॥१८६-१६०॥

अथ राजावर्तपरिचयः—ग्राह्यराजावर्तरूपं यन्निर्मल इत्यादिना । गारशून्यः मलरहितः । शिखी मयूरस्तस्य कण्ठसमः प्रकाश आभा यस्य सः । उक्तञ्चान्यत्रापि—"निर्गौरमसितमसृणं नीलं गुरु निर्मलं बहुच्छायम् । शिखिकण्ठसमं सौम्यं राजावर्तं वदन्ति जात्यमणिम्" इति ॥१६१-१६२॥

राजावर्तशोधनं गोमूत्रक्षारनिम्बुजलैः कार्यम् । निम्बूकाम्लं प्रागुक्तपरिभाषम्, तेन समायुक्तः । शिरीषपुष्पस्वरसैर्वा दोलायन्त्रे स्वेदनाच्छुध्यति ॥

एतन्मारणञ्च गन्धकयोगेन निम्बूकद्रवैः सुपेषणमन्वष्टधा पुटनात्

विपाचितः सुवर्त्मना ह्यनेन नागवारकम् ।
नृपोपलोऽविलम्बितं समेति पञ्चतामलम् ॥१९८॥

मृतराजावर्तस्य गुणाः ।

नृपोपलः कटुस्तिक्तो दीपनः पाचनस्तथा ।
शिशिरः पित्तशमनो बृंहणोऽतिरसायनः ॥१९९॥
पाण्डुप्रमेहहरणः क्षयशोषनिबर्हणः ।
मदात्ययात्ययकरश्छर्दिहिक्कानिवारणः ॥२००॥

मृतराजावर्तस्य आमयिकः प्रयोगः ।

नृपोपलः सममृततारताप्यसमन्वितः ।
विपक्को गन्धहविषा सितामध्वाज्यसंयुतः ॥२०१॥
निषेवितो निहन्त्याशु सर्वानेव मदात्ययान् ।
रससिन्दूरताम्राढ्यः सुमृतस्तु नृपोपलः ॥२०२॥
यष्टीमधुकचूर्णेन सितामध्वाज्यसंयुतः ।
निषेवितो निहन्त्याशु सर्वानेव मदात्ययान् ॥२०३॥
मृताभ्रसत्त्वकान्ताभ्यां सुमृतस्तु नृपोपलः ।
मधुना शीलितं हन्ति प्रमेहादिकमुल्बणम् ॥२०४॥

राजावर्तस्य सत्वपातनं मारणञ्च ।

मनःशिलाज्यसंयुतं नृपोपलं विचूर्णितम् ।
पचेत्तु लोहभाजनेऽथ सैरिभीसुदुग्धतः ॥२०५॥
समित्रपञ्चकस्ततो विमर्द्य गोलकीकृतः ।
सुतीक्ष्णखादिराग्निना विपाचितस्ततस्त्वयम् ॥२०६॥
स्वकीयसत्त्वमुत्तमं विमुञ्चतीह सत्वरम् ।
ततः सलुङ्गगन्धकं विपक्कमेति पञ्चताम् ॥२०७॥

## अथ पेरोजकस्य नामानि ।

पेरोजकञ्च पेरोजं रसज्ञैः परिकीर्तितम् ।
भस्माङ्गं हरितं चेति द्विविधं तत्प्रकीर्तितम् ॥२०८॥

साध्यम् ॥१९६-१९८॥

मृतश्चायं कटुतिक्तादिगुणः। अन्यत्राप्युक्तं—"राजावर्तः कटुः स्निग्धः शिशिरः पित्तनाशनः ।" इति ॥१९९-२००॥

अस्य च रोगयोग्यः प्रयोगो निगदव्याख्यातः ॥२०१-२०४॥

राजावर्तस्य सत्वपातनं तन्मारणञ्चाह मनःशिलेति—सैरिभी महिषी। निगदव्याख्यातमन्यत् ॥२०५-२०७॥

पेरोजकपरिचयः—पेरोजकञ्च द्विविधं भस्माङ्गं हरितञ्च। तस्य शोधनमारणे

पेरोजकस्य शोधनमारणम् ।

शोधनं मारणञ्चैव पेरोजस्य विशेषतः ।
नृपोपलसमं ख्यातं रसतन्त्रविशारदैः ॥२०९॥

मृतपेरोजकस्य गुणाः ।

पेरोजकं सुतुवरं मधुरं च सुदीपनम् ।
शूलदूषीविषघ्नञ्च चराचरविषापहम् ॥२१०॥

## अथ स्फटिकस्य नामानि ।

स्फटिकः स्फटिकं चैव स्फाटिकं स्फटिकदृषत् ।
स्फाटीकं स्फटिकाश्मा च तथैव स्फटिकोपलः ॥२११॥
शालिपिष्टं धौतशिलं शिवरत्नं शिवप्रियम् ।
सितोपलोऽमलमणिः स एव परिकीर्तितः ॥२१२॥

जात्यस्फटिकस्य स्वरूपम् ।

शीतं स्निग्धं निस्तुषं नेत्रहृद्यं घृष्टं धत्ते स्वच्छतां पूर्वतुल्याम् ।
स्वच्छच्छायं यच्च शुद्धान्तरालं तन्निर्दिष्टं शैवरत्नं तु जात्यम् ॥२१३॥

स्फटिकस्य शोधनमारणम् ।

शोधनं मारणञ्चैव शिवरत्नस्य सर्वदा ।
राजावर्तमणेस्तुल्यं जानीयाद्रसकोविदः ॥२१४॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मृतस्फटिकस्य गुणाः ।

स्फटिको मधुरो बल्यस्तुषारसमशीतलः ।
रक्तपित्तप्रशमनो ज्वरदाहादिनाशनः ॥२१५॥

इति रत्नादिविज्ञानीयो नाम त्रयोविंशस्तरङ्गः ।

राजावर्तवत् । तच्च सुमृतं मधुरादिगुणम् । उक्तञ्च—"पेरोजं हरिताश्मा च भस्माङ्गं हरितं द्विधा ॥ पेरोजं सुकषायं स्यात् मधुरं दीपनं सरम् । स्थावरं जङ्गमञ्चैव संयोगाच्चापि यद्विषम् । तत्सर्वं नाशयेच्छीघ्रं मूलभूतादिदोषजम्" इति ॥२०८-२१०॥

अथ स्फटिकपरिचयः—शीतं स्निग्धमिति ग्राह्यस्फटिकलक्षणम् । उक्तञ्चान्यत्र—"यद्गङ्गातोयबिन्दुच्छवि विमलतमं निस्तुषं नेत्रहृद्यं स्निग्धं शुद्धान्तरालं मधुरमतिहिमं पित्तदाहास्त्रहारि । पाषाणैर्यन्निघृष्टं स्फुटितमपि निजां स्वच्छतां नैव जह्यात्तज्जात्यं जात्वलभ्यं शुभमुपतनुते शैवरत्नं विचित्रम्" इति । तस्य शोधनमारणे राजावर्तवत् । स्फटिकगुणा निगदव्याख्याताः । अथात्र प्रसङ्गात् सर्वेषां सामान्यतो लक्षणनिर्देशः—"श्यामः स्यादिन्द्रनीलस्त्वतिमसृणतनुश्चाथ गारुत्मतः स्यात् । नीलच्छायोऽतिदीप्तोऽप्यथ मिहिरमणिः सूर्यतप्तोऽग्निमुक् स्यात् ॥ चन्द्रांशुस्पर्शतोऽम्भः स्रवति शशिमणिः पुष्परागस्तु पुष्पप्रख्यः श्रीवज्रमुच्चैर्घनसमभिहतं संविशेल्लोहपिण्डे ॥ वैडूर्यं यद्बिडालेक्षणरुचिगदितं स्याच्च गोमेदरत्नं गोमूत्राभं विधूमज्वलदनलनिभं पद्मरागं वदन्ति । मुक्ताशङ्खप्रवालं सरिदधिपतिजं विश्वविख्यातमेतत् राजावर्तन्तु पीतारुणमृदुसुरभिक्षोणिभागोत्थमाहुः" इति ॥२११-२१५॥

# अथ विषोपविषादिविज्ञानीयश्चतुर्विंशस्तरङ्गः

विषपदस्य निर्वचनम् ।

दृष्ट्वैतद् यद्विषीदन्ति जनास्तस्माद्विषं मतम् ।
नरं वा विषिणोत्येतन्मृत्युपाशैस्ततो विषम् ॥१॥

विषस्य नामानि तद्द्वैविध्यञ्च ।

विषं क्ष्वेडश्च गरलं कालकूटश्च तन्मतम् ।
स्थावरं जङ्गमञ्चेति द्विविधं विषमुच्यते ॥२॥

स्थावरजङ्गमविषयोः स्वरूपम् ।

खन्यौषधाश्रयं यत्तु विषं तत्स्थावराह्वयम् ।
सर्पादिजन्तुप्रभवं विषं जङ्गमसंज्ञकम् ॥३॥

स्थावरविषस्य भेदाः ।

अधिष्ठानविभेदेन विषं स्थावरसंज्ञकम् ।
समाख्यातं दशविधं रसतन्त्रविचक्षणैः ॥४॥

स्थावरविषस्य अधिष्ठानानि ।

कन्दः सारोऽथ निर्यासः पुष्पं मूलं फलं दलम् ।
त्वक् क्षीरं खनिरित्यस्य ह्यधिष्ठानानि वै दश ॥५॥

प्रकारान्तरेण स्थावरविषस्य द्वैविध्यम् ।

विषं चोपविषं चेति द्विविधं स्थावरं विषम् ।
प्रथमं वत्सनाभादि द्वितीयं तिन्दुकादिकम् ॥६॥

विषोपविषाणाम्भूयसा रसयोगेषूपयोगात् परिशेषात् विषोपविषाणामपि परिचयावकाशः रससंस्कारोपयोगाच्च । अथ विषं कस्मात् इति चेत् ? तत्राह— दृष्ट्वैतदिति । नरमित्युपलक्षणं इतरप्राणिनामपि विषोपयोगाद्विषाददर्शनात् । तथा चाहुः—"म्रियन्ते मक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्वरो भवेत्" इत्यादिना । अपि च स्मरन्ति हि—"पुरा खल्वमृतार्थं सुरासुरैः सलिलनिधेर्विमथ्यमानात् क्रोध इव रूपवान् सत्त्वं समुद्बभूव कृष्णमनलनयनमूर्ध्वप्रदीप्तकेशं दंष्ट्राकरालं भैरवारावरूपम् । तद्दर्शनादेव यतो देवा दानवाश्च विषण्णास्तस्मात्तद्विषसंज्ञामवाप । तत्सहसैव सर्वभूतानि निर्दग्धुकाममुपयोगविशेषैर्विषममृततां विनयमानो ब्रह्मानुनीयौषधिषु न्यस्तवान् । ततस्तत् स्थावरासु मूर्तिष्वधिवसनात् स्थावरमित्युच्यते । जङ्गमं पुनः पृथिव्या भारावतारार्थमुरगादिरूपेण श्रीविष्णुर्निर्ममे ॥" इति ॥१॥

विषनामानि तन्त्रव्यवहृतानि, तच्च द्विविधं स्थावरजङ्गमप्रभेदादिति । स्थावरं दशविधमधिष्ठानभेदात् । स्मरन्ति हि—"स्थावरं मूलपत्रपुष्पफलत्वक्सारनिर्यासक्षीरधातुकन्दभेदाद्दशाधिष्ठानम्" इति । मूलादिविषाणां परिचयविस्तरस्त्वाकरेभ्य एव कणेहत्यावलोकनीयमित्यत्र विस्तरभयाद्विरमामः ॥२-५॥

अपिच स्थावरं विषं विषोपविषभेदादपि द्विविधमाचख्युः प्राञ्चः । तदेतदाह प्रथमं वत्सनाभादीति ॥६॥

विषस्य नव भेदाः ।

हालाहलः कालकूटः शृङ्गकश्च प्रदीपनः ।
सौराष्ट्रिको ब्रह्मपुत्रो हारिद्रः सक्तुकस्तथा ॥७॥
वत्सनाभ इति ज्ञेया विषभेदा अमी नव ।
रसे रसायनादौ च वत्सनाभः प्रशस्यते ॥८॥
विषाणां सक्तुकान्तां प्रयोगो नेह दृश्यते ।
अतस्त्वेषां विषाणां तु स्वरूपं न प्रदर्शितम् ॥९॥

वत्सनाभक्षुपस्य परिचयः ।

सिन्दुवारदलः पार्श्वे तरुवृद्धिविवर्जितः ।
नीलपुष्पः कन्दविषो क्षुपो हस्तद्वयोच्छ्रितः ॥१०॥
वत्सनाभ इति ख्यातो रसतन्त्रविचक्षणैः ।
गढपाले च काश्मीरे नेपालादौ च जायते ॥११॥

वत्सनाभस्य परिचयः ।

दैर्घ्ये तु पञ्चाङ्गुलतः परं सप्ताङ्गुलोन्मितः ।
व्यासे चैकाङ्गुलात् सार्द्धद्व्यङ्गुलप्रमितस्तथा ॥१२॥

अपि च स्थावरं विषं नवधा विभजन्ति पुराविदः । हालाहलः कालकूट इत्यादिना । हालाहलादिविषाणां तन्त्रान्तरोक्तानि लक्षणानि—गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा । तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः ॥ असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्धायां हिमालये । दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते ॥ देवासुररणे देवैर्हतस्य पृथुमालिनः । दैत्यस्य रुधिराज्जातस्तरुरश्वत्थसन्निभः ॥ निर्यासः कालकूटोऽस्य मुनिभिः परिकीर्तितः । सोऽहिच्छत्रे शृङ्गवेरे कोङ्कणे मलये भवेत् ॥ यस्मिन् गोशृङ्गके बद्धे दुग्धं भवति लोहितम् । स शृङ्गक इति प्रोक्तो द्रव्यतत्वविशारदैः ॥ प्रदीप्तलोहितो यः स्याद्दीप्तिमान् दहनप्रभः । महादाहकरः पूर्वैः कथितः स प्रदीपनः ॥ सुराष्ट्रविषये यः स्यात् स सौराष्ट्रिक उच्यते ॥ वर्णतः कपिलो यः स्यात् तथा भवति सारकः । ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयाचले ॥ हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः । यद् ग्रन्थिः सक्तुकेनैव पूर्णमध्यः ससक्तुकः ॥ तदेतत्कन्दजातीयमेव नवधा प्रकाशितं विषम् । वाग्भटेन कन्दविषेष्वेषां परिगणनात् । यद्यपि च—"साक्तुकं मुस्तकं शृङ्गी बालकं सर्षपाह्वयम् । वत्सनाभश्च कर्मण्यं विषं स्निग्धं घनं गुरु ॥ न जात्वन्यत् प्रयोक्तव्यं कालकूटं विशेषतः ॥" इत्युक्तमभियुक्तैस्तथापि वत्सनाभातिरिक्तमुस्तकादिविषाणां परिचयानुपलम्भात् तदलभ्यत्वाद्वा प्रयोगो नेहोपलभ्यमानतन्त्रेषु दृश्यते । तदेतदाह रसे रसायनादौ च वत्सनाभः प्रशस्यते ॥७-९॥

तत्र वत्सनाभक्षुपस्य परिचयः शिष्यमतिवैशद्यार्थः । अस्य पत्राणि सिन्दुवारतुल्यानि परं पञ्चाङ्गुलदलवत् पञ्चदलसङ्घातवन्ति भवन्ति ॥१०-११॥

आमूलचूलं क्रमशः स्थूलश्च पाण्डुरप्रभः ।
कन्दोऽस्य भिषजां वर्यैर्वत्सनाभ इति स्मृतः ॥१३॥
दीर्घमूलं स्थूलकन्दं वत्सनाभविषक्षुपम् ।
उत्पाट्य शीतसमये वसन्ते वा समाहरेत् ॥१४॥

वत्सनाभस्य भेदाः ।

कृष्णाभः कपिशः पाण्डुर्वर्णतस्त्रिविधो मतः ।
वत्सनाभो विशेषेण क्रमेण गुणवत्तमः ॥१५॥

## वत्सनाभस्य नामानि ।

वत्सनाभो वत्सनागः क्ष्वेडोऽस्त्री च विषं मतम् ।
अमृतञ्च तदेवोक्तं रसतन्त्रविशारदैः ॥१६॥

ग्राह्यवत्सनाभस्य स्वरूपम् ।

स्थूलं स्निग्धं गुरु नवं फलपाकोत्तरोद्धृतम् ।
कीटाद्यभक्षितञ्चैव विषं ग्राह्यमिहोच्यते ॥१७॥

वत्सनाभसंशोधनस्य प्रयोजनम् ।

अविशुद्धं विषं दाहं मोहं हृद्गतिरोधनम् ।
मृत्युञ्च विदधात्याशु तस्मात्तं परिशोधयेत् ॥१८॥

वत्सनाभस्य प्रथमः शोधनप्रकारः ।

यथोक्तगुणसम्पन्नं वत्सनाभं समाहरेत् ।
ततश्चणकसंस्थानं खण्डशः कारयेद्भिषक् ॥१९॥
पाषाणचषके वापि मृत्तिकाभाजने ततः ।
गोमूत्रेण समाप्लाव्य स्थापयेत्प्रखरातपे ॥२०॥
प्रत्यहं पूर्वनिक्षिप्तं गोमूत्रमपनीय तु ।
दत्त्वा च नूतनं मूत्रं तीव्रघर्मे तु विन्यसेत् ॥२१॥
एवं दिनत्रयं कृत्वा त्वचामपनयेत्ततः ।
शोषयेच्च विषं त्वेवं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥२२॥

शीतसमये वसन्ते वा समाहरणं पूर्णवीर्यत्वात्तदानीमस्येति भावः ॥१२-१४॥

कृष्णाभ इति तस्य त्रैविध्यम् । कृष्णापेक्षया कपिशः कपिशापेक्षया च पाण्डुरो गुणवान् इति ॥१५॥

वत्सनाभनामानि तन्त्रव्यवहृतानि ॥१६-१७॥

अशुद्धञ्च विषं दाहादिकारकम् । आशु शीघ्रम् ॥१८॥

यथोक्तगुणसम्पन्नमिति प्रथमः शोधनप्रकारः । यथोक्ता गुणाः स्थूलस्निग्धत्वादयः । संस्थानं आकृतिम् ॥१९-२२॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

विषं चणकसंस्थानं कृत्वा पोट्टलिकागतम् ।
सुरभीपयसा चेह दोलिकायन्त्रयोगतः ॥२३॥
यामद्वयं वा यामैकं स्वेदयेदतियत्नतः ।
संशोधितं विषं त्वेवं विशुद्ध्यति न संशयः ॥२४॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

खण्डीकृतो वत्सनाभः पोट्टलीगर्भसंस्थितः ।
अजादुग्धेन सुस्विन्नो यामतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥२५॥

अथ वत्सनाभस्य गुणाः ।

विषं तु कटुकं तिक्तमुष्णं चैव कषायकम् ।
योगवाहि परं चैतन्महोत्कृष्टं रसायनम् ॥२६॥
त्रिदोषघ्नं विशेषेण मतं वातबलासनुत् ।
दीपनं शीतशमनं बृंहणं बलवर्द्धनम् ॥२७॥
अग्निमान्द्यप्रशमनं प्लीहोदरनिबर्हणम् ।
वातरक्तापहं चैव श्वासकासविधूननम् ॥२८॥
गुदामयग्रहणिकागुल्मनिर्दलनं परम् ।
कुष्ठपाण्डुज्वरहरं त्वामवातप्रणाशनम् ॥२९॥
विनिहन्ति विशेषेण तिमिरं च निशान्धताम् ।
अभिष्यन्दं नेत्रशोथं कर्णशोथञ्च दारुणम् ॥३०॥
कर्णशूलं शिरःशूलं गृध्रसीं कटिवेदनाम् ।
आखुवृश्चिकसर्पाणां विषं चैवाविलम्बितम् ॥३१॥

वत्सनाभस्य विशिष्टा गुणाः ।

विषं प्राणप्रदमलं विधिना परिशीलितम् ।
तदेवाविधिनायुक्तं मतं प्राणहरं परम् ॥३२॥
तस्माद्विषविधानज्ञो रोगाणां लक्षणानि तु ।
विमृश्य सूक्ष्मया बुद्ध्या प्रयुञ्जीत प्रयत्नतः ॥३३॥

गोदुग्धेन अजादुग्धेन वा दोलया यामं स्वेदनादपि शुद्ध्यति ॥२३-२५॥

विषन्तु कटुकमिति वत्सनाभस्य गुणाः। बृंहणं शरीरधातुवृद्धिकरम्। गुदामयः अर्शांसि ॥२६-३१॥

अथास्य भूयः गुणवर्णनं विस्तरेण यथानुभवमाह—यस्माद्विषमाविधिना युक्तं मृत्युकरं तस्मात् सम्यग्विचार्य प्रयत्नतो युञ्जीतेति समन्वयः। यत्रञ्च वृद्धवाग्भटोक्तोऽप्यनुसन्धेयः । तथाहि—"घृतोपस्कृतदेहस्य विशुद्धस्य हिताशिनः। सात्त्विकस्योदिते भानौ योज्यं शीतवसन्तयोः ॥ ग्रीष्मेऽप्यात्ययिके व्याधौ।"

विषं विशेषतो वातवेदनाहरमुत्तमम् ।
मूत्रलं स्वेदजननं शूलनिर्मूलनं परम् ॥३४॥
प्रवृद्धतापशमनं तथा शोथनिषूदनम् ।
तत्तद्धेतुप्रवृद्धाया हृद्गतेश्च नियामकम् ॥३५॥
स्वेदसञ्जनकान्येषां भेषजानामपेक्षया ।
परं तु तापशमनं न चातिस्वेदकृत्तथा ॥३६॥
प्रवृद्धरक्तसञ्चारसुसंयमनसंविधौ ।
अमोघास्त्रमिदं ख्यातं सर्वोत्कृष्टं महौषधम् ॥३७॥
रसतन्त्रचिकित्सायां बाहुल्येन निरूपिते ।
विषप्रयोगे भूम्ना तु प्रवृत्ते सति भारते ॥३८॥
पूर्वाचार्यविनिर्दिष्टं रक्तनिर्हरणादिकम् ।
इदानीमत एवेह तिरोभूतं तु निर्भरम् ॥३९॥
विशोधितं खलु विषं मात्रया परिशीलितम् ।
हृदयस्य गतिं नैवावसादयति कर्हिचित् ॥४०॥
मस्तिष्कदेशे संवृद्धां रक्तसञ्चरणक्रियाम् ।
नाशयत्याशु मस्तिष्के जातं वा रक्तसञ्चयम् ॥४१॥
फुप्फुसच्छदशोथघ्नस्तथा फुप्फुसशोथनुत् ।
तथा शोथसमुद्भूतविविधज्वरवेगजित् ॥४२॥
शोथं विनाशयत्याशु हृदयावरणोत्थितम् ।
तथान्त्रावरणोद्भूतं ज्वरञ्च विनिहन्त्यलम् ॥४३॥
फुप्फुसच्छदशोथादिरोगाणां प्रक्रमे विषम् ।
प्रयुक्तं निरुणद्ध्येतत् केषांचिद्भिषजां मतम् ॥४४॥
गलशोथं तुण्डिकेरीं तथैव गलशुण्डिकाम् ।
अन्यांश्च तरुणान् कण्ठरोगानाशु निहन्त्यलम् ॥४५॥

इति । तथा—"अभ्यस्तेऽपि विषे यत्नात् वर्जनीयान् विवर्जयेत् । कट्वम्लतैललवणदिवास्वप्नातपानलान् ॥ रूक्षमन्नं विशेषेण भयं वाजीर्णतः सदा ॥ हृद्विभ्रमं कर्णरुजामन्यांश्चानिलजान् गदान् ॥ विषं रूक्षाशिनः कुर्यात् मृत्युमेव त्वजीर्णतः" इति च । प्रवृद्धस्तापः त्वगूष्मेति यावत्, तस्य शमनम् । पूर्वाचार्यैः सुश्रुतवाग्भटादिभिः । अतएवेति हेतुसमुच्चयः । यस्माद्विषं रक्तगतिनियामकं तस्मादित्यर्थः । शुद्धं हृदयस्य गतिं नैवावसादयति । अशुद्धमतिमात्रम्वा शीलितन्तु हृदयावसादकरमस्त्येवेत्यर्थः ॥ फुप्फुसच्छदशोथः "Pleurisy" इत्याङ्ग्लभाषायाम्, तस्य विनाशकः । फुप्फुसशोथस्तु 'Pneumonia' इत्याख्यायते पाश्चात्य-

तत्तत्स्थानसमुद्भूतं त्वभिघातादिहेतुजम् ।
बाह्यमाभ्यन्तरं रक्तस्रावं ह्रासयति द्रुतम् ॥४६॥
सदाहं सक्षवं तीव्रशिरोवेदनयान्वितम् ।
सदाहभ्रूयुगं हन्ति प्रतिश्यायं नवोत्थितम् ॥४७॥
सकफां बहुरक्तां वा स्वल्परक्तामुपक्रमे ।
प्रवृद्धमलवेगाढ्यां विनिहन्ति प्रवाहिकाम् ॥४८॥
ऊर्ध्वजत्रुगता या तु नाडिका पञ्चमी मता ।
शूलं तदुत्थितं शीघ्रं विनिहन्ति विशेषतः ॥४९॥
बहुवेगं वाल्पवेगं प्रगाढारक्तलोहितम् ।
ज्वरान्वितं तूर्ध्वगतं रक्तपित्तं व्यपोहति ॥५०॥
तावदेव प्रयोक्तव्यं विषं होरात्रयोत्तरम् ।
गात्रतापो भवेन्नेह यावत् खलु शतांशिकम् ॥५१॥
अन्तर्दाहसमायुक्तं द्रुतं प्रबलनाडिकम् ।
पिपासया परिगतं द्रुतहृद्गतिसंयुतम् ॥५२॥
अजीर्णाध्मानसंयुक्तं तथैव स्वेदवर्जितम् ।
अतिमात्राभिसंवृद्धगात्रतापांशसंगतम् ॥५३॥
कासकम्पशिरःशूलैः पर्याकुलमनारतम् ।
अस्थैर्यारतिवैचित्यभयोद्वेगादिसंयुतम् ॥५४॥
वातवेदनयाक्रान्तं त्वारक्तमुखमण्डलम् ।
शुष्कोष्णचर्मसंस्पर्शं प्रगाढारक्तमूत्रकम् ॥५५॥
शीतपूर्वं तु दाहान्तं ज्वरं विविधहेतुजम् ।
विषं विधिप्रयुक्तं तु नाशयत्याशु निश्चितम् ॥५६॥
विविधोत्थानसंभूतान् विविधस्थानसंस्थितान् ।
निहन्ति तरुणानाशु शोथांस्तु विविधाकृतीन् ॥५७॥

भिषक्तन्त्रेषु । हृदयावरणोत्थितः शोथः "Pericarditis," इति । अन्त्रावरणोद्भूतं ज्वरमिति तत्र शोथहेतुतया जातमिति यावत् । अयं हि "Peritonitis" इत्याख्यया प्रसिद्धः । प्रक्रम इति प्रारम्भकाले । तुण्डिकेरी गलरोगविशेषः "शोथः स्थूलस्तोदाहप्रपाकी श्लेष्मासृग्भ्यां तुण्डिकेरी मता तु" इत्युक्तलक्षणः । जत्रूर्ध्वगता पञ्चमी नाडिका "Fifth cranial Nerve" "Trigeminal Nerves" वा कथ्यते । अन्तर्दाहसमायुक्तामित्यादिना ज्वरस्य सोपद्रवस्य आवास्थिकस्य विस्तरेण वर्णनम् । सत्स्वेषु लक्षणेषु विधिप्रयुक्तं विषं ज्वरं हन्ति । तरुणान् बलवतो

विविधोत्थानसंस्थानां त्वसह्यत्वप्रकाशिकाम् ।
स्पर्शासह्यां रात्रिभवां वेदनाञ्च निहन्त्यलम् ॥५८॥
तत्तद्रोगघ्नभैषज्ययुतं तु विमलं विषम् ।
योगवाहितया हन्ति सर्वानेव महामयान् ॥५९॥
नानारसप्रयोगेण शान्तिं यान्ति न ये गदाः ।
विषप्रयोगेण तु ते प्रशाम्यन्ति न संशयः ॥६०॥

विषप्रयोगस्य निषेधः ।

न बालेष्वतिवृद्धेषु रोगिणीगर्भिणीषु च ।
न चातिक्षीणगात्रेषु यक्ष्मलक्ष्मयुते न च ॥६१॥
न क्रोधिते न च श्रान्ते हृद्दौर्बल्ये विशेषतः ।
वत्सनाभविषं वैद्यः प्रायशो न प्रयोजयेत् ॥६२॥
एतेष्वपि प्रयोक्तव्येऽवश्यं खलु विधानवित् ।
यत्नतोऽत्यल्पकालार्थं युञ्जीतात्यल्पमात्रया ॥६३॥

विषस्य मात्रया प्रयोगे फलवैशिष्ट्यम् ।

विषं भवति पीयूषं मात्रया विनियोजितम् ।
तदेवामात्रया युक्तं द्रुतं मुष्णाति जीवितम् ॥६४॥
तस्मात् पूर्वं तु रोगाणां रोगिणां च बलाबलम् ।
वीक्ष्य देशादिकञ्चापि विषमात्रां प्रकल्पयेत् ॥६५॥

वत्सनाभविषस्य मात्रा ।

कलांशतो रक्तिकाया वस्वंशप्रमितं विषम् ।
विमलं विनियुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥६६॥

अथ वत्सनाभविषस्य आमयिकः प्रयोगः ।

मृत्युञ्जयरसः ।

अमृतं द्विगुणामलेङ्गुलाढ्यं त्रिदिनं त्वार्द्रकवारिणा निपिष्टम् ।
बलिमागधिकामरीचटङ्कैः समभागैः परिपेषयेन्निकामम् ॥६७॥

नवीनानिति विशेषः । न संशय इति निश्चितानुभवप्रकाशनम् ॥३२-६०॥

न बालेष्वतिवृद्धेष्विति विषप्रयोगनिषेधः तीक्ष्णवीर्यत्वात् हृदयावसादकत्वाच्च वत्सनाभस्य । अत्र चापि प्रयोगावश्यकता चेत् अत्यल्पकालमात्रोऽस्य प्रयोगो निरापद इति ॥६१-६३॥

विषं भवति पीयूषममृतं मात्रया विनियोजितम् । मात्रा च रोगिदेशकालबलाबलापेक्षयेति बोधयति तस्मात् पूर्वन्त्विति । रक्तिकायाः षोडशांशतः अष्टमांशपर्यन्तमस्य मात्रानिर्धारणम् ॥६४-६६॥

अस्य च रोगयोग्यप्रयोगक्रमे प्रथमतो मृत्युञ्जयरसः—यद्यपि तन्त्रान्तरेषु

वटिकाः कारयेद्यत्नात् ततो विषविधानवित् ।
गुञ्जार्धसम्मिता वापि गुञ्जापादांशसम्मिताः ॥६८॥
रसोऽयं तु समाख्यातो मृत्युञ्जयसमाह्वयः ।
अयं वातज्वरहरस्तथा फुप्फुसशोथहृत् ॥६९॥
प्रवाहिकाप्रशमनो विविधज्वरनाशनः ।
आध्मानाजीर्णसंयुक्तसंनिपातनिपातनः ॥७०॥

मृत्युञ्जयरसस्य आमयिकः प्रयोगः ।

आरक्तवक्त्रे प्रबलज्वरे च श्वासोच्छ्रये कष्टदकासवेगे ।
देयो दिनेऽयं प्रथमे द्वितीये मृत्युञ्जयः फुप्फुसशोथरोगे ॥७१॥
रसोऽयं शीलितस्तीव्रज्वरवेगसमन्वितम् ।
आध्मानाजीर्णसंयुक्तं कृमिरोगं विनाशयेत् ॥७२॥
विविधोत्सेधजं वापि हृदावरणशोथजम् ।
ज्वरमारम्भवेलायां हन्ति मृत्युञ्जयो रसः ॥७३॥
नवज्वरायमाणं च त्वजीर्णाध्मानसंयुतम् ।
सन्निपातं निहन्त्याशु रसोऽयं निम्बुकाम्भसा ॥७४॥
गौरवारुचिसंसृष्टं सामं वापि निरामकम् ।
रसोऽयं निम्बुकद्रावैर्निहन्ति विषमज्वरम् ॥७५॥
पिप्पलीमधुसंयुक्तो रसोऽयं परिशीलितः ।
नवज्वरायमाणन्तु जीर्णज्वरमपोहति ॥७६॥
सोत्सेधारक्तशिश्नाग्रं सदाहं वेदनान्वितम् ।
निहन्त्यारम्भवेलायामौपसर्गिकमेहकम् ॥७७॥

हिङ्गुलेश्वरो रसः

अमृतं विमलं युगतोलमितं दरदं च कणा सममेव समम् ।
परिपेष्य भृशं खलु सार्द्धयवप्रमिता वटिका विदधीत बुधः ॥७८॥
रसोऽयं तु समाख्यातो विबुधैर्हिङ्गुलेश्वरः ।
आमवातप्रशमनस्तथा वातज्वरापहः ॥७९॥

विषहिङ्गुलयोरार्द्रकवारिणा पेषणं नोक्तं तथापि अनुभूतचरत्वादुपयुक्ततमत्वाच्चात्र कथितमाचार्यैरिति । अस्य च आवस्थिकः प्रयोगः स्वानुभूतचरस्तन्त्रान्तरानुक्तोऽप्याविष्कृतः ॥६७–७७॥

हिङ्गुलेश्वरः—शुद्धविषं द्वितोलकम्, हिङ्गुलं द्वितोलकम्, पिप्पली द्वितोलकमिता । वारिणा पेषयित्वा सार्धयवप्रमिता वटिका विधेयाः । सोऽयमामवाता-

हिङ्गुलेश्वरस्य आमयिकः प्रयोगः ।

तीव्रज्वरं साङ्गमर्दं सन्धिशूलसमन्वितम् ।
आमवातं निहन्त्याशु शीलितो हिङ्गुलेश्वरः ॥८०॥
शीतकम्पाङ्गमर्दाढ्यं शिरोवेदनयान्वितम् ।
रसोऽयं शीलितो हन्ति वातिकज्वरमुल्बणम् ॥८१॥
नवज्वरायमाणन्तु जीर्णज्वरमथापि वा ।
सविरामज्वरं हन्ति रसोऽयं परिशीलितः ॥८२॥

पञ्चामृतरसः ।

अमृतं तोलकमितं रसं गन्धञ्च तन्मितम् ।
मरिचं टङ्कणञ्चैव तोलकत्रितयोन्मितम् ॥८३॥
समादाय ततो वारा वटिका रक्तिकोन्मिताः ।
निर्मापयेद्भिषग्वर्यो रसः पञ्चामृताभिधः ॥८४॥
विविधोत्थानसंस्थानं विविधस्थानसंस्थितम् ।
ज्वरातिसारयुक्तञ्च शोथं हन्त्यविलम्बितम् ॥८५॥
जलोदरं शिरःशूलं पीनसञ्च गलग्रहम् ।
नासारोगं कण्ठरोगं हन्ति च श्लैष्मिकामयम् ॥८६॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

पुनर्नवाकषायेण रसोऽयं वार्द्रकद्रवैः ।
विविधोत्थानसंस्थानं शोथं हन्त्याशु सर्वगम् ॥८७॥
आर्द्रकद्रवयोगेन रसोऽयं परिशीलितः ।
शिरःशूलं निहन्त्याशु वृक्षं शक्राशनिर्यथा ॥८८॥

शिवताण्डवरसः ।

विषं तु तोलकमितं रससिन्दूरकं तथा ।
तालकं विमलं सूतं बलिं च समभागिकम् ॥८९॥
चूर्णीकृतं च मरिचं चतुस्तोलकसंमितम् ।
समादाय भिषग्वर्यः पेषयेदार्द्रकद्रवैः ॥९०॥
निर्मापयेद्विधानज्ञो वटिका रक्तिकोन्मिताः ।
रसोऽयं तु समाख्यातः शिवताण्डवसंज्ञकः ॥९१॥

दिशमनः । सविरामज्वरमिति विरम्य पुनर्वेगोदये जनिशीलम् ॥७८-८२॥

पञ्चामृतरसः—वारा जलेन । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥८३-८८॥

शिवताण्डवरसः—विषादिगन्धकान्तानां प्रत्येकमेकतोलकम्, मरिचस्य च

दृढदन्तं लिप्तदेहं भ्रान्ततारकलोचनम् ।
विषयाशङ्ककरणं सन्निपातं निपातयेत् ॥९२॥

आनन्दभैरवो रसः ।

अमृतं गव्यमूत्रेण यत्नतो विमलीकृतम् ।
मागधी मरिचं चैव सौभाग्यं दरदं तथा ॥९३॥
समं समं समादाय वारिणा परिपेषयेत् ।
रक्तिकार्द्धमिताश्चैव वटिकाः कारयेत्ततः ॥९४॥
प्रवाहिकाप्रशमनः पूयमेहप्रणुत्परम् ।
ज्वरातीसारजिन्नाम्ना रसो ह्यानन्दभैरवः ॥९५॥

आनन्दभैरवस्य आमयिकः प्रयोगः ।

सशोथारक्तशिश्नाग्रं दाहकण्डूयनान्वितम् ।
पूयमेहं निहन्त्याशु रसो ह्यानन्दभैरवः ॥९६॥
अतीसारं ज्वरोद्भूतं ज्वरं वाप्यतिसारजम् ।
बहुतापं वातिवेगं हन्त्ययं तु रसोत्तमः ॥९७॥
अजीर्णशूलप्रबलज्वरायां प्रवाहिकायां कफवातजायाम् ॥
ज्वरोपशान्त्यै विनियोजनीयः फलेन्द्रपत्रस्वरसादियोगात् ॥९८॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

जयावटी ।

विषं निशा कटुत्रिकं कृमिघ्ननिम्बमुस्तकम् ।
समं समं समोन्मितं जयन्तिकाशिफारजः ॥९९॥
समाहरेद्भिषग्वरो वटीं द्विगुञ्जसंमिताम् ।
प्रणाययेत्तु नामतो बुधैर्मता जयावटी ॥१००॥
जयावटी विशेषतः प्रमेहकासपाण्डुजित् ।
नवज्वरापहा परं तथैव रक्तपित्तनुत् ॥१०१॥

जयावटिकाया आमयिकः प्रयोगः ।

चन्दनस्य कषायेण शीलिता तु जयावटी ।
रक्तपित्तं निहन्त्याशु सज्वरं त्वविलम्बितम् ॥१०२॥

चतुस्तोलकं गृहीत्वा आर्द्रकरसैः पेषयेत् । व्याख्यासमानमन्यत् ॥८९-९२॥

आनन्दभैरवः—यत्नतो विमलीकरणं प्रागुक्तम् । दरदं हिङ्गुलम् । सर्वं समानमानम् । पूयमेहः "Gonorrhæa" इत्याङ्गलभाषायाम् । सशोथारक्तशिश्नाग्रमिति प्रयोगयोग्यरोगावस्थानिर्देशः । फलेन्द्रपत्रं राजजम्बुवृक्षपत्रम् ॥९३-९८॥

जयावटी—निशा हरिद्रा, कृमिघ्नं विडङ्गम् । रोगप्रयोगस्तु यद्यप्यनुपा-

बलामूलकषायेण शीलिता तु जयावटी ।
जत्रूर्ध्वपञ्चमीनाडीगतं शूलं व्यपोहति ॥१०३॥
मुस्तेन्द्रयवविश्वानां क्वाथेन तु जयावटी ।
शीलिता ग्रहणीं हन्ति सज्वरामतिदारुणाम् ॥१०४॥
पर्पटस्य कषायेण जया तु परिशीलिता ।
विनाशयति पित्तोत्थं ज्वरं खल्वतिदारुणम् ॥१०५॥

कफकेतू रसः ।

अमृतं तोलकमितं गोमूत्रपरिशोधितम् ।
पिप्पली शङ्खभसितं टङ्कणं चैव तन्मितम् ॥१०६॥
शृङ्गवेररसेनैव पेषयेत्तु दिनत्रयम् ।
गुञ्जार्धमात्रा वटिकाः कर्तव्याः खलु यत्नतः ॥१०७॥
रसोऽयं भाषितो नाम्ना कफकेतुसमाह्वयः ।
प्रतिश्यायं तथा कासं कण्ठरोगञ्च नाशयेत् ॥१०८॥
गलग्रहं कर्णरोगं श्वासं प्रतमकाभिधम् ।
विनिहन्ति विशेषेण रसोऽयमविलम्बितम् ॥१०९॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः ।

क्षौद्रार्द्रकरसोपेतो रसोऽयं परिशीलितः ।
तीव्रशिरोव्यथोपेतं स्तब्धाङ्गं काससंयुतम् ॥११०॥
सज्वरं वातजं वापि खलु वातबलासजम् ।
प्रतिश्यायं निहन्त्याशु दिवसत्रयमात्रतः ॥१११॥
सन्निपातसमुद्भूतं तथैव तु गलग्रहम् ।
कर्णक्षतादिजनितं ज्वरं हन्ति च दारुणम् ॥११२॥
नवज्वरायमाणञ्च प्रतिश्यायसमन्वितम् ।
श्वासं प्रतमकाभिख्यं नाशयत्यविलम्बितम् ॥११३॥

विषरसायनम् ।

अमृतं तोलकमितं गोमूत्रविमलीकृतम् ।
तत्समं रससिन्दूरं हिङ्गुलं विमलं तथा ॥११४॥

नभेदेन तन्त्रान्तरेषु विस्तरेणोक्तः तथापि विषप्रयोगमधिकृत्य विशेषतो येषु येषु रोगेषु प्रयुज्यते तेषामेवात्र परिसंख्यानम् ॥९९-१०५॥

कफकेतूरसः—शृङ्गवेररसेन आर्द्रकरसेन। अनुपानानि आवस्थिकः प्रयोगकालश्चानुभूतचरः विशदीकृतः। दिवसत्रयमात्रत इति अनुभवविषयीभूतकालनिवेदनं प्रायिकम् ॥१०६-११३॥

विषरसायनम्—गोमूत्रविमलीकृतमिति विशेषः। तारं रजतम्। रसगन्धक-

तथैव तारं ताम्रं च रसगन्धकजारितम् ।
व्योषं पलार्द्धप्रमितं चतुर्जातं च चित्रकम् ॥११५॥
समादाय भिषग्वर्यो वारिणा परिपेषयेत् ।
वटिकाः कारयेद्युक्त्या रक्तिद्वितयसंमिताः ॥११६॥
प्राणाचार्यैः समाख्यातं नाम्ना विषरसायनम् ।
बल्यं वर्ण्यं परं वृष्यं नानारोगनिषूदनम् ॥११७॥
मासद्वयप्रयोगेण रसस्यास्य निरन्तरम् ।
दिव्यदृष्टिर्दीर्घकायो भवत्येवाविलम्बितम् ॥११८॥
अग्निसंदीपनमिदं यकृत्प्लीहनिषूदनम् ।
अजीर्णानाहशमनं परं शूलनिबर्हणम् ॥११९॥
कर्तुं जीवनसाफल्यं विहर्तुं ललनाकुले ।
यौवनानन्दमाहर्तुमिदं सेव्यं रसायनम् ॥१२०॥

अमृतरसायनम् ।

विषं द्वितोलकमितं सुरभीमूत्रभावितम् ।
धात्रीहतं कान्तलोहं गगनं स्वर्णमाक्षिकम् ॥१२१॥
स्वर्णसिन्दूरकञ्चैव तारं वङ्गञ्च तन्मितम् ।
खादिरं नागरं चैव त्रितोलकमितं पृथक् ॥१२२॥
समादाय भिषग्वर्यः कन्यानीरेण मर्दयेत् ।
निर्मापयेत्तु वटिका रक्तिद्वितयसंमिताः ॥१२३॥
समाख्यातं भिषग्वर्यैर्नाम्नामृतरसायनम् ।
नानातङ्कप्रशमनं रसायनमनुत्तमम् ॥१२४॥
रसायनमिदं रम्यं दीपनं बृंहणं परम् ।
बलसञ्जननञ्चैव रतिशक्तिविवर्द्धनम् ॥१२५॥
कासश्वासप्रशमनं क्षयक्षयकरं परम् ।
क्लैब्यापहं विशेषेण शुक्रतारल्यनाशनम् ॥१२६॥
अतीसारग्रहणिकावह्निमान्द्यनिषूदनम् ।
परं त्वग्दोषशमनं तथा कुष्ठविनाशनम् ॥१२७॥

जारितमिति ताम्रविशेषणं प्रकारान्तरमृतनिषेधाय । युक्त्या सावधानतया। कर्तुं जीवनसाफल्यमिति वृष्यत्वादस्य योगस्य ॥११४-१२०॥

अथामृतरसायनमपरम्—सुरभीमूत्रं गोमूत्रम्। धात्री आमलकी तत्स्वरसेन शतधा पुटितं कान्तं म्रियत इति पूर्वमुक्तम्। गगनं अभ्रकम्। खादिरं खदिरसारः।

अपत्यकरमत्यन्तं परमोजोविवर्द्धनम् ।
धृतिस्मृतिप्रदश्चैव नानामेहनिषूदनम् ॥१२८॥
यौवनोपवने नित्यं रतिपुष्पचिचीषया ।
विहरद्भिः कामिभिस्तु सेव्यमेतद्रसायनम् ॥१२९॥
एतद्दिव्यरसायनं घृतसिताक्षौद्रेण संयोजितं
वर्षैकं परिशीलितं ह्यविरतं कामं द्विगुणोन्मितम् ।
वार्द्धक्यं विनिहन्त्यलं शमयति श्लेष्माणमत्युल्बणं
कामं कामकलाविलासचतुरप्रौढाङ्गनारञ्जनम् ॥१३०॥

अथ विषस्य प्रयोगाः ।

व्योषताम्रसमायुक्तं विषं तु परिशीलितम् ।
वातशूलं तथा गुल्मं विनिहन्ति सुदारुणम् ॥१३१॥
मधुयष्टीपद्मकन्दलाक्षोशीरयुतं विषम् ।
शीलितं तण्डुलाम्भोभी रक्तपित्तहरं परम् ॥१३२॥
वचाचन्दनलोध्राढ्यं विषं क्षौद्रेण शीलितम् ।
समाख्यातं विशेषेण जीर्णज्वरविनाशनम् ॥१३३॥
वरीविदारिकाद्राक्षाकपिकच्छूसमन्वितम् ।
विषं तु मधुना लीढं शुक्रसञ्जननं परम् ॥१३४॥
रजनीगोक्षुरद्राक्षायुतं युक्तं विषं द्रुतम् ।
गोक्षुरस्य कषायेण मूत्रकृच्छ्रप्रणाशनम् ॥१३५॥
त्रायन्तीवायसीमूलगायत्रीराजपादपैः ।
शृतैर्विषं शीलितं तु ख्यातं कुष्ठनिषूदनम् ॥१३६॥
पाषाणभेदाश्मजतुयवक्षारसमन्वितम् ।
अमृतं शीलितं हन्ति त्वश्मरीमतिदारुणाम् ॥१३७॥
सर्जिकाक्षारसंयुक्तं सव्योषं परिशीलितम् ।
विषं खलु समाख्यातं परं गुल्मप्रणाशनम् ॥१३८॥
जन्तुघ्नदाडिमशिफाशतपुष्पायुतं विषम् ।
शीलितं नाशयत्याशु क्रिमिरोगं सुदारुणम् ॥१३९॥

रतिरेव पुष्पं तस्य चिचीषा चयनेच्छा । कामं अत्यर्थम् ॥१२१-१३०॥

अथ विषस्य प्रयोगाः—व्योषं त्रिकटु । पद्मकन्दः शालूकं बिसम्वा । त्रायन्ती त्रायमाणा । वायसीमूलं काकमाचीमूलम् । "काकाह्वा चैव वायसी" इति निघण्टुः । गायत्री खदिरः । राजपादपः आरग्वधः। अश्मजतु शिलाजतु । दाडिम-

त्रिक्षारशरपुङ्खाढयं कणामूलयुतं विषम् ।
शीलितं मात्रया नित्यं मतं प्लीहानिषूदनम् ॥१४०॥

अथास्य बाह्यप्रयोगाः ।

बीजपूरद्रवैः पिष्टं विषं समसितायुतम् ।
अञ्जनान्नाशयत्याशु काचं नातिचिरोत्थितम् ॥१४१॥
निशाद्वयकणायुक्तं विषं कृष्णाञ्जनान्वितम् ।
अञ्जितं नाशयत्येवं काचं नातिचिरोत्थितम् ॥१४२॥
त्रिसप्तवारं त्वमृतं भावितं धात्रिकारसैः ।
अञ्जितं शुद्धशङ्खाढयं तिमिरं हन्ति दारुणम् ॥१४३॥
सुरभीमूत्रयोगेन सप्तधा भावितं विषम् ।
सकणं त्वञ्जितं यत्नान्मतं काचजिदञ्जनम् ॥१४४॥
सुश्लक्ष्णपिष्टहीराढयं विषं गोमूत्रभावितम् ।
नारीस्तन्येन संघृष्टं मतं काचजिदञ्जनम् ॥१४५॥
करवीरकरञ्जार्कनिम्बपत्रनिशायुतम् ।
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठासप्तपर्णवचान्वितम् ॥१४६॥
मालतीपत्रसंयुक्तं विषं तालशिलायुतम् ।
प्रलेपेन निहन्तीह व्रणान् कुष्ठसमुद्भवान् ॥१४७॥
घृष्टमार्द्रकतोयेन विषमत्यल्पमात्रया ।
सद्यःपूरणयोगेन कर्णशूलहरं मतम् ॥१४८॥
कदलीकन्दतोयेन विषं भृङ्गाम्बुभावितम् ।
पूरणाद्विनिहन्तीह पुष्पं नातिचिरोत्थितम् ॥१४९॥
भृङ्गराजरसेनैव पूरणाच्च निशान्धताम् ।
विषाञ्जिते च नयने सिञ्चेद्धारा मुहुर्मुहुः ॥१५०॥

विषप्रभा वर्तिका ।

विषं तु तोलकमितं निशास्वरसपेषितम् ।
विशोधिता रोगशिला भृङ्गराजद्रवेण तु ॥१५१॥

शिफा दाडिमीमूलम् ॥१३१-१४०॥

समा विषतुल्या या सिता खण्डं तद्युतम् । काचः नेत्ररोगविशेषः । तिमिरमेव विकृतं सत् काचतां याति। सकणं पिप्पलीसहितम् । करवीरो हयमारिः, निशा हरिद्रा, तालं हरितालम्, शिला मनःशिला । विषाञ्जिते चेत्युपक्रमः विषतीक्ष्णताप्रतिषेधाय सर्वत्र ज्ञेयः ॥१४१-१५०॥

विषप्रभा वर्तिका—अक्षस्य बिभीतकस्य बीजम् । बीजस्य मज्जा ग्राह्या ।

श्लक्ष्णचूर्णीकृतं शङ्खं त्वब्धिफेनं च सैन्धवम् ।
कणाभया लोध्रनिशे बीजमज्जकरञ्जयोः ॥१५२॥
वृक्षाम्लं मरिचं चैव मञ्जिष्ठा रक्तचन्दनम् ।
समं समं समादाय त्वजाक्षीरेण पेषयेत् ॥१५३॥
निर्मापयेद्भिषग्वर्यो वर्तिकाः खलु शोभनाः ।
नामतस्तु समाख्याता भिषग्भिस्तु विषप्रभाः ॥१५४॥
सङ्घृष्टा वर्तिकावारा नेत्रयोर्विनियोजिता ।
शुक्रार्ममांसपिल्लादीन् रोगान् नाशयति द्रुतम् ॥१५५॥
शिरीषदलपुष्पाढ्यं विषं तु परिशीलितम् ।
समाख्यातं विशेषेण भृशमाखुविषापहम् ॥१५६॥
कदलीकन्दतोयेन विषं साज्यं प्रयोजितम् ।
अशनाल्लेपनाच्चैव हन्ति सर्पविषं भृशम् ॥१५७॥
गोतक्रेण समायुक्तं विषमत्यल्पमात्रया ।
निपीतं शमयत्येव विषमाखुकुलोद्भवम् ॥१५८॥
विषं तु तिलतैलेन घृष्टं लेपप्रयोगतः ।
विनिहन्त्यचिरादेव वृश्चिकार्तिं सुदारुणाम् ॥१५९॥
अर्कक्षीरेण लिप्तं तु विषमत्यल्पमात्रया ।
सर्वासामेव लूतानां विषं जयति दारुणम् ॥१६०॥
कुष्ठैलाबाकुचीमांसीदेवदारुनतान्वितम् ।
विषं पानप्रलेपाभ्यां मतं सर्वविषापहम् ॥१६१॥
विषगर्भाभिधं तैलं नित्यमभ्यङ्गयोजितम् ।
मन्यास्तम्भं हनुस्तम्भं पक्षाघातं परिग्रहम् ॥१६२॥
सर्वाङ्गग्रहणं पृष्ठत्रिककम्पादिकं तथा ।
निहन्ति हि विशेषेण निखिलानिलवेदनाः ॥१६३॥

अथ उपविषाणां नामानि ।

विषतिन्दुकबीजं च त्वहिफेनञ्च रेचकम् ।
धत्तूरबीजं विजया गुञ्जा भल्लातकाह्वयः ॥१६४॥

तथा करञ्जस्य च बीजमज्जा ॥१५१-१५५॥

शिरीषस्य पत्रपुष्पाभ्यां संयुक्तं विषं विशेषतो मूषिकविषापहम् । साज्यं सघृतम् । लेपनात् दंशदेशे । नतं तगरम् । विषगर्भाभिधं तैलं विषगर्भतैलम्, तद्यथा—धत्तूरस्य रसस्य पञ्चकुडवे तैलं तथा काञ्जिकं प्रस्थानाञ्च चतुष्टयं गदवचा त्रिंशत्परं शाणकाः । हृद्धात्रीमरिचात्पृथङ् नव विषात् षट् स्वर्णबीजात्पटोः स्युः सप्ताधिकविंशतिः परिमितं तीव्रानिलध्वंसनम् ॥१५६-१६३॥

अथ क्रमप्राप्तोपविषनिरूपणे प्रथमत उपविषाणां नामतः कीर्तनम्—

अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं लाङ्गली करवीरकम् ।
समाख्यातो गणोऽयं तु बुधैरुपविषाभिधः ॥१६५॥

## अथ विषतिन्दुकस्य नामानि ।

कुचेलकं कुचेलश्च कुचिला कुचिलं तथा ।
विषतिन्दुस्तथा तिन्दुस्तिन्दुकं विषतिन्दुकम् ॥१६६॥
कारस्करो रम्यफलः कुपाको विषमुष्टिका ।
विषमुष्टिः कालकूटस्तदेव विनिगद्यते ॥१६७॥

### विषतिन्दुकस्य परिचयः ।

कारस्करः समाख्यातः शिखिजातीयकस्तरुः ।
काण्डोऽस्य वक्रः स्थूलश्च काण्डत्वक् भसितप्रभा १६८॥
पत्रं तु वर्तुलं प्रायो मसृणं खल्वखण्डितम् ।
हरिद्वर्णं स्पष्टशिरं ह्रस्वकं पत्रवृन्तकम् ॥१६९॥
कुसुमं लघु शुक्लञ्च हरिदाभञ्च कोमलम् ।
नारङ्गरङ्गं मसृणं फलं रम्यं सुवर्तुलम् ॥१७०॥
मज्जा शुभ्रा कोमला च बीजं वृत्तञ्च रोमशम् ।
बीजमेव चिकित्सायां विबुधैर्विनियुज्यते ॥१७१॥
कोङ्कणे च तथा वङ्गे दक्षिणे च विशेषतः ।
देशेष्वन्येषु च तथा जायते विषतिन्दुकम् ॥१७२॥

### विषतिन्दुकस्य प्रथमः शोधनप्रकारः ।

विषतिन्दुकबीजानि विन्यसेद् गृहवारिणि ।
दिनत्रयं प्रयत्नेन त्वपनीय बहिस्त्वचम् ॥१७३॥
निदाघे चाथ संशोष्य चूर्णयेद्भिषजां वरः ।
एवं विशुद्धिमायाति सर्वथा विषतिन्दुकम् ॥१७४॥

### द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

कारस्करस्य बीजानि त्वतिमन्दाग्नियोगतः ।
निधाय पिष्टपचने तावदाज्येन भर्जयेत् ॥१७५॥

विषतिन्दुकबीजमित्यादि । रेचकं जयपालः ॥१६४-१६५॥

तत्रादौ विषतिन्दुककीर्तनं कुचेलकमित्यादि—भसितप्रभा भस्मसदृश-प्रभायुक्ता । स्पष्टाः शिराः यत्र तादृशम् । पत्रवृन्तकञ्च ह्रस्वकम् इत्यन्वयः । हरिदाभं ईषद्धरिद्वर्णम् । मज्जा फलमज्जा ॥१६६-१७२॥

प्रथमोऽस्य शोधनप्रकारः—गृहवारिणि काञ्जिके ॥१७३-१७४॥

द्वितीयः प्रकारः—पिष्टपचनं 'तवा' इति हिन्दीभाषायाम् । कपिशप्रभा

यावद् बहिस्त्वचा किञ्चिज्जायते कपिशप्रभा ।
कुचेलमेवं त्वरितं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥१७६॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

विषतिन्दुकबीजानि पोट्टल्यां विन्यसेद्भिषक् ।
स्वेदयेद् गव्यपयसा दोलिकायन्त्रमार्गतः ॥१७७॥
एवं यामैकमात्रेण शुद्धिमायान्त्यनुत्तमाम् ।
शोधितं तिन्दुकं त्वेवं वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ।१७८॥

विषतिन्दुकस्य गुणाः ।

विषतिन्दुकमाग्नेयं कटुकं दीपनं परम् ।
उग्रवीर्यं तीक्ष्णसारं कामोद्दीपनमुत्तमम् ॥१७९॥
अम्लपित्तप्रशमनं मूत्रलं क्षुत्प्रदीपनम् ।
पाचनं श्लेष्महरणं बलसञ्जननं परम् ॥१८०॥
मेदोहरं रुचिकरं सारमेयविषापहम् ।
ग्रहणीहरमत्यन्तं तथोन्मादविनाशनम् ॥१८१॥
आध्मानापहमत्यन्तं तथाजीर्णविनाशनम् ।
आमाशयोत्थशूलघ्नं हृद्दौर्बल्यहरं परम् ॥१८२॥
श्वासप्रशमनञ्चैव तथा फुफ्फुसशोथनुत् ।
अर्धाङ्गार्दितवातघ्नं नाडीबलविवर्धनम् ॥१८३॥
दुष्टनागाशनोद्भूतं वा मदात्ययसम्भवम् ।
अर्धाङ्गवातं हन्तीह भृशमङ्गविशेषगम् ॥१८४॥
मांसपेशीशोषयुते नवे कठिनपेशिके ।
पक्षाघाते न युञ्जीत स्पर्शानुभववर्जिते ॥१८५॥
मदात्ययात्ययकरं नाडीशूलनिबर्हणम् ।
अनिद्रापहमत्यन्तं गुदजामयनाशनम् ॥१८६॥

किञ्चिद्रक्तपीता ॥ उक्तञ्चान्यत्र—"किञ्चिदाज्येन संभृष्टो विषमुष्टिर्विशुध्यति" इति ॥१७५-१७८॥

विषतिन्दुकगुणाः—आग्नेयं उष्णवीर्यम्, सारमेयः कुक्कुरः तस्य विषं हरतीति तथा। दुष्टमशुद्धं यत् नागं सीसकं तस्य अशनात् भक्षणात् उद्भूतं जातं अर्धाङ्गवातमित्यन्वयः। मांसपेशीशोषादिलक्षणयुते पक्षाघातेऽस्य प्रयोगो निषिद्धः। मदात्ययस्य अत्ययो विनाशस्तत्करम्। गुदआमयः अर्शांसि। मानसश्रमजातो योऽवसादः खेदः तस्य नाशनम्। अर्धावभेदकः शिरोरोगविशेषः । श्रमनिःश्वासरोधाज्जातः कासः श्रमकासः तस्य निबर्हणम् । अथवा श्रमं कासं च नाशयतीति बोध्यम्। निम्ननिर्दिष्टाः अनुपदमेव वक्ष्यमाणाः। अत्यल्पा मात्रा

राजयक्ष्मसमुद्भूतनिशास्वेदनिवारणम् ।
मानसश्रमसम्भूतावसादविनिषूदनम् ॥१८७॥
अनिद्राजनिताजीर्णनाशनं दुग्धपाचनम् ।
अर्द्धावभेदकहरं श्रमकासनिबर्हणम् ॥१८८॥
निम्ननिर्दिष्टरोगाणां तत्तल्लक्षणसम्भवे ।
कारस्करं प्रयुञ्जीत भृशमत्यल्पमात्रया ॥१८९॥
निर्जनप्रियतां चैव परां क्रोधालुतां तथा ।
विनिहन्ति हि रुग्णानां तत्तद्धेतुविशेषजाम् ॥१९०॥
अम्लतिक्तरसोन्मिश्रानुद्गारान् नाशयत्यलम् ।
श्रमोत्थां चित्तदौर्बल्यसमेतां मलबद्धताम् ॥१९१॥
अत्यम्लवदनास्वादं नवं वा चिरकालजम् ।
आध्मानं नाशयत्याशु भोजनोत्तरकालिकम् ॥१९२॥
चित्तावसादसंयुक्तं दारुणाध्मानसंगतम् ।
अम्लपित्तसमुद्भूतमन्त्रशूलं व्यपोहति ॥१९३॥
मलत्यागसमीहाढ्यां मुहुर्वेदनयान्विताम् ।
कष्टप्रवृत्ताल्पमलां नाशयेन्मलबद्धताम् ॥१९४॥
अत्यल्पमूत्रस्रवणं सदाहं वेदनान्वितम् ।
मूत्रणेच्छापरिगतं मूत्ररोधं निवारयेत् ॥१९५॥
रक्तातिस्रावसंयुक्तं दीर्घकालानुबन्धिनम् ।
रजःस्रावं निहन्त्याशु समयात्पौर्वकालिकम् ॥१९६॥
सवेदनां तथा पीतदुर्गन्धास्रावसंयुताम् ।
विनिहन्ति विशेषेण श्वेतप्रदरजां रुजम् ॥१९७॥
रात्रौ निद्रायमाणस्य विवृद्धां पृष्ठदेशजाम् ।
वेदनां शमयत्याशु तथैव कटिवेदनाम् ॥१९८॥
दिने तु स्रवदास्रावं निशि स्राववर्जितम् ।
व्यपोहति विशेषेण प्रतिश्यायं नवोत्थितम् ॥१९९॥
भक्षणोत्तरजं श्वासं हन्ति पित्तसमुत्थितम् ।
अनारतं जायमानं वर्त्मस्पन्दनकं तथा ॥२००॥

गुञ्जापादांशदप्यत्यन्तं हीना। तत्र गुञ्जायाः षोडशांशश्चतुर्विंशत्तमो वांशः योज्यः। तेषु तेषु रोगेषु तेषु तेष्वभिहितेषु लक्षणेषु सत्सु प्रयुक्तोऽनया मात्रया सिद्धिकरः कारस्करः। समयात्पौर्वकालिकमिति रजःस्रावसमयात् मासात् पूर्वकाले भवम्।

रात्रिजागरणोद्भूतं तथा बह्वशनोत्थितम् ।
विवर्द्धमानं प्रत्यूषे सशब्दं तृष्णयान्वितम् ॥२०१॥
आलोहितं घनञ्चैव कामं सलिलसन्निभम् ।
समुल्वणं विशेषेण विनिहन्त्युदरामयम् ॥२०२॥
मुहुर्मुहुर्मलत्यागवाञ्छयातिनिपीडितम् ।
कष्टप्रवृत्ताल्पमलं विनिहन्ति गुदामयम् ॥२०३॥

विषतिन्दुकस्य मात्रा ।

आरभ्य गुञ्जापादांशाद् गुञ्जकप्रमितं परम् ।
मात्राविद्विनियुञ्जीत विमलं विषतिन्दुकम् ॥२०४॥

विषतिन्दुकस्य आमयिकः प्रयोगः ।

नवजीवनरसः ।

कुचेलकं सुविमलं तोलकद्वयसंमितम् ।
लोहं द्वितोलकमितं रससिन्दूरकं तथा ॥२०५॥
पलार्द्धं त्र्यूषणञ्चैव समादायार्द्रकद्रवैः ।
विमर्द्य कारयेद्वैद्यो वटिका रक्तिकोन्मिताः ॥२०६॥
रसोऽयं तु समाख्यातो नवजीवनसंज्ञकः ।
नवजीवनमेतद्धि ददाति नवजीवनम् ॥२०७॥
दीपनं पाचनञ्चैव बलसञ्जननं परम् ।
नाडीबलप्रजननं रतिशक्तिविवर्द्धनम् ॥२०८॥
अन्त्रशूलहरं कामं त्वाध्मानविनिवारणम् ।
मलबन्धहरं चैव तथातीसारनाशनम् ॥२०९॥
अर्द्धावभेदकहरं रक्तसञ्जननं परम् ।
शूलापहं मानसिकश्रमोद्भूतावसादनुत् ॥२१०॥

अग्नितुण्डीरसः ।

अमृतं तोलकमितं जीरकञ्च फलत्रिकम् ।
रसेश्वरं सुविमलं बलिञ्चैव विडङ्गकम् ॥२११॥
सौवर्चलं च सामुद्रं सौभाग्यं सैन्धवं तथा ।
सर्जिक्षारं यवक्षारं चित्रकं त्वजमोदिकाम् ॥२१२॥

अनारतं निरन्तरम् । उदरामयोऽतीसारः ॥१७९-२०४॥

नवजीवनरसः—रससिन्दूरकं तथेति लोहसमानं द्वितोलकमित्यर्थः । नाड्यः ज्ञानवहाः चेष्टावहाश्च तेषां बलं शक्तिं जनयतीति तथा ॥२०५-२१०॥

कुचेलकं सुविमलं सर्वेषां समभागिकम् ।
समादाय भिषग्वर्यो जम्बीराम्लेन मर्दयेत् ॥२१३॥
निर्मापयेत्ततो यत्नाद्वटिका रक्तिकोन्मिताः ।
नामतस्तु समाख्यातास्त्वग्नितुण्डीरसाख्यया ॥२१४॥
अग्नितुण्डीरसो ह्येषः दीपनः पाचनः परम् ।
अग्निमान्द्यप्रशमनो नाडीबलविवर्द्धनः ॥२१५॥
गुदामयप्रशमनस्तथातीसारनाशनः ।
कटिपृष्ठसमुद्भूतां नाशयेद्वातवेदनाम् ॥२१६॥

लक्ष्मीविलासो रसः ।

कुचेलकं सुविमलं रसतोलकसम्मितम् ।
सुपुष्पितं च सौभाग्यं मरिचं चैव तन्मितम् ॥२१७॥
लोहं द्विकर्षप्रमितं गन्धेशौ द्वयेकभागिकौ ।
सर्वं सम्मेल्य यत्नेन भावयेदार्द्रकद्रवैः ॥२१८॥
वरीभूधात्रिकाभृङ्गस्वरसेन च भावयेत् ।
निर्मापयेत्प्रयत्नेन वटिका रक्तिकोन्मिताः ॥२१९॥
समाख्यातो रसो लक्ष्मीविलास इति नामतः ।
तारुण्यलक्ष्मीमतुलां प्रददाति रसो ह्ययम् ॥२२०॥
रोगदुर्बलदेहानां कृशानां क्षीणरेतसाम् ।
देहपुष्टिकरः कामं तथा वीर्यविवर्द्धनः ॥२२१॥
बलवर्णकरो वृष्यो वह्निमान्द्यविनाशनः ।
रक्तसञ्जननश्चैव तथा लावण्यवर्द्धनः ॥२२२॥

शूलनिर्मूलनरसः ।

त्र्यूषणं गन्धपाषाणं मरिचं शङ्खभस्मकम् ।
सैन्धवं रससिन्दूरं जीरकं चाम्लवेतसम् ॥२२३॥
सर्वार्द्धभागिकञ्चैव विमलं विषतिन्दुकम् ।
आदाय भिषजां वर्यः शृङ्गवेरस्य वारिणा ॥२२४॥
विभाव्य कारयेद्यत्नाद्वटिका रक्तिकोन्मिताः ।
रसोऽयं तु समाख्यातः शूलनिर्मूलनाभिधः ॥२२५॥

अग्नितुण्डीरसः—अमृतं वत्सनाभः । रसेश्वरं पारदः । बलिर्गन्धकः ॥२११-२१६॥

लक्ष्मीविलासः—रसतोलकं षट् तोलकम् । लौहं ४ तो०, गन्धकः २ तो०, पारदः १ तो० । भूधात्रिका तामलकी ॥२१७-२२२॥

शूलनिर्मूलनरसे—गन्धपाषाणं गन्धकम् । दृष्टप्रत्ययः निश्चितमनुभूत

दीपनः पाचनश्चायं वह्निमान्द्यप्रणाशनः ।
अतीसारग्रहणिकाविषूचीविनिवारणः ॥२२६॥
बलवर्णकरो वृष्यो गुल्मामयनिषूदनः ।
रसोऽयं शूलदलने बहुशो दृष्टप्रत्ययः ॥२२७॥

सुप्तिवातारिरसः ।

कर्षैकप्रमितं शुद्धं विषतिन्दुकबीजकम् ।
समा कज्जलिका चैव समगन्धेशसाधिता ॥२२८॥
त्र्यूषणं च पलार्द्धं स्यान्निर्गुण्डीद्रवयोगतः ।
ब्रह्मबीजद्रवेणापि भावयेत्सप्तवारकम् ॥२२९॥
निर्मापयेत्प्रयत्नेन वटी गुञ्जद्वयोन्मिताः ।
रसोऽयं सुप्तिवातारिः सुप्तिवातनिषूदनः ॥२३०॥

सारमेयविषापहो योगः ।

विषतिन्दुकबीजं तु प्रत्यहं परिशीलितम् ।
निहन्ति कुक्कुरविषं खलु मासैकमात्रतः ॥२३१॥

विषतिन्दुकस्य बाह्यप्रयोगः ।

विषतिन्दुकतैलम् ।

विषतिन्दुकबीजं तु तोलकैकमितं शुभम् ।
तिलतैले तु विमले तोलकाष्टकसंमिते ॥२३२॥
मन्दाग्निना पचेत्तावद्यावदायाति रक्तताम् ।
एतत्सञ्जायते रम्यं विषतिन्दुकतैलकम् ॥२३३॥
विषतिन्दुकतैलन्तु भृशमभ्यङ्गयोजितम् ।
पक्षाघातादिकान् रोगान् विनिहन्त्यविकल्पतः ॥२३४॥

इत्यर्थः ॥ २२३-२२७ ॥

सुप्तिवातारिः—समगन्धकपारदाभ्यां साधिता कज्जली च विषतिन्दुकबीजसमाना ग्राह्या। ब्रह्मबीजद्रवेण पलाशबीजकषायेण। सुप्तिवातः वातकृतः स्वाप इवाङ्गानाम् ॥२२८-२३०॥

सारमेयविषापहो योगः—मासमात्रं नियमेन सेवितं कुचेलकं कुक्कुरविषं नाशयति ॥ तन्त्रान्तरदर्शनात् क्रमवृद्धमात्रया सेवनीयम्। उक्तं हि—"कारस्करफलं सेव्यं क्रमवृद्धं दिने दिने । सारमेयविषं हन्ति मासेन नहि संशयः।" इति ॥२३१॥

विषतिन्दुकतैलम् निगदव्याख्यातम् ॥२३२-२३४॥

## अथ अहिफेनस्य नामानि ।

अहिफेनमफेनञ्च निफेनमहिफेनकम् ।
अफूकं फणिफेनञ्च नागफेनञ्च तन्मतम् ॥२३५॥

अहिफेनस्य परिचयः ।

खस्तिलस्य फलानां तु चीरणात्खलु दुग्धवत् ।
निर्यासो योऽभिनिर्याति स एवाफेनासंज्ञितः ॥२३६॥

खस्तिलनिर्यासस्य निर्मलीकरणम् ।

खस्तिलस्य तु निर्यासं सलिले तु सुनिर्मले ।
सन्द्राव्य खलु यत्नेन वस्त्रपूतन्तु कारयेत् ॥२३७॥
निर्मलीकृतमेतत्तु खस्तिलद्रवतोयकम् ।
गव्यदुग्धसमायुक्तं पचेन्मन्दाग्नियोगतः ॥२३८॥
पाककालं सुविज्ञाय पाकविद्भिषजां वरः ।
समाहरेत्प्रयत्नेन त्वफेनं निर्मलीकृतम् ॥२३९॥

खस्तिलनिर्यासनिर्मलीकरणस्य प्रयोजनम् ।

विक्रीयते विपण्यां यत्त्वफेनं खलु साम्प्रतम् ।
द्रव्यान्ययोगाद्धूर्तादिभावितत्वाच्च गर्हितम् ॥२४०॥
खस्तिलस्य तु निर्यासमादायातो भिषग्वरः ।
स्वयं सुनिर्मलीकृत्य शोधयेच्च प्रयोजयेत् ॥२४१॥

अथ अहिफेनस्योपक्रमः—तत्र अहिफेननामानि शास्त्रव्यवहृतानि ॥२३५॥

अहिफेनपरिचयः—खस्तिलस्येत्यादिना। यद्यपि केचित्—"समुद्रे चैव जायन्ते विषमत्स्याश्चतुर्विधाः। तेभ्यः फेनं समुत्पन्नमहिफेनं चतुर्विधम् ॥ केचिद्वदन्ति सर्पाणां फेनं स्यादहिफेनकम्। धारणं श्वेतवर्णञ्च रक्तवर्णञ्च जारकम् ॥ सारणं पीतवर्णञ्च कृष्णवर्णञ्च मारणम्। विषवद्युत्तमं फेनं युज्यते रसकर्मणि" इत्याहुः। तदनर्गलं वचनमेव तादृशपदार्थानुपलम्भात्। निघण्टुवर्णितगुणयोगाच्च खाखसजातो निर्यास एव अहिफेनं सर्वसम्मतमिति निर्विवादम्। तदेतदाह खस्तिलस्य तदाख्यक्षुपविशेषस्य फलानां क्षुपलग्नानां हरितानामेव चीरणात् लेखनादिति यावत्, "चीरं रेखाभेदो लेखनभेद" इति मेदिनी। चीरणं च लेखनयन्त्रविशेषेण सम्पाद्यते। लेखनयन्त्रं हि पञ्चषैस्तीक्ष्णाग्रैर्लौहफलकैरेकत्र ईषदन्तरेण संयोजितैः सम्पन्नं भवति। सायं खस्तिलफलानि लिख्यन्ते प्रातश्च निर्यासः शुष्कः विलिख्यैकत्रीक्रियते। दुग्धवत् दुग्धसदृशो यो निर्यासः अभिनिर्याति बहिःस्रवति तस्यैव नाम अहिफेनमिति ॥२३६॥

खस्तिलनिर्यासनिर्मलीकरणप्रकारो निगदव्याख्यातः। अन्यद्रव्ययोगाद्धेतोः धत्तूरादिरसैर्भावितत्वाच्च विपणीषु उपलभ्यमानं नाभिलषितसिद्धिकरमिति अपक्वमेव तदादाय तत्साध्यव्याधिषु प्रयोगार्थं निर्मलीकृत्य शोधयितव्यमिति भावः ॥२३७-२४१॥

अहिफेनस्य शोधनम् ।

निर्मलं त्वहिफेनं तु शृङ्गवेरस्य वारिणा ।
विभावितं सप्तवारं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥२४२॥

अहिफेनस्य गुणाः ।

अहिफेनं सुतिक्तं तु निद्राजनकमुत्तमम् ।
ग्राहि चैव विशेषेण वेदनाविनिवारणम् ॥२४३॥
सन्निपातप्रशमनं तथा वमिनिषूदनम् ।
पुरातनं नवं वापि विनिहन्त्यतिसारकम् ॥२४४॥
निहन्त्यामाशयोद्भूतक्षतमांसार्बुदव्यथाम् ।
मद्यपानोत्थशोथस्य व्यथाञ्चामाशयाश्रयाम् ॥२४५॥
अपानवायोर्भुक्तान्नबहिर्निःसारणात्मिकाम् ।
क्रियां विवृद्धां चपलां ह्रासयत्यविकल्पतः ॥२४६॥
प्रथमायामवस्थायामतीसारैकलक्षणाम् ।
विनिहन्ति विशेषेण विषूचीमतिदारुणाम् ॥२४७॥
सातिसारं सप्रलापं पर्याकुलमनिद्रया ।
निपातयेत्सन्निपातमान्त्रिकज्वरसंज्ञकम् ॥२४८॥
प्रवाहिकाप्रशमनं त्वन्त्रशूलविनाशनम् ।
मदात्ययहरं चैव तथोन्मादनिबर्हणम् ॥२४९॥
रजःशूलप्रशमनमस्थिभग्नव्यथापहम् ।
नवामवातशमनं हितमस्थिच्युतौ तथा ॥२५०॥
शुष्ककासप्रशमनं गर्भस्रावनिषूदनम् ।
राजयक्ष्मसमुद्भूतनिशास्वेदनिवारणम् ॥२५१॥
हृद्धमन्योर्गतेः कामं मन्दीकरणकारणात् ।
अन्त्रोत्थं फुफ्फुसोत्थं वा रक्तस्रावं व्यपोहति ॥२५२॥
वाताधिक्याद् बृहद्वेगं कफनिर्गमवर्जितम् ।
कण्ठकण्डूसमुत्थं वा कासं नाशयति द्रुतम् ॥२५३॥
नाडीनां धमनीनां च यस्मात्तु हृदयस्य च ।
नैसर्गिकीं प्रवृद्धां वा गतिं मन्दयति द्रुतम् ॥२५४॥

शोधनप्रकारः—अहिफेनञ्च आर्द्रकजलेन सप्तधा भावितं शुध्यति इति । "अहिफेनं शृङ्गवेररसैर्भाव्यं त्रिसप्तधा । शुध्यत्युक्तेषु योगेषु योजयेत् तद्विधानतः" इति प्राञ्चः ॥२४२॥

अथाहिफेनस्य गुणाः—अहिफेनं सुतिक्तं अतितिक्तरसम्, उत्तमं निद्राजनकम्, विशेषेण ग्राहि, वेदना पीडा व्यथेति यावत् तस्या विनिवारणम्,

तस्माद्धृदयरोगेषु रसतन्त्रविचक्षणः ।
अहिफेनं प्रयुञ्जीत सावधानतया सदा ॥२५५॥

अहिफेनस्य निषेधः ।

न बालेषु न वृद्धेषु मधुमेहप्रपीडिते ।
शीतपादकरायाञ्च विषूच्यां खलु नैव च ॥२५६॥
न श्लैष्मिके तथा कासे प्रचुरश्लेष्मनिर्गमे ।
अहिफेनं वृक्कशोथे प्रयुञ्जीत न कर्हिचित् ॥२५७॥

बाह्यप्रयोगे अहिफेनस्य गुणाः ।

अहिफेनं विशेषेण खलु बाह्यप्रयोगतः ।
फुप्फुसच्छदशोथघ्नं त्वन्त्रावरणशोथनुत् ॥२५८॥
विविधोत्थानसम्भूतां विविधस्थानसंश्रयाम् ।
तथा विविधसंस्थानां वेदनां विनिहन्त्यलम् ॥२५९॥
अभिष्यन्दप्रशमनं कर्णशूलनिबर्हणम् ।
कृमिदन्तोत्थशूलघ्नं त्वामवातापहं तथा ॥२६०॥
गुदामयहरञ्चैव पायुस्थविदरापहम् ।
व्रणपीडाप्रशमनं नाडीनामवसादनम् ॥२६१॥

अहिफेनस्य मात्रा ।

आरभ्य गुञ्जापादांशाद् गुञ्जैकप्रमितं शुभम् ।
अहिफेनं प्रयुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥२६२॥

अहिफेनस्य आमयिकः प्रयोगः ।

पिण्डखर्जूरसंयुक्तं फणिफेनं तु शीलितम् ।
नाशयत्यचिरादेव गर्भस्रावमसंशयम् ॥२६३॥

नवः नवीनो य आमवातः तस्य शमनम् ॥२४३–२५५॥

अहिफेनसेवननिषेधः न बालेष्विति । हृदयगत्यवसादकत्वादिगुणयोगात् विषप्रभावत्वाच्च बालादिष्वस्य सेवननिषेधः । श्लैष्मिककासे तु शोषकत्वात् । वृक्कशोथे च मूत्रग्राहित्वात् इत्यवधेयम् ॥२५६–२५७॥

बहिःप्रयोगे अहिफेनगुणाः—फुप्फुसच्छदः फुप्फुसावरणी श्लैष्मिकी कला, तत्र जातं शोथं हन्ति, तथा आन्त्राणामावरककलाशोथञ्च हरतीति । विविधं नानाप्रकारं यत् उत्थानं निदानं तस्माज्जाताम्, शरीरे विविधस्थानेषु अङ्गप्रत्यङ्गेषु समाश्रिताम्, विविधसंस्थानां बहुविधरूपाम्, वेदनां पीडां व्यथामिति यावत् । अभिष्यन्दः अक्षिरोगविशेषः । पायुस्थो विदरश्चीरः तस्य विनाशकम् । नाडीनां अवसादनं दौर्बल्यकरम् ॥२५८–२६१॥

मात्रास्य निगदव्याख्याता ॥२६२॥

अहिफेनस्य रोगयोग्यः प्रयोगः—सुगमः ॥२६३॥

अर्कमूलत्वचाचूर्णसंयुक्तं त्वहिफेनकम् ।
शीलितं त्वचिरादेव विनिहन्ति प्रवाहिकाम् ॥२६४॥
एलालाक्षारजोयुक्तं फणिफेनं तु शीलितम् ।
रक्तस्रावं निहन्त्याशु फुप्फुसोत्थं सुदारुणम् ॥२६५॥
रसाञ्जनसमायुक्तं शिलाघृष्टं त्वफेनकम् ।
योजितं विनिहन्त्याशु त्वभिष्यन्दभवां रुजम् ॥२६६॥

वेदनान्तकरसः ।

अहिफेनं सुविमलं माषकत्रयसंमितम् ।
घनसारं समं तुल्यां पारसीकयवानिकाम् ॥२६७॥
रससिन्दूरकञ्चैव रसमाषकसंमितम् ।
आदाय पेषयेद्यत्नाद् विजयाद्रवयोगतः ॥२६८॥
निर्मापयेत्तु वटिका रक्तिकाद्वयसंमिताः ।
रसोऽयं तु समाख्यातो वेदनान्तकसंज्ञकः ॥२६९॥
रसोऽयमम्भसा युक्तो विनिहन्ति विशेषतः ।
विविधोत्थानसंस्थानां वेदनां विविधाश्रयाम् ॥२७०॥

निद्रोदयरसः ।

अहिफेनं सुविमलं रसमाषकसंमितम् ।
तन्मितां च तुगाक्षीरीं रससिन्दूरकं तथा ॥२७१॥
धात्रीचूर्णं तोलकैकं समादाय भिषग्वरः ।
विभावयेत्प्रयत्नेन विजयावारिणा त्रिधा ॥२७२॥
निर्मापयेत्तु वटिका रक्तिद्वितयसंमिताः ।
रसोऽयं तु समाख्यातो निद्रोदयसमाह्वयः ॥२७३॥
तत्तद्वदैर्वेदनयार्दितानां पुंसां सुखस्वापकरोऽतिवेलम् ।
यथार्थनामा समुदीरितोऽयं रसस्तु निद्रोदयनामधेयः ॥२७४॥

सिन्दूरभूषणरसः ।

अहिफेनं सुविमलं रसमाषकसंमितम् ।
तत्समं सुमृतं स्वर्णं घनसारञ्च तन्मितम् ॥२७५॥
रुचिरं रससिन्दूरं तोलकद्वयसंमितम् ।
एलाबीजं तुगाक्षीरीं पृथक् तोलकसंमिताम् ॥२७६॥

वेदनान्तकरसः—सर्वविधव्यथानाशाय प्रशस्ततमः । घनसारं कर्पूरम् । रससिन्दूरं रसममाषकं षण्माषकम् ॥२६७-२७०॥

समादाय ततो मुस्तक्काथेन परिपेष्य तु ।
निर्मापयेत्तु वटिका रक्तिकाद्वयसंमिताः ॥२७७॥
रसोऽयं तु समाख्यातो नाम्ना सिन्दूरभूषणः ।
महौषधमिदं ख्यातमतीसारप्रशुत्तये ॥२७८॥

हर्षोदया वटी ।

फणिफेनं सुविमलं तोलकैकमितं शुभम् ।
कस्तूरिकाञ्च कर्पूरं पृथक् माषत्रयोन्मितम् ॥२७९॥
मरिचं रससिन्दूरं पृथक् तोलकसंमितम् ।
जातीफलं जातिपत्रीं कुङ्कुमं शुद्धमिङ्गुलम् ॥२८०॥
समाहरेत्पृथग्वैद्यो रसमाषकसंमितम् ।
विजयास्वरसेनेह त्रिवारं खलु भावयेत् ॥२८१॥
कारयेद्वटिका यत्नाद् गुञ्जाद्वितयसंमिताः ।
वटिकेयं समाख्याता बुधैर्हर्षोदयाभिधा ॥२८२॥
बलवर्णाग्निजननी प्रमदामदमर्दिनी ।
वीर्यसंस्तम्भनी ह्येषा विशेषेण प्रकीर्तिता ॥२८३॥
ताम्बूलवीटिकोपेता वटीयं परिशीलिता ।
मासमात्रप्रयोगेण ददाति विपुलं बलम् ॥२८४॥
पृथुसन्तानिकोपेतं प्रतप्तं माहिषं पयः
तथा माषान्नपिष्टानि सेवयेत्प्रत्यहं पुमान् ॥२८५॥
स्मरस्मयस्मेरविलोचनाभिर्विलासिनीभिः परितर्जितानाम् ।
यतः प्रहर्षं प्रकरोति यूनां हर्षोदया सार्थकनामिकातः ॥२८६॥

अहिफेनासवः ।

अहिफेनं सुविमलं तोलकत्रयसंमितम् ।
पञ्चाशत्तोलकमितां मृतसञ्जीवनीं सुराम् ॥२८७॥
समादाय भिषग्वर्यः काचकुप्यां तु विन्यसेत् ।
ततः काचपिधानेन रोधयेत् कूपिकामुखम् ॥२८८॥
ततः कूपीं सुनिभृते स्थापयेत् सप्तवासरम् ।
अहिफेनासवो नाम्ना समाख्यातो भिषग्वरैः ॥२८९॥

निद्रोदयसिन्दूरभूषणरसौ निगदव्याख्यातौ ॥२७१-२७८॥

हर्षोदया वटी—जातीफलादिहिङ्गुलान्तानां पृथक् षण्माषकाः । पृथु-सन्तानिका स्थूलं क्षीरसरम् ॥२७९-२८६॥

अहिफेनासवः—मृतसञ्जीवनी सुरा तन्त्रान्तरेषु ख्यातनिर्माणा । मात्रा-

अस्य गुणाः।

विविधोत्थानसम्भूतातीसारविनिषूदनः।
कर्णशूलप्रशमनो दन्तशूलनिबर्हणः ॥२९०॥
अस्थिभग्नादिसम्भूतां तथास्थिच्युतिसम्भवाम्।
वेदनां बहुहेतूत्थां विनिहन्त्यतिसत्वरम् ॥२९१॥
विविधोत्थानजातानां वेदनानां निवृत्तये।
महौषधमिदं ख्यातं रसतन्त्रविचक्षणैः ॥२९२॥

अस्य मात्रा।

आरभ्य शरबिन्दुभ्यस्तिथिबिन्दुमितं परम्।
अहिफेनासवं युञ्ज्याद् बलकालाद्यपेक्षया ॥२९३॥

अहिफेनासवस्य सामयिकः प्रयोगः।

अहिफेनासवोऽयं तु मात्रया परिशीलितः।
विविधोत्थानसम्भूतं नूतनं वा पुरातनम् ॥२९४॥
सुदारुणमतीसारमतीसारैकलक्षणाम्।
विषूचीं च निहन्त्याशु यथा सूर्यस्तमस्ततिम् ॥२९५॥
बिन्दुक्षेपकयन्त्रेण निक्षिप्तः कर्णयोरयम्।
अत्यल्पमात्रयैवेह कर्णशूलं व्यपोहति ॥२९६॥
अहिफेनासवे सिक्तं तूलं तु कृमिदन्तके।
न्यस्तं नातिचिरादेव वेदनां हन्ति तद्भवाम् ॥२९७॥

मङ्गलोदया वटी।

फणिफेनं सुविमलं माषकैकमितं शुभम्।
उत्तमं घनसारं च सप्तमाषकसंमितम् ॥२९८॥
सम्पेष्य वारिणा यत्नाद्वटिका रक्तिकोन्मिताः।
कारयेद्भिषजां वर्यो रसतन्त्रविचक्षणः ॥२९९॥
नामतस्तु समाख्याता वटिका मङ्गलोदया।
प्रलापादिप्रशुत्त्यर्थं मता हिततमा परम् ॥३००॥

प्रमाणं चास्य ५ बिन्दुभ्यः १५ बिन्दुपर्यन्तम् ॥२८७-२९३॥

अस्य च रोगयोग्यः प्रयोगः—अतीसारैकलक्षणामिति विषूचीविशेषणं प्रयोगयोग्यतानिर्देशार्थम् ॥ निगदव्याख्यातमन्यत् ॥२९४-२९७॥

मङ्गलोदया वटी—अहिफेनं शुद्धं १ मा०, घनसारं कर्पूरम् ७ मा०, स्पष्टमन्यत् ॥२९८-३००॥

वेदनान्तकमलहरः।

सिक्थतैलं सुविमलं ग्रहतोलकसंमितम् ।
फणिफेनञ्च विमलं ग्रहमाषकसंमितम् ॥३०१॥
फणिफेनमितञ्चैव खलु हेरम्बभूषणम् ।
समादाय भिषग्वर्यः खल्वे सम्मेलयेत्ततः ॥३०२॥
काचकुप्यां निधायाथ पिधानेन निरोधयेत् ।
मतो मलहरोऽयं तु वेदनान्तकसंज्ञकः ॥३०३॥
वेदनां शमयत्याशु गुदाङ्कुरसमाश्रयाम् ।
पायुस्थविदरोद्भूतां वेदनाञ्चातिदारुणाम् ॥३०४॥
गुदाङ्कुरप्रशमनः पायुस्थविदरान्तकः ।
मतो मलहरोऽयं तु वेदनान्तकसंज्ञकः ॥३०५॥

## अथ जयपालस्य नामानि

जयपालश्च जेपालो रेचकः सारकस्तथा ।
विभेदनो मलद्रावी स एव परिकीर्तितः ॥३०६॥

जयपालस्य परिचयः।

नात्युच्छ्रितो नातिह्रस्वो दन्तीजातीयकस्तरुः ।
अधुना तु विशेषेण देशे पञ्चनदाह्वये ॥३०७॥
तथैव सिंहलद्वीपे द्वीपेष्वन्येषु जायते ।
बीजं तस्य भिषग्वर्यैर्जयपाल इति स्मृतः ॥३०८॥
दन्तीबीजात् क्षुद्रतरं बीजमस्य तु यद्यपि ।
परं तीव्रतरा शक्तिर्दृश्यते मलभेदने ॥३०९॥

वेदनान्तकमलहरः—सिक्थतैलं पूर्वोक्तपरिभाषं नवतोलकम्, शुद्धमहिफेनञ्च ९ मा०, हेरम्बभूषणं सिन्दूरम् ९ मा० । विदरश्चीरः ॥३०१-३०५॥

अथ क्रमप्राप्तो जयपालः—परिकीर्तित इति एभिर्नामभिस्तन्त्रे व्यवहृतः ॥३०६॥

जयपालपरिचयः "जयपालो दन्तीबीजम्" इति भावप्रकाशीयनिघण्टुव्यवहारभ्रान्तिनिरासाय। तदेतदाह "दन्तीजातीयकस्तरुः" इति। अपि च "दन्तीबीजात् क्षुद्रतरं बीजमस्य" इत्यपि भेदकं लक्षणमस्य दन्तीबीजात् ॥ केचित्तु बृहद्दन्तीबीजं जयपालमामनन्तुः। वस्तुतस्तु जयपालो दन्तीबीजात् भिन्न एवेति जयपालनाम्नैव प्रसिद्ध्यति वर्तमाने जगति ॥३०७-३०९॥

जयपालस्य प्रथमः शोधनप्रकारः ।

जयपालस्य बीजानि नवानि तु समाहरेत् ।
बाह्यत्वचमपाकृत्य द्विधा खलु विभेदयेत् ॥३१०॥
हरिद्वर्णां नातिदीर्घां रसनां तु परित्यजेत् ।
पोट्टल्यामथ विन्यस्य दोलायन्त्रे विधानतः ॥३११॥
गव्यदुग्धे प्रयत्नेन यामैकं स्वेदयेत्ततः ।
एवं त्रिवारं सुस्विन्नो जयपालो विशुद्ध्यति ॥३१२॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

त्वग्रसज्ञाविरहितं जयपालस्य बीजकम् ।
वस्वंशटङ्कणोपेतं पोट्टल्यां रोधयेद् दृढम् ॥३१३॥
स्वेदयेद् दोलिकायन्त्रे द्वियामं गव्यदुग्धतः ।
इत्थं स्विन्नस्तु जेपालः शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥३१४॥

तृतीयः शोधनप्रकारः ।

जयपालं त्वग्रसज्ञारहितं पोट्टलीगतम् ।
दोलायन्त्रे तु यामैकं स्वेदयेद् गव्यदुग्धतः ॥३१५॥
सम्पेष्य खल्वे नूतनेषु खर्परेषु प्रलेपयेत् ।
विज्ञाय विगतस्नेहं जयपालं समाहरेत् ॥३१६॥
न्यसेद्वा यत्नतो मध्ये मषीशोषकपत्रयोः ।
एवं तु विगतस्नेहो रेचकः शुद्धिमाप्नुयात् ॥३१७॥

जयपालस्य गुणाः ।

जयपालो मतस्तिक्तो विरेचनकरः परम् ।
जलोदरप्रशमनो नवज्वरनिबर्हणः ॥३१८॥

अस्य प्रथमे शोधनप्रकारे—त्रिवारं स्वेदनविधानं स्नेहाधिक्यनिवृत्तये ॥३१०-३१२॥

द्वितीयः प्रकारः अष्टमांशटङ्कणक्षेपयुक्तः । टङ्कणं हि रूक्षत्वात् स्नेहाधिक्यमपाकरोति । रसज्ञेति बीजदलमध्यस्थितः हरिद्वर्णोऽङ्कुरः जिह्वाकृतिमत्त्वात् तदर्थाभिधायकैः शब्दैरभिधीयते ॥३१३-३१४॥

तृतीयः प्रकारः—नूतनखर्परेषु लेपाद् विगतस्नेहम् । स्नेहापनयनञ्च विरेकातियोगदाहोत्क्लेशादिराहित्याय । मषीशोषकपत्रं "Blotting Paper" इत्याङ्ग्लभाषाप्रसिद्धं मषीशोषणायोपयुज्यमानं कागदम् । रेचकः जयपालः ॥३१५-३१७॥

क्रिमिहारी कुष्ठहरो वातश्लेष्मनिषूदनः ।
वान्तिकृत्पित्तजननो वृश्चिकादिविषप्रणुत् ॥३१९॥

जयपालस्य मात्रा ।

अष्टमांशाद्रक्तिकाया रक्तिकाचरणांशिकम् ।
जयपालं प्रयुञ्जीत भेषजैः सह योजितम् ॥३२०॥

जयपालस्य आमयिकः प्रयोगः ।

इच्छाभेदी रसः ।

टङ्कणं मरिचं सूतं गन्धकं विश्वभेषजम् ।
समाहरेद्भिषग्वर्यस्तोलकैकमितं पृथक् ॥३२१॥
विशुद्धं जयपालं च तोलकत्रयसंमितम् ।
समादाय सुसम्पेष्य सार्द्धगुञ्जैकसंमिताः ॥३२२॥
वटिकाः कारयेद्वैद्यो द्विगुञ्जप्रमितास्तथा ।
इच्छाभेदीरसोऽयं तु नामतः परिकीर्तितः ॥३२३॥
शीततोयेन वटिकां सार्द्धगुञ्जैकसंमिताम् ।
मृदुकोष्ठे नागरिके सितया विनियोजयेत् ॥३२४॥
क्रूरकोष्ठेषु शूरेषु ग्रामीणेषु तु कोविदः ।
प्रयुञ्जीत सितोपेतां वटीं गुञ्जद्वयोन्मिताम् ॥३२५॥
वटीं भुक्त्वा जलं शीतं यावद्वारं तु पीयते ।
तावद्वारं विरिच्यन्ते मनुजा नात्र संशयः ॥३२६॥
विरेचननिवृत्त्यर्थं काममुष्णोदकं पिबेत् ।
विरेकान्ते प्रयोक्तव्यं पथ्यं तक्रौदनं खलु ॥३२७॥
प्रशान्तरेचनः पुमान् प्रयत्नतस्तु यामकम् ।
पिबेन्न शीतलं जलं विरिच्यते पुनर्यतः ॥३२८॥

जलोदरारिरसः ।

सुमृतं रविलोहञ्च पिप्पलीं रसगन्धकम् ।
मरिचं रजनीचूर्णं पृथक् तोलकसंमितम् ॥३२९॥

जयपालगुणाः—निगदव्याख्याताः ॥३१८-३१९॥

जयपालमात्रा—रक्तिकाया अष्टमांशात् चतुर्थांशपर्य्यन्तम् । जयपालो हि प्रायशो न केवलमुपयुज्यते दाहशूलादिव्यापत्तिकरत्वात् । अतस्तदुत्थविकारानुत्पत्त्यर्थं टङ्कणशुण्ठ्यादिभिर्भेषजैः सहोपयोज्यः अतएवोक्तं भेषजैः सह योजितमिति ॥३२०॥

इच्छाभेदीरसः—विश्वभेषजं शुण्ठी । नागरिके नगरनिवासिनि । यावद्वारं तु शीतं जलं पीयते तावद्वारं विरेकः प्रभावात् । कामं यथेष्टम् ॥३२१-३२८॥

नवं विशुद्धं जैपालं युगतोलकसंमितम् ।
आदाय वारांत्रितयं त्रिवृत्काथेन भावयेत् ॥३३०॥
निर्मापयेत्प्रयत्नेन वटिका रक्तिकोन्मिताः ।
जलोदरारिर्नाम्नायं रसः ख्यातो भिषग्वरैः ॥३३१॥
रसोऽयं रेचनकरो जलोदरहरस्तथा ।
विरेकस्तम्भनार्थञ्च हितं दध्योदनं मतम् ॥३३२॥

ज्वराररिसः ।

हिङ्गुलं पिप्पली शुण्ठी मरिचं विश्वभेषजम् ।
सौभाग्यममृतं धात्री पृथक् तोलकसंमितम् ॥३३३॥
जयपालं पलमितं नवं सुविमलीकृतम् ।
सम्पेष्यार्द्रकतोयेन वटीं गुञ्जैकसंमिताम् ॥३३४॥
निर्मापयेत्प्रयत्नेन, ज्वरारिर्नामतो मतः ।
समाख्यातो विशेषेण नवज्वरनिबर्हणः ॥३३५॥

अञ्जनभैरवरसः ।

सूतगन्धकणाटङ्कं पृथगेकैकभागिकम् ।
जयपालं सुविमलं सर्वेषामर्द्धभागिकम् ॥३३६॥
आदाय निम्बुकद्रावैः पेषयेदतियत्नतः ।
छायायामथ संशोष्य काचकुप्यान्तु विन्यसेत् ॥३३७॥
रसोऽयं तु समाख्यातो नाम्ना ह्यञ्जनभैरवः ।
अञ्जनाद्धिनिहन्त्याशु सन्निपातं सुदारुणम् ॥३३८॥

वृश्चिकविषहरः प्रलेपः ।

जलपिष्टस्तु जैपालो यत्नतः परिलेपितः ।
विषं वृश्चिकदंशोत्थं विनिहन्ति विशेषतः ॥३३९॥

अथ जलोदरारिः—रविलोहं ताम्रम् । जयपालं युगतोलकसम्मितमिति द्वितोलकम् ॥३२९-३३२॥

ज्वरारी रसः—सौभाग्यं टङ्कणम्, अमृतं वत्सनाभः, धात्री आमलकी । नवं जयपालमिति पुरातनं हि न तथा गुणकरम् ॥३३३-३३५॥

अञ्जनभैरवः—कणा पिप्पली, टङ्कं टङ्कणम् ॥३३६-३३८॥

वृश्चिकविषहरः प्रलेपः—यत्नतः परिलेपित इति यावत् दंशस्थानं तावदेव प्रदेशमभिव्याप्येत्यर्थः ॥३३९॥

जयपालयुक्तयोगानां निषेधः।

बाले वृद्धे कृशे क्षीणे गर्भिण्याञ्च गुदामये।
प्रवाहिकायां, शोथे च त्वामपक्वाशयाश्रिते ॥३४०॥
गुदभ्रंशे चान्त्रशोथयुते बद्धगुदोदरे।
तथान्त्रच्छदशोथे च जयपालं न योजयेत् ॥३४१॥

## अथ धत्तूरस्य नामानि।

धत्तूरः कितवोन्मत्तौ धूर्तश्च कनकाभिधः।
शठश्च कण्टकफलः कीर्तितः शिवशेखरः ॥३४२॥

धत्तूरस्य परिचयः।

धत्तूरः क्षुपजातीयः सकण्टकफलस्तथा।
सुलभो, भिद्यते चायं पुष्पवर्णविभेदतः ॥३४३॥
धत्तूराः सर्व एवैते मताः समगुणान्विताः।
विशेषतस्तु सर्वेषु कृष्णपुष्पो गुणाधिकः ॥३४४॥
पत्रं मूलं फलं बीजं तथा मृदुदलद्रवः।
प्रयुज्यते विशेषेण धत्तूरस्य भिषग्वरैः ॥३४५॥

धत्तूरबीजानां प्रथमः शोधनप्रकारः।

धत्तूरबीजान्यादाय पोट्टल्यां रोधयेत्ततः।
स्वेदयेद्दोलिकायन्त्रे गव्यदुग्धेन यामकम् ॥३४६॥
संस्वेद्य क्षालयेदुष्णतोयेन तु ततो भिषक्।
इत्थं शुद्धानि बीजानि वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥३४७॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः।

नवानि धूर्तबीजानि दोलिकायन्त्रयोगतः।
स्वेदयेद्गव्यमूत्रेण यामैकं पोट्टलीगतम् ॥३४८॥

जयपालयुक्तयोगानां विशेषतो निषेधः प्राचीनानुक्तोऽपि अज्ञमतिमलमोषाय मान्यैराम्नातः, माभूद् बालादिषु जयपालयोगात् व्यापद्भ्रस्यमिति ॥३४०-३४१॥

अथ धत्तूरोपक्रमः—कनकाभिधः सुवर्णनामा। शिवशेखरः शिवपूजासु तद्व्यवहारात् ॥३४२-३४५॥

गोदुग्धे गोमूत्रे वा यामैकं दोलया स्वेदनाच्छुध्यन्ति धत्तूरबीजानि। "धत्तूरबीजं गोमूत्रं चतुर्यामोषितं पुनः। क्वथितं निस्तुषं कृत्वा शुद्धं योगेषु योजयेत्"

खल्वेऽथ खलु सम्पेष्य वस्त्रपूतं तु कारयेत् ।
इत्थं शुद्धानि बीजानि वीतशङ्कः प्रयोजयेत् ॥३४९॥

धत्तूरस्य गुणाः ।

धत्तूरः कटुकश्चोष्णस्तथा शोथनिषूदनः ।
कृमिघ्नः कुष्ठशमनो विशेषाज्ज्वरनाशनः ॥३५०॥
परं त्वग्दोषशमनस्तथा कण्डूतिकापहः ।
भ्रमकृन्मोहजननः समाख्यातो भिषग्वरैः ॥३५१॥

धत्तूरस्य विशिष्टा गुणाः ।

धत्तूरः श्वासशमनः कफसंशोषणः परम् ।
आक्षेपोन्मादहरणः स्तम्भनो हर्षवर्द्धनः ॥३५२॥
अभिष्यन्दप्रशमनः कर्णशूलनिबर्हणः ।
सवेदनार्बुदहरो लसीकाग्रन्थिशोथहृत् ॥३५३॥
कृमिदन्तव्यथाहारी त्वामवातव्यथाहरः ।
स्तनशोथप्रशमनः प्रलापपरिकृन्तनः ॥३५४॥
भूतापहस्तथोन्मत्तसारमेयविषापहः ।
कटिव्यथाहरः कान्ताकामोन्मादविनाशनः ॥३५५॥
निम्ननिर्दिष्टरोगेषु धत्तूरोऽत्यल्पमात्रया ।
विशेषेण प्रयोक्तव्य इति सद्भिषजां मतम् ॥३५६॥
विविधस्थानसम्भूतां खलु शोथसमुत्थिताम् ।
वेदनां विविधाकारां विनिहन्ति विशेषतः ॥३५७॥
प्रासूतिकज्वरोत्थं वा सन्निपातसमुत्थितम् ।
भृशदुर्गन्धपीताभकृष्णवर्णमलान्वितम् ॥३५८॥
सलिलाभं विशेषेण विनिर्हन्त्यतिसारकम् ।
कण्ठशुण्डीश्च हन्त्याशु भृशदारुणवेदनाम् ॥३५९॥
मसूरिकादौ स्फोटानामस्फुटोद्गमहेतुजम् ।
आक्षेपं च प्रलापं च शमयत्यविकल्पतः ॥३६०॥

इति हि स्मरन्ति प्राञ्चः ॥३४६-३४९॥

धत्तूरगुणाः—मोहजनकः मोहो वैचित्यं तज्जनकः । स्पष्टमन्यत् ॥३५०-३५१॥

अथैतस्य गुणविशेषाः तन्त्रान्तरानिर्दिष्टाः अनुभूतचराः प्रकटीक्रियन्ते जगतो हिताय श्वासशमन इत्यादिना । आक्षेपो वातव्याधिविशेषः । अत्यल्पमात्रयेति गुञ्जापादांशादप्यत्यन्तं हीनया । कण्ठशुण्डी गलरोगविशेषः । तारालापयुतमिति तारः सुदीर्घोच्चो य आलापः तद्युतम् । जत्रूर्ध्वसमाश्रितानिति जत्रु

विसर्पोत्थं ज्वरोत्थं वा सन्निपातसमुत्थितम् ।
विनिहन्ति विशेषेण प्रलापादीनुपद्रवान् ॥३६१॥
सन्निपातसमुद्भूतां शय्यातः खलु रोगिणाम् ।
पलायनात्मिकां चेष्टां विनिवारयति द्रुतम् ॥३६२॥
प्रसवोत्तरकाले वा सन्निपातज्वरे खलु ।
मूत्रानुत्पत्तिहेतूत्थं मूत्ररोधं व्यपोहति ॥३६३॥
नाडीदौर्बल्यजनितं वक्षस्याकुञ्चनान्वितम् ।
तारालापयुतं हन्ति श्वासं तु तमकाभिधम् ॥३६४॥
कफजान् कफपित्तोत्थान् रोगान् वा कफवातजान् ।
विनिहन्ति विशेषेण ह्यूर्ध्वजत्रुसमाश्रितान् ॥३६५॥
ग्रन्थिकज्वरसम्भूतं कक्षावङ्क्षणकण्ठजम् ।
ग्रन्थीनां श्वयथुं हन्ति ज्वरञ्चैव तदाश्रितम् ॥३६६॥

धत्तूरस्य मात्रा ।

आरभ्य गुञ्जापादांशाद्गुञ्जार्धं तु विशोधितम् ।
धत्तूरबीजचूर्णन्तु प्रयुञ्जीत विधानवित् ॥३६७॥
गुञ्जार्द्धतः समारभ्य सार्द्धगुञ्जैकसंमितम् ।
चूर्णं धत्तूरपत्राणां प्राणाचार्यः प्रयोजयेत् ॥३६८॥

धत्तूरस्य आमयिकः प्रयोगः ।

धत्तूरमूलं पत्रं वा सम्पेष्य विमलाम्भसा ।
कवोष्णस्तूपनाहेन ब्रध्नशोथं व्यपोहति ॥३६९॥
धूर्तपत्रद्रवे पिष्टं निर्फेनं सरसाञ्जनम् ।
विनिहन्ति विशेषेण नेत्राभिष्यन्दमुल्बणम् ॥३७०॥
धत्तूरपत्रस्वरसः कवोष्णः स्वल्पमात्रया ।
निक्षिप्तो नाशयत्याशु कर्णशूलमसंशयम् ॥३७१॥

ग्रीवासन्धिः तदूर्ध्वदेशाश्रितान् । ग्रन्थिकज्वरः 'Plague' इतिख्यातः ॥३५२-३६६॥

धत्तूरबीजमात्रा गुञ्जाचतुर्थांशात् गुञ्जार्धं यावत् । पत्रमात्रा तु गुञ्जार्धतः सार्धगुञ्जम् ॥३६७-३६८॥

धत्तूरस्य रोगयोग्यः प्रयोगः—ब्रध्नशोथं वङ्क्षणसन्धिग्रन्थिशोथम् । तन्निदानादि यथा—"अत्यभिष्यन्दिगुर्वन्नसेवनान्निचयङ्गतः । करोति ग्रन्थिवच्छोथं दोषो वङ्क्षणसन्धिषु । ज्वरशूलाङ्गसादाढ्यं तं ब्रध्नमिति निर्दिशेत्" ॥ चरके

धूर्तबीजानि सम्पेष्य वटिका खलु निर्मिता ।
क्रिमिदन्तस्थरन्ध्रस्था वेदनां हन्ति दारुणाम् ॥३७२॥
धूर्तपत्रं निशाफेनयुतं पिष्ट्वामलाम्भसा ।
प्रलेपान्नाशयत्याशु स्तनश्वयथुवेदनाम् ॥३७३॥
धत्तूरदलकल्केन तैलपाकविधानतः ।
साधितं सार्षपं तैलं हन्ति पेशीगतानिलम् ॥३७४॥
कटिवातव्यथां चैव सन्धिवातभवां व्यथाम् ।
यूकालिक्षादिकं चैव हन्ति केशेषु मर्दनात् ॥३७५॥
धत्तूरफलचूर्णं तु काकोदुम्बरिकान्वितम् ।
शीलितं तण्डुलाम्भोभिः सारमेयविषं हरेत् ॥३७६॥
सगुडः सार्कदुग्धश्च कृष्णधूर्तदलद्रवः ।
शीलितो विनिहन्त्येव सारमेयविषं द्रुतम् ॥३७७॥
धूर्तपत्रं साहिफेनं जलेन परिपेषितम् ।
लेपनान्नाशयत्याशु सर्वश्वयथुवेदनाम् ॥३७८॥

प्रलापान्तकरसः ।

धत्तूरबीजं विमलं नवमाषकसंमितम् ।
रसेश्वरं गन्धकं च पृथक् षण्माषकोन्मितम् ॥३७९॥
कटुत्रिकं च सौभाग्यं पृथक् तोलकसंमितम् ।
आदाय पेषयेद्यत्नात् कामं निम्बूकवारिणा ॥३८०॥
निर्मापयेत्ततो युक्त्या वटिका रक्तिकोन्मिताः ।
रसोऽयं तु समाख्यातः प्रलापान्तकसंज्ञकः ॥३८१॥
विशेषतो मतोऽयं तु प्रलापपरिकृन्तनः ।
दीपनः पाचनश्चैव वह्निमान्द्यप्रणाशनः ॥३८२॥

उन्मादगजाङ्कुशः ।

धूर्तबीजं रसं गन्धं वङ्गं रौप्यं च मारितम् ।
समाहरेद्भिषग्वर्यः सर्वं तु समभागिकम् ॥३८३॥
कन्याम्भसा विमर्द्याथ वटिका रक्तिकोन्मिताः ।

दुक्तं "यस्य वायुः प्रकुपितः शोफशूलकरश्चरन् । वङ्क्षणाद्वृषणौ याति व्रध्नस्तस्योपजायते" । निफेनं अहिफेनम्, निशाफेनयुतमिति निशा हरिद्रा अफेनम् अहिफेनम्, इतिच्छेदः । निगदव्याख्यातमन्यत् ॥३६६-३७८॥

प्रलापान्तकरसः—सुगमः ॥३७९-३८२॥

उन्मादगजाङ्कुशरसे—रौप्यं रजतम्, कन्याम्भसा कुमारीरसेन ।

निर्मापयेत्प्रयत्नेन रसतन्त्रविशारदः ॥३८४॥
रसोऽयं तु समाख्यातो ह्युन्मादद्विरदाङ्कुशः ।
हन्त्युन्मादं विशेषेण तथा ज्वरनिबर्हणः ॥३८५॥

ग्रन्थिशोथनिवारिका वर्तिका ।

धत्तूरस्य फलं त्वेकं तथैव विषतिन्दुकम् ।
तोलकप्रमितञ्चैव चूर्णितं कृष्णजीरकम् ॥३८६॥
सहासारं मोचरसं कृष्णजीरकभागिकम् ।
समादाय स्नुहीपत्ररसेन परिमर्दयेत् ॥३८७॥
वर्तिकाः कारयेद्वैद्यो माषकत्रयसंमिताः ।
ग्रन्थिकज्वरसम्भूतग्रन्थिशोथनिवारिकाः ॥३८८॥
वर्तिकैका शिलायां तु सङ्घृष्य विमलाम्भसा ।
प्रलिप्ता शमयत्याशु ग्रन्थिशोथं सुदारुणम् ॥३८९॥
दिने वारद्वयं वापि वारत्रयमथापि वा ।
सङ्घृष्य वर्तिकामेकां लेपयेद्भिषजां वरः ॥३९०॥

## अथ भङ्गाया नामानि ।

भङ्गा भङ्गी मातुलानी मादिनी मादिका तथा ।
मातुली विजया तन्द्राकारिणी बहुवादिनी ॥३९१॥

भङ्गायाः परिचयः ।

भङ्गा तु क्षुपजातीया सर्वत्र सुलभा मता ।
अतः परिचयस्तस्या विस्तरान्न प्रदर्शितः ॥३९२॥
दलद्रवो दलं बीजं मातुलान्या विशेषतः ।
प्रयुज्यते भेषजेषु कामं रसचिकित्सकैः ॥३९३॥

भङ्गायाः प्रथमः शोधनप्रकारः ।

मातुलानीं शुष्कपत्रां सलिले तु निमज्जयेत् ।
निष्पीड्य शुष्कां गव्याज्ये भर्जयेन्मन्दवह्निना ॥३९४॥
सुभृष्टामथ विज्ञाय सत्वरं तु समाहरेत् ।

उन्मादद्विरदाङ्कुश इति उन्माद एव द्विरदो हस्ती तस्य वशीकरणाय अङ्कुश इवेति भावः ॥३८३-३८५॥

ग्रन्थिशोथनिवारिका वर्तिः—तथैवेत्येकसङ्ख्याकमेव। सहासारः कुमारीसारः "मुसब्बर" इति ख्यातः ॥३८६-३९०॥

अथ भङ्गापरिचयः—दलद्रवः पत्ररसः ॥३९१-३९३॥

इत्थं विशोधितां भङ्गां सर्वत्र विनियोजयेत् ॥३६५॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः

भङ्गां विशुष्कामादाय बब्बूलत्वक्कषायतः ।
स्वेदयेद् घटिकार्द्धं तु मध्यमानलयोगतः ॥३९६॥
विज्ञाय विजयां स्विन्नां घर्मे खलु विशोषयेत् ।
एवं संस्वेदिता भङ्गा शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥३९७॥
एवं विशोधितां भङ्गां पिष्ट्वा गोदुग्धयोगतः ।
कामोद्दीपनयोगेषु विशेषेण नियोजयेत् ॥३९८॥

भङ्गाया गुणाः

भङ्गा तिक्ता लघुस्तीक्ष्णा ग्राहिणी कफहारिणी ।
दीपनी पाचनी चैव पित्तला मदकारिणी ॥३९९॥

भङ्गाया विशिष्टा गुणाः

भङ्गा क्षुद्दीपनी चैव ध्वजभङ्गहरा परम् ।
स्वप्नमेहहरा चैव शुक्रस्तम्भनकारिणी ॥४००॥
निद्राप्रदायिनी कामं कामोद्दीपनकारिणी ।
प्रलापनाशिका चैव धनुःस्तम्भहरा तथा ॥४०१॥
अन्त्रशूलहरा चैव वृक्कशूलप्रणाशिनी ।
पित्तशोषजशूलघ्नी त्वामाशयबलप्रदा ॥४०२॥
अजीर्णजातिसारघ्नी तथाजीर्णनिवारिणी ।
उन्मादनाशिनी चैव वृक्कशोथव्यथाहरा ॥४०३॥
मूत्रला रक्तसंयुक्तमूत्रस्रावनिवारिका ।
विचित्रानन्दजननस्वप्नसन्तानकारिका ॥४०४॥
अर्शोव्यथाहरा चैव किञ्चिज्ज्वरनिवारिका ।
व्रणमेहसमुद्भूतशिश्नोत्थानव्यथाहरा ॥४०५॥
नाडीदौर्बल्यसम्भूतं तथाक्षेपसमुत्थितम् ।
रजःशूलं निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं यथा ॥४०६॥

भङ्गाशोधनप्रकारौ—सुगमपाठौ ॥३९४-३९८॥

भङ्गायाः गुणाः—क्षुद्दीपनी क्षुधावृद्धिकरी, पित्तशोषजशूललक्षणं नारिकेललवणस्य गुणव्याख्याने द्रष्टव्यम्। अजीर्णजातिसारघ्नीति अजीर्णजातमतीसारं हन्ति। विचित्रानन्दजननेत्यादि—अस्याः प्रयोगात् निद्राविष्टः पुरुषः स्वप्ने विचित्राण्यानन्दजननानि रूपाणि पश्यति। शिश्नोत्थानं ध्वजहर्षः।

आमाशयोत्थशूलघ्नी यक्ष्मकासहरा परम् ।
बस्त्याक्षेपहरा चैव साक्षेपतमकापहा ॥४०७॥
दारुणाक्षेपसंयुक्तमतिकष्टप्रदायिनम् ।
परं सङ्क्रामकं कासं विनिहन्ति विशेषतः ॥४०८॥
रजोनिवृत्तिकालोत्थां प्रौढावस्थात्यये तथा ।
शीर्षव्यथां तु नारीणां विनिहन्ति सुदारुणाम् ॥४०९॥
गर्भस्रावसमुद्भूतां मासिकस्रावकालजाम् ।
रक्तप्रदरजां वापि वृद्धां रक्तस्रुतिं जयेत् ॥४१०॥
आलपन् विस्मरेद् यत्र स्वकीयं पूर्वभाषितम् ।
दौर्बल्यं मानसोद्भूतं विनाशयति सत्वरम् ॥४११॥
अन्नजातं तु निखिलं भुक्तं यत्र न जीर्यति ।
अजीर्णं नाशयत्याशु सारुचिं क्षुद्विवर्जितम् ॥४१२॥
अर्द्धावभेदकोपेतकाचरोगनिवारिका ।
सङ्कोचनी तथा श्रोत्रदृष्टिशक्तिविवर्द्धिनी ॥४१३॥

भङ्गाया मात्रा ।

द्विगुञ्जतः समारभ्य चतुर्गुञ्जमितां परम् ।
भङ्गां खलु प्रयुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥४१४॥

भङ्गाया आमयिकः प्रयोगः ।

आर्द्रा विशुष्का वा भङ्गा त्वजादुग्धेन पेषिता ।
प्रलिप्ता पादतलयोः निद्रां जनयति द्रुतम् ॥४१५॥
भङ्गा सुश्लक्ष्णसंपिष्टा शिलायां विमलाम्भसा ।
कोष्णोपनाहयोगेन कथिताशोव्यथाहरा ॥४१६॥
धूम्रपानविधानेन भङ्गा युक्ताथवाशिता ।
साक्षेपं तमकश्वासं कासं संक्रामकं हरेत् ॥४१७॥

मदनोदयमोदकः ।

जातीपत्रीफले मांसी लवङ्गं चन्द्रकुङ्कुमम् ।
एला दारुसिता व्योषं वङ्गं जीरकमभ्रकम् ॥४१८॥

बस्त्याक्षेपः मूत्राशये जायमानः आक्षेपः ॥३९९-४१४॥

आमयिकप्रयोगे—धूम्रपानविधानेन प्रयुक्ता अथवा अशिता भक्षिता साक्षेपं तमकश्वासं तथा सङ्क्रामकं कासं "Whooping Cough" इति ख्यातं हरति ॥

मदनोदयमोदकः—जातिपत्रीफले इति जातिपत्री जातिफलञ्चेति । मांसी

लोहं च रससिन्दूरं पृथक् तोलकसंमितम् ।
शतावरी गोक्षुरको द्राक्षा कर्कटशृङ्गिका ॥४१९॥
बलात्मगुप्ता कुष्ठं च वृद्धदारकबीजकम् ।
चूर्णीकृतं सर्वमेतत् पृथक् कर्षद्वयोन्मितम् ॥४२०॥
भङ्गा विशोधिता चैव पूर्वचूर्णार्द्धसंमिता ।
सितां सर्वद्विगुणितां दत्त्वा रसविशारदः ॥४२१॥
आरभ्य माषत्रितयाद्रसमाषकसंमितान् ।
निर्मापयेन्मोदकांस्तु खलु मोदकपाकवित् ॥४२२॥
नामतोऽयं समाख्यातो मदनोदयमोदकः ।
मदनोद्दीपनकरो विशेषात्परिकीर्तितः ॥४२३॥
शृतं परं घनीभूतं सितैलासंयुतं पयः ।
अनुपाने प्रयोक्तव्यं तदतीव हि बृंहणम् ॥४२४॥
मोदकस्यास्य सततं मासमेकं निषेवणात् ।
कामरूपो भवेन्मर्त्यस्तथा भीमपराक्रमः ॥४२५॥
स्मरस्मयस्मेरदृशो नवयौवनघूर्णिताः ।
प्रमदास्तोषयत्यस्य सेवकोऽपतितध्वजः ॥४२६॥

त्रैलोक्यविजया वटी ।

भङ्गासत्वं भागिकं तु पूर्वोक्तविधिसाधितम् ।
तुगाक्षीरीरजश्चैव भागत्रितयसंमितम् ॥४२७॥
संमर्द्य वारिणा खल्वे वटिका रक्तिकोन्मिताः ।
निर्मापयेत्प्रयत्नेन रसतन्त्रविचक्षणः ॥४२८॥
वटिकेयं समाख्याता त्रैलोक्यविजयाभिधा ।
प्रलापोन्मादशमनी वृक्कशूलप्रणाशिनी ॥४२९॥
रजःशूलहरा चैव यक्ष्मकासनिवारिका ।
अतीसारप्रशमनी स्वप्नमेहनिषूदनी ॥४३०॥

जटामांसी, चन्द्रः कर्पूरम्, दारुसिता गुडत्वक् । विशोधिता भङ्गा जातिपत्र्यादीनां चूर्णादर्द्धपरिमाणा ग्राह्या । रसमाषकसंमितानिति षण्माषकप्रमितान् ॥४१८-४२६॥

त्रैलोक्यविजया वटी—भङ्गासत्वं पूर्वोक्तेन विधिनेति वन्यौषधिसत्व निर्माणसाधनेन यन्त्रविज्ञानीयोक्तेन बाष्पस्वेदनयन्त्रेण साधनीयः ॥ स्पष्ट मन्यत् ॥४२७-४३०॥

त्रैलोक्यसंमोहनरसः ।

त्रैलोक्यविजयां शुद्धां भानुतोलकसंमिताम् ।
हिङ्गुलं रससिन्दूरं घनसारं लवङ्गकम् ॥४३१॥
अभ्रकं शङ्खभसितं पृथक् तोलकसंमितम् ।
गोक्षुरो वानरीबीजं तथा कर्कटशृङ्गिका ॥४३२॥
चूर्णीकृतं पृथक् चैतत्तोलकद्वयसंमितम् ।
समादाय भिषग्वर्यः सप्तधा सुविधानतः ॥४३३॥
भङ्गायाः शतपुत्र्याश्च स्वरसेन विभावयेत् ।
निर्मापयेत्तु वटिका रक्तित्रितयसंमिताः ॥४३४॥
यतः स्मरस्यापि कटाक्षपातैः स्त्रीणां तु संमोहनकारिणीनाम् ।
सम्मोहनं वै विदधाति तस्मात् त्रैलोक्यसंमोहनसंज्ञकोऽयम् ॥४३५॥
वामावश्यकरः परं रुचिकरः क्लैब्यापहारी परं
हर्षोत्साहकरो धृतिस्मृतिकरः शुक्रातिसंस्तम्भनः ।
पुत्रापत्यकरो रतिप्रियकरः सर्वत्र सौख्याकरः
सेव्योऽयं खलु कामिभी रसवरस्त्रैलोक्यसंमोहनः ॥४३६॥

## अथ गुञ्जाया नामानि ।

गुञ्जा रक्ता रक्तिका च ताम्रिका कृष्णचूडिका ।
उच्चटा शीतपाकी च भिल्लभूषणिकारुणा ॥४३७॥
चूडामणिस्ताम्रिका च शिखण्डी कृष्णला तथा ।
काकणन्ती च काम्भोजी सैवेह परिकीर्तिता ॥४३८॥

गुञ्जायाः परिचयः ।

मिष्टमूलदला रम्या लता तु शीतपाकिनी ।
कृष्णचूडफला गुञ्जा सर्वेषां विदिता मता ॥४३९॥
पत्रं पत्ररसो मूलं बीजं चास्याः प्रयुज्यते ।
बीजमेव भिषग्वर्यैर्मतं तूपविषाह्वयम् ॥४४०॥

त्रैलोक्यसंमोहनः—भङ्गा शुद्धा १२ तोलकप्रमिता । वानरीबीजं आत्मगुप्ताबीजम् । शतपुत्री शतावरी ॥४३१-४३६॥

अथ गुञ्जानामानि तन्त्रव्यवहृतानि । भिल्लभूषणिका अरुणा इति च्छेदः । गुञ्जापरिचयः—मिष्टमूलदलेति मिष्टं मूलं दलञ्च यस्याः सा तथा, रम्या सुन्दरदर्शना मनोहरेति यावत् । कृष्णवर्णा चूडा येषां तथा भूतानि फलानि यस्याः सा कृष्णचूडफला । स्पष्टमन्यत् ॥४३७-४४०॥

गुञ्जाबीजानां शोधनप्रयोजनम्।

गुञ्जाबीजं वान्तिकरं तीव्ररेचनकृत्तथा।
शीलितं त्वतिमात्रं तु गुञ्जाबीजमशोधितम् ॥४४१॥
विषूचीलक्षणाकारां करोति हि विषक्रियाम्।
अतो दोषनिवृत्त्यर्थं गुञ्जाबीजानि शोधयेत् ॥४४२॥

गुञ्जाबीजानां प्रथमः शोधनप्रकारः।

नवानि गुञ्जाबीजानि चूर्णीकृत्य प्रयत्नतः।
द्विगुणीकृतवस्त्रान्तः पोट्टल्यां रोधयेत्ततः ॥४४३॥
स्वेदयेद्दोलिकायन्त्रे द्वियामं गव्यदुग्धतः।
इत्थं तु गुञ्जाबीजानि शुद्धिमायान्त्यनुत्तमाम् ॥४४४॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः।

गुञ्जाबीजं पोट्टलीस्थं दोलायन्त्रे सकाञ्जिकम्।
यामैकं स्वेदनादेव शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥४४५॥

गुञ्जाया गुणाः।

गुञ्जाबीजं सुविमलं कामोद्दीपनमुत्तमम्।
ऊरुस्तम्भहरं चैव बलसम्वर्द्धनं परम् ॥४४६॥
गुञ्जापत्रं शोथहरं त्वामवातप्रणाशनम्।
तथैव च समाख्यातं वेदनाहरमुत्तमम् ॥४४७॥
गुञ्जापलाशनिर्यासो मधुरः कटुकस्तथा।
स्वरभेदप्रशमनः शोथघ्नो वेदनाहरः ॥४४८॥
गुञ्जामूलं सुमधुरं कफनिःसारकं परम्।
वातपित्तहरं चैव तृष्णाशोथनिवारणम् ॥४४९॥
स्वरभेदप्रशमनं तथा वान्तिविनाशनम्।
मूत्रकृच्छ्रप्रशमनं बलवर्णकरं परम् ॥४५०॥
कासघ्नं शुक्रजननं रुच्यं विषविनाशनम्।
वृष्यं व्रणापहं चैव विशेषात्परिकीर्तितम् ॥४५१॥
गुञ्जामूलं विशेषेण मधुयष्टिगुणोपमम्।
अत एवाधुना तत्तु तदभावे प्रयुज्यते ॥४५२॥

गुञ्जाबीजानां शोधनप्रयोजनम्—वान्तिकरत्वात्, तीव्ररेचकत्वात् विषूचीसदृशविषक्रियाहेतुत्वाच्च ॥४४१-४४२॥

गुञ्जाबीजशोधनप्रकारः—द्विगुणीकृतवस्त्रान्तः प्रक्षिप्य शोधनं गुञ्जाबीजचूर्णनिष्क्रमणरक्षार्थम्। काञ्जिके स्वेदनादपि शुद्धिः गुञ्जाबीजानाम् ॥

शुद्धगुञ्जाबीजस्य मात्रा।

गुञ्जार्द्धतः समारभ्य सार्द्धगुञ्जैकसंमितम्।
गुञ्जाबीजं सुविमलं प्रयुञ्जीत विधानवित् ॥४५३॥

गुञ्जाया आमयिकः प्रयोगः।

गुञ्जाबीजं शिलापिष्टं वारिणा परिलेपितम्।
निहन्त्युत्पिष्टसन्धिस्थां दारुणां शोथवेदनाम् ॥४५४॥
इन्द्रलुप्तं पक्षवधं तत्तदङ्गसमाश्रितम्।
गृध्रसीं दारुणां चैव सुघोरमवबाहुकम् ॥४५५॥
गुञ्जाबीजं शिलापिष्टं वारिणा चित्रकान्वितम्।
प्रलिप्तं शमयत्येव श्वित्रकुष्ठं विशेषतः ॥४५६॥

प्रथमं गुञ्जाद्यतैलम्।

गुञ्जाबीजं शिलापिष्टं कल्कीकृतमनुत्तमम्।
तिलतैलं भृङ्गराजपत्रनिर्यासकं तथा ॥४५७॥
चतुर्गुणोत्तरं चैव मानमेषां प्रकल्पयेत्।
तैलपाकविधानेन तैलमेभिस्तु साधितम् ॥४५८॥
निहन्त्यभ्यङ्गयोगेन कण्डूकुष्ठादिकामयान्।
तथा दारुणकं हन्ति विविधा वातवेदनाः ॥४५९॥

द्वितीयं गुञ्जाद्यतैलम्।

गुञ्जाबीजशिफाभिस्तु तैलं द्विगुणवारिणा।
विपाचितं गण्डमालां निहन्त्यभ्यङ्गयोगतः ॥४६०॥

गुञ्जायाः गुणनिर्देशो मात्रानिर्देशश्च व्याख्यासमः ॥४४६-४५३॥

गुञ्जाया रोगयोग्यः प्रयोगः—प्रसारणाकुञ्चनविवर्तनाक्षेपणाशक्त्युग्ररुजत्व-स्पर्शासहत्वादिसन्धिमुक्तलक्षणैः सह समन्तात् श्वयथुमान् विशेषतो रात्रिरुजाकरश्चोत्पिष्टसन्धिर्भवति। इन्द्रलुप्तं केशभूमिजः क्षुद्ररोगविशेषः, "रोमकूपानुगं पित्तं वातेन सह मूर्च्छितम्। प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः। रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः। तदिन्द्रलुप्तं खालित्यं रुह्येति च विभाव्यते" इत्युक्तलक्षणः। अवबाहुकः अंसदेशगतः सिराकुञ्चनजो वातव्याधि-विशेषः ॥४५४-४५६॥

गुञ्जाद्यं तैलमाद्यम्—गुञ्जाबीजानि शिलापिष्टानि पलैकमितानि, तिलतैलस्य चत्वारि पलानि, भृङ्गपत्ररसस्य षोडशपलानि। यथाविधि पाचितं कण्डूकुष्ठादिहारि। दारुणकं केशभूमिरोगविशेषः "दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमिः प्रपाटयते। कफमारुतकोपेन विद्याद्दारुणकं तु तम्" इत्युक्तलक्षणः ॥४५७-४५९॥

द्वितीयं तैलम्—गुञ्जाबीजं गुञ्जाशिफा च कल्कः पलद्वयमितः, तैलस्याष्टौ

एरण्डतैलसंयुक्तं गुञ्जापत्रं सुपेषितम् ।
कोष्णोपनाहयोगेन वेदनाहरमुत्तमम् ॥४६१॥
गुञ्जापत्ररसे पक्वं तैलमभ्यङ्गयोजितम् ।
शोथप्रशमनं चैव वेदनाहरमीरितम् ॥४६२॥
गुञ्जापत्रं नवं वापि विशुष्कं चूर्णितं भृशम् ।
नाशयत्यचिरादेव स्वरभेदमसंशयम् ॥४६३॥

गुञ्जाजीवनरसः ।

गुञ्जाबीजं सुविमलं सार्द्धतोलकसंमितम् ।
तन्मितं रससिन्दूरं तयोश्च द्विगुणीकृताम् ॥४६४॥
विशोधितां तु विजयां समादाय भिषग्वरः ।
सम्पेष्य वटिकाः कार्या गुञ्जाद्वितयसंमिताः ॥४६५॥
रसोऽयं तु समाख्यातो गुञ्जाजीवनसंज्ञकः ।
बलसञ्जननश्चैव मदनोद्दीपनः परम् ॥४६६॥

गुञ्जाभद्ररसः ।

गुञ्जाबीजं सुविमलं रसतोलकसंमितम् ।
जयन्ती निम्बबीजं च रसतोलकसंमितम् ॥४६७॥
तोलकत्रितयं सूतं गन्धं द्वादशतोलकम् ।
समादाय ततः खल्वे पेषयेदतियत्नतः ॥४६८॥
काकमाचीजयाधूर्तनिम्बूकद्रवयोगतः ।
वटिकाः कारयेद्यत्नाद्गुञ्जाद्वितयसंमिताः ॥४६९॥
रसोऽयं तु समाख्यातो गुञ्जाभद्रसमाह्वयः ।
ऊरुस्तम्भं महाघोरं विनिहन्ति विशेषतः ॥४७०॥

## अथ भल्लातकस्य नामानि ।

भल्लातकस्तु भल्लातस्तपनोऽरुष्करोऽग्निकः ।
कृमिघ्नश्चैव वातारिः स एव परिकीर्तितः ॥४७१॥

भल्लातकस्य परिचयः ।

भल्लातकः समाख्यातः शाखिजातीयकस्तरुः ।
जायतेऽद्रिषु बाहुल्याद् फलं तस्य प्रयुज्यते ॥४७२॥

पलानि, जलस्य षोडश पलानि, पक्वं गण्डमालाहरम् ॥४६०–४६३॥

गुञ्जाजीवनरसः—गुञ्जाबीजं १॥ तो०, रससिन्दूरं १॥ तो०, बब्बूलकषायेण शोधितायाः भङ्गायाः षट्तोलकानि । स्पष्टमन्यत् ॥४६४–४६६॥

गुञ्जाभद्ररसे—रसतोलकसम्मितामिति षट्तोलकप्रमितम् । धूर्तः धत्तूरः ॥

ग्राह्यभल्लातकस्य स्वरूपम् ।

भल्लातकानि पक्वानि नीरक्षिप्तानि यानि तु ।
निमज्जन्ति हि तान्येव ग्राह्याणीह विशुद्धये ॥४७३॥

भल्लातकस्य शोधनप्रयोजनम् ।

भल्लातकस्य तु रसः स्वल्पोऽपि पतितस्त्वचि ।
करोति दारुणं दाहं व्रणं चैवातिदारुणम् ॥४७४॥
शोथं सञ्जनयत्याशु तीव्रदाहसमन्वितम् ।
मुखे निपतितो घोरं वीसर्पं प्रकरोति वै ॥४७५॥
उक्तोपद्रवशान्त्यर्थं फलं भल्लातकोद्भवम् ।
शोधयेद्भिषजां वर्यः सावधानतया सदा ॥४७६॥

भल्लातकस्य प्रथमः शोधनप्रकारः ।

इष्टकाचूर्णसंयुक्तं फलं भल्लातकोद्भवम् ।
पोट्टलीमध्यनिहितं घर्षयेन्नातिवेगतः ॥४७७॥
ततः प्रतप्ततोयेन क्षालयेदतियत्नतः ।
इत्थं तैलत्वचाहीनं भल्लातं शुद्धिमाप्नुयात् ॥४७८॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः ।

भल्लातकफलानीह नारिकेलाम्बुयोगतः ।
स्विन्नानि दोलिकायन्त्रे शुद्धिमायान्त्यनुत्तमाम् ॥४७९॥

भल्लातकस्य गुणाः ।

भल्लातकः कटुस्तिक्त अत्युष्णः कृमिनाशनः ।
रसायनो बलकरो गुल्मार्शोग्रहणीहरः ॥४८०॥

भल्लातकपरिचयः—अद्रिष्विति पर्वतेषु । भल्लातकशोधनप्रयोजनं निगदव्याख्यातम् ॥४७१-४७६॥

भल्लातकशोधनप्रकार आद्यः—त्रिचतुर्गुणवस्त्रकृतपोट्टलिकायां इष्टिकाचूर्णं भल्लातकफलानि च निक्षिप्य औषधनिर्माणकुशलः घर्षयेत् । घर्षणेन तैलाक्तःधारत्वचापसारः । निर्यातं तैलं च विशुष्यतीष्टकाचूर्णेषु । तत उष्णैर्जलैः प्रक्षाल्य भेषजेषु योजयेत् । तैलमेवास्य दाहव्रणशोथादिकरम् । शोधनात्प्राक् नारिकेलतैलं हस्तयोर्म्रक्षणीयम् ॥४७७-४७८॥

द्वितीयः शोधनप्रकारः—नारिकेलजलद्वारा स्वेदनात् साध्यः । स्वेदनञ्च खण्डशः कृतभल्लातकफलानां विधेयम् । तथासति स्विन्नानि उपभोगयोग्यानि भवन्ति भल्लातकानि ॥४७९॥

कुष्ठामयप्रशमनः कफवातोदरापहः ।
विबन्धाध्मानशूलघ्नः श्वासादिगदनाशनः ॥४८१॥

भल्लातकस्य मात्रा ।

गुञ्जैकतः समारभ्य गुञ्जात्रितयसंमितम् ।
भल्लातकं प्रयुञ्जीत बलकालाद्यपेक्षया ॥४८२॥

भल्लातकस्य आमयिकः प्रयोगः ।

हरीतकीतिलगुडयुतं भल्लातकं समम् ।
निषेवितं प्लीहपाण्डुज्वरघ्नं श्वासकासनुत् ॥४८३॥

भल्लातकरसायनम् ।

शुण्ठीविडङ्गलोहाढ्यं भल्लातं विमलीकृतम् ।
मध्वाज्यसंयुतं युक्तं मासत्रितयसेवनात् ॥४८४॥
रक्तवृद्धिं करोत्येतद् बलं चैव विवर्द्धयेत् ।
नवयौवनलावण्यं जनयत्यविकल्पतः ॥४८५॥
समाख्यातमिदं नाम्ना भल्लातकरसायनम् ।
सेवितव्यं सदा यत्नाद्रक्तालपत्वनिवृत्तये ॥४८६॥

## अथ करवीरस्य नामानि ।

करवीरो हयारिश्च हयमारोऽश्वमारकः ।
अश्वान्तकोऽश्वहाश्वघ्नो मतश्चण्डातकस्तथा ॥४८७॥
करवीरः श्वेतपीतरक्तपुष्पाविभेदतः ।
त्रिविधस्तु समाख्यातो वैद्यविद्याविशारदैः ॥४८८॥

करवीरस्य परिचयः ।

करवीरः समाख्यातः सर्वत्र सुलभस्तरुः ।
भिषग्वरैरस्य मूलं मतं तूपविषाह्वयम् ॥४८९॥
करवीरस्य मूलत्वक् तद्रसो वा निषेवितः ।
करोति हि विशेषेण मोहदाहभ्रमादिकान् ॥४९०॥

भल्लातकगुणपाठो व्याख्यासमः ॥४८०-४८२॥

भल्लातकस्य रोगयोग्यः प्रयोगः—सममिति हरीतकीतिलगुडभल्लातकाः समाः परिग्राह्याः ॥४८३॥

भल्लातकरसायनम्—व्याख्यासमपाठम्। यद्यपि तन्त्रान्तरेषु भल्लातकरसायनप्रयोगो नैकविधः श्रूयते तथापि स्वल्पव्ययं बहुफलं निरापदमावश्यकगुणयोगि प्रकारममुमेव समाम्नासुराचार्याः इत्यवधेयम्। यत्नात् पथ्यरक्षाद्वारेतिभावः ॥४८४-४८६॥

करवीरपरिचयः—निगदव्याख्यातः। प्रायश्चौषधेषु श्वेतकरवीरस्यैव प्रयोग

करवीरकमूलन्तु बाह्ययोगे प्रयुज्यते ।
आभ्यन्तरः प्रयोगोऽस्य न कुत्रापि प्रकीर्तितः ॥४९१॥

करवीरस्य बाह्यप्रयोगः ।

करवीरकमूलं तु वारिणा परिपेषितम् ।
समाख्यातं प्रलेपेन ह्युपदंशव्रणापहम् ॥४९२॥

करवीरदलद्रवो नेत्रयोर्विनियोजितः ।
अभिष्यन्दं जलस्रावं व्यपोहति विशेषतः ॥४९३॥

करवीराद्यतैलम् ।

करवीरशिफाक्काथविपक्कं तिलतैलकम् ।
कल्कीकृतविडङ्गाग्नियोगतो गोजलान्वितम् ॥४९४॥
करवीराद्यतैलं तु समाख्यातं भिषग्वरैः ।
अभ्यङ्गाद्विनिहन्त्याशु त्वग्गतान् विविधान् गदान् ॥४९५॥

## अथ लाङ्गलिकाया नामानि ।

लाङ्गली हलिनी सीरी विशल्या कलिकारिका ।
अग्निजिह्वा स्वर्णपुष्पा दीप्ता नक्तेन्दुपुष्पिका ॥४९६॥
विद्युज्ज्वाला वह्निशिखा लाङ्गल्या गर्भपातिनी ।
हली लाङ्गलिनी चैव समाख्याता भिषग्वरैः ॥४९७॥

लाङ्गलिकायाः परिचयः ।

लाङ्गली स्वर्णकुसुमा लता तु सुमनोहरा ।
सीरमूला विशेषेण मता नक्तेन्दुपुष्पिका ॥४९८॥
लाङ्गल्या मूलमेवेह मतं तूपविषाह्वयम् ।
तदेव च विशेषेण योगेषु विनियुज्यते ॥४९९॥

इति सम्प्रदायः ॥४८७-४९१॥

करवीरस्य बाह्यः प्रयोगः—उपदंशव्रणहरः नेत्राभिष्यन्दनाशनश्च । अपि च—करवीरमूलत्वक् १ तो०, करवीरपुष्पाणि १ तो०, आफूकम् २ मा०, अश्वगन्धा १ तो०, धत्तूरबीजानि १ तो०, जले पिष्ट्वा वटिकाः कारयेत् । सेयं करवीरादिवटी प्रलेपतो ध्वजभङ्गहरी ख्याता इति ॥४९२-४९३॥

करवीराद्यं तैलम्—गोजलं गोमूत्रम् । तैलसाधनाय करवीरमूलक्काथः ४ प्रस्थमितः, विडङ्गं चित्रकश्च उभयोर्मानं मिलित्वा १ कुडवम्, गोमूत्रं ४ प्रस्थमितम्, तिलतैलं १ प्रस्थमितम् ॥४९४-४९५॥

लाङ्गलिकापरिचयः—लता इति प्रायिकम् । क्वचित् दीर्घसरलोर्ध्वकाण्डक्षुपरूपेणापि दर्शनात् । एतस्या आभ्यन्तरप्रयोगो न कार्यः । अत्र यद्यपि लाङ्ग

लाङ्गलिकायाः आभ्यन्तरप्रयोगे दोषाः ।

शुष्का वार्द्रा लाङ्गलिनी स्वल्पापि परिशीलिता ।
करोति दारुणं दाहं मोहातीसारविभ्रमम् ॥५००॥

लाङ्गलिकाया गुणाः ।

लाङ्गली कटुका चोष्णा कफवातापहा सरा ।
अपरापातनी चैव सद्यःप्रसवकारिका ॥५०१॥
शोथापहा विशेषेण मता व्रणनिवारिणी ।
कुष्ठकृमिप्रशमनी विशेषात्परिकीर्तिता ॥५०२॥
आभ्यन्तरप्रयोगार्थं लाङ्गलीं न प्रयोजयेत् ।
बाह्यप्रयोगे युञ्जीत तत्तद्रोगापनुत्तये ॥५०३॥

लाङ्गलिकाया बाह्यप्रयोगः ।

सुधौतं लाङ्गलीमूलं वारिणा परिपेषितम् ।
नाभौ योनौ प्रलिप्तं वा सद्यःप्रसवकृन्मतम् ॥५०४॥
लाङ्गली वारिणा पिष्टा करपादप्रलेपिता ।
अपरां पातयत्याशु न सन्देहोऽत्र कश्चन ॥५०५॥
लाङ्गलीमूलतोयं तु पूरितं कृमिकर्णके ।
निहन्त्यन्तःप्रविष्टांस्तु शतपद्यादिकान् कृमीन् ॥५०६॥
सूर्यभक्ताद्रवोपेतः सव्योषो लाङ्गलीद्रवः ।
विधाय वस्त्रपूतं तु योजयेत् कृमिकर्णके ॥५०७॥
पातयत्यचिरादेव कृमिकीटपिपीलिकाः ।
तथा कर्णजलौकाश्च तथैवान्यान् कृमीनपि ॥५०८॥
कङ्कगोधावसोपेतं तुलसीलाङ्गलीद्रवैः ।
साधितं तैलमभ्यङ्गाद् हन्त्युन्मन्थं विशेषतः ॥५०९॥

## अथ अर्कक्षीरस्य नामानि ।

अर्कक्षीरं रविक्षीरं सूर्यक्षीरं तथैव च ।
अर्कदुग्धं सूर्यदुग्धं रविदुग्धं च तन्मतम् ॥५१०॥

लीशोधनमुपेक्षितं बाह्यप्रयोगैकयोग्यत्वात् तथापि "लाङ्गली शुद्धिमायाति दिनं गोमूत्रशोधिता" इति प्राचीनोक्तमनुसन्धेयम् ॥४९९-५०३॥

लाङ्गल्याः बाह्यप्रयोगः—सूर्यभक्ता "हुरहुर" इति ख्याता । कङ्कः पक्षिविशेषः । गोधा प्रसिद्धप्राया । उभयोर्वसया युक्तम् । उन्मन्थः "कर्णं बलाद् वर्धयतः पाल्यां वायुः प्रकुप्यति । कफं संगृह्य कुरुते शोथं स्तब्धमवेदनम् । उन्मन्थकः सकण्डूको विकारः कफवातजः" इत्युक्तलक्षणः कर्णपालीरोगः ॥५०४-५०९॥

अर्कक्षीरस्य गुणाः।

अर्कक्षीरं मतं स्निग्धं तिक्तोष्णं कुष्ठगुल्मनुत्।
उदरापहमत्यन्तं रेचनं वान्तिकारकम् ॥५११॥
गुदाङ्कुरप्रशमनं कृमिदन्तव्यथापहम्।
क्षारकर्मकरं चैव त्वचि लिप्तं विशेषतः ॥५१२॥

अर्कक्षीरस्य बाह्यप्रयोगः।

सक्षौद्रे रविदुग्धे तु तूलमल्पं निषेचितम्।
कृमिदन्तस्थरन्ध्रस्थं कृमिदन्तव्यथापहम् ॥५१३॥
त्रिगुणक्षौद्रसंयुक्तं रविदुग्धं प्रलेपितम्।
मुखक्षतं शमयति द्रुतं नास्तीह संशयः ॥५१४॥
निशाशिरीषबीजाढ्यं सूर्यदुग्धं विलेपितम्।
गुदाङ्कुरान् पातयति चिरोत्थानप्यसंशयम् ॥५१५॥

## अथ स्नुहीक्षीरस्य नामानि।

स्नुहीक्षीरं सुधाक्षीरं सेहुण्डक्षीरकं तथा।
स्नुहीदुग्धं सुधादुग्धं स्नुग्दुग्धं च मतन्तु तत् ॥५१६॥

स्नुहीक्षीरस्य शोधनम्।

पलद्वयं सुधादुग्धं तोलकद्वयसंमिते।
चिञ्चादलद्रवे वस्त्रपूते घर्मे विशोषयेत् ॥५१७॥
द्रवं विशुष्कं विज्ञाय सुधादुग्धं समाहरेत्।
ततः सर्वत्र योगेषु प्रयुञ्जीत भिषग्वरः ॥५१८॥

स्नुहीक्षीरस्य गुणाः।

सुधादुग्धं वातहरं गुल्मोदरविनाशनम्।
विषाध्मानहरं चैव गुदाङ्कुरहरं परम् ॥५१९॥
परं विरेचनकरं पुष्पकृत्त्वक्षिमध्यगम्।
समाख्यातं विशेषेण क्षारकर्मकरं परम् ॥५२०॥

अथार्कक्षीरोपक्रमस्तत्र बाह्ये प्रयोगे—तूलं कार्पासखण्डम्। त्रिगुणेत्यादि-लेपनोत्तरं मुखनिष्ठ्यूतं नान्तर्गिलनीयम् इत्यवधेयम्। निशा हरिद्रा। स्पष्टमन्यत् ॥५१०-५१५॥

अथ स्नुहीक्षीरम्—तत्र शोधनप्रकारे चिञ्चा अम्लिका, तस्याः पत्ररसो ग्राह्यः। केचित्तु "अर्कसेहुण्डयोर्दुग्धं तत्स्वयं शुद्धमुच्यते" इत्यप्याहुः ॥५१६-५१८॥

गुणपाठे—पुष्पकृत्त्वक्षिमध्यगमिति अक्षिमध्यपतितं पुष्पाख्यं "फोला" इतिख्यातं रोगं करोति ॥५१९-५२०॥

अस्य आमयिकः प्रयोगः।

सुधादुग्धं निशाकोषातकीसैन्धवसंयुतम्।
गोमूत्रेण प्रलिप्तं तु पातयेद्गुदजाङ्कुरान् ॥५२१॥

क्षारवर्तिका।

चूर्णं दारुहरिद्रायास्तोलकैकमितं हरेत्।
मासार्द्धं पेषयेद्धारा निदाघे खलु शोषयेत् ॥५२२॥
समांशिके सुधादुग्धे रविदुग्धे च तन्मिते।
निक्षिप्य खलु खल्वेऽथ पेषयेदतियत्नतः ॥५२३॥
विज्ञाय वर्तिकायोग्यं रसतन्त्रविशारदः।
दीर्घा एषणिकाकारा वर्तिकाः कारयेत्ततः ॥५२४॥
समाख्याता भिषग्वर्यैर्नामतः क्षारवर्तिका।
भगन्दरमहाघोरनाडीव्रणविशोधिका ॥५२५॥
वर्तिकेयं सुविन्यस्ता प्रयत्नेन भगन्दरे।
नाडीव्रणान्तराले च खलु शोधयति द्रुतम् ॥५२६॥

क्षारसूत्रम्।

सुधादुग्धे वस्त्रपूतहरिद्राचूर्णसंयुते।
निषिक्तेन तु तूलेन स्वल्पेन खलु यत्नतः ॥५२७॥
प्रलिप्तं सुदृढं सूत्रं छायायामथ शोषयेत्।
विलिप्य सप्तधा ह्येवं शोषयेद्भिषजां वरः ॥५२८॥
सूत्रमेतत्समाख्यातं क्षारसूत्रं तु नामतः।
गुदाङ्कुरच्छेदनार्थममोघास्त्रमिदं मतम् ॥५२९॥
भगन्दरच्छेदनार्थमप्येतद्विनियुज्यते।
प्रयोक्तव्यं क्षारसूत्रं सावधानतया सदा ॥५३०॥

## अथ कृष्णसर्पविषस्य नामानि।

कृष्णसर्पविषं चैव गरलं दारदं तथा।
त्वदेव जङ्गमविषं समाख्यातं भिषग्वरैः ॥५३१॥

रोगयोग्यप्रयोगे क्षारवर्तिका—मासार्धं पञ्चदशदिनानि। एतावत्कालं पेषणञ्च सुश्लक्ष्णतासम्पादनाय। निगदव्याख्यातमन्यत् ॥५२१-५२६॥

क्षारसूत्रम्—वस्त्रपूतहरिद्राचूर्णयुक्ते सेहुण्डदुग्धे सिक्तेन स्वल्पेन तूलकेन सुदृढं तनु वर्तितं सूत्रमादाय लेपयेत्। एवं सप्तधा लिप्तमथ शुष्कं तत् छेदनसमर्थं भवति। प्रयोगकाले सावधानता न्यूनाधिकच्छेदभयात्। क्षारसूत्रबन्धनं च यावच्छेदो न स्यात् तावत् प्रतितृतीयमहः ईषद्गाढतरीक्रियते ॥५२७-५३०॥

कृष्णसर्पविषस्य आहरणविधिः।

शुक्तिकां तालपत्रेण खर्जूरस्य दलेन वा।
आच्छाद्य सर्वतो दीर्घयष्टिकायां तु बन्धयेत् ॥५३२॥
कृष्णसर्पो यथा रोषात् तालपत्रे दशेत्तथा।
निदध्यात् कृष्णसर्पस्य सम्मुखं यष्टिकामिमाम् ॥५३३॥
निदध्यात्सर्वदेवं तु बहुवारं दशेद्यथा।
शुक्तिकासञ्चितं सर्पविषं त्वथ समाहरेत् ॥५३४॥
पुनः पुनः कृष्णसर्पं रोषयन् भिषजां वरः।
समाहरेद्विषं त्वेवं सावधानतया सदा ॥५३५॥

कृष्णसर्पविषस्य शोधनम्।

तैलाक्तशुक्तिकामध्यसञ्चिते जङ्गमे विषे।
पादांशं सार्षपं तैलं न्यस्य घर्मे विशोषयेत् ॥५३६॥
जायते पीतवर्णं तन्निदाघे परिशोषितम्।
कृष्णसर्पविषं त्वेवं शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥५३७॥

कृष्णसर्पविषस्य गुणाः।

कृष्णसर्पविषं तीक्ष्णं महोष्णमतिदारुणम्।
पित्तप्रकोपणकरं तथा दाहकरं परम् ॥५३८॥
आसन्नमृत्युकालोत्थसंज्ञालोपप्रणाशनम्।
श्वासकृच्छ्रप्रशमनं तथा श्लेष्मविशोषणम् ॥५३९॥
हृद्दौर्बल्यसमुद्भूतं महात्ययिकलक्षणम्।
अवसादं निहन्त्याशु निश्चितं करणाश्रितम् ॥५४०॥
प्रणश्यन्नाडिकां घोरां शीतपादकरान्विताम्।
श्वासकृच्छ्रादिसंयुक्तां विनिहन्ति विषूचिकाम् ॥५४१॥
निरुक्तलक्षणोपेतं सन्निपातं व्यपोहति।
शीताङ्गसन्निपातघ्नं हृदुत्तेजनकृत्परम् ॥५४२॥

कृष्णसर्पविषम्—विषाहरणप्रकारः शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थं। वाग्भटस्तु प्रकारान्तरमामनौ। तत्तु बहुलमनुपयुक्तत्वात् उपेक्षितः, नवीनोद्भावितश्च बहुगुणसुलभः प्रकटित इति ॥५३१-५३५॥

कृष्णसर्पविषशोधनम्—निगदव्याख्यातम् ॥५३६-५३७॥

कृष्णसर्पविषगुणाः—आसन्ने मृत्युकाले समुत्थो यः संज्ञालोपः तस्य प्रणाशनम्। करणाश्रितम् इन्द्रियाश्रयम्, निरुक्तलक्षणमिति संज्ञालोपश्वास-

शीतगात्रश्वासकृच्छ्रप्रणश्यन्नाडिकादिषु ।
सन्निपातसमाकारलक्षणेषु भवत्सु तु ॥५४३॥
अन्येष्वपि च रोगेषु नूत्नेष्वात्ययिकेषु च ।
कारस्करसमायुक्तैः प्रयोगैर्विविधैस्तथा ॥५४४॥
कस्तूरीभैरवाद्यैश्च न सिद्ध्यन्ति गदा यदा ।
निष्फला स्याद् यदा चैव मृतसञ्जीवनी सुरा ॥५४५॥
तदैव कृष्णसर्पस्य विषं योगेषु योजितम् ।
प्रयुञ्जीत भिषग्वर्यः सावधानतया सदा ॥५४६॥

कृष्णसर्पविषस्य निषेधः ।

न बालेषु न वृद्धेषु न तथा राजयक्ष्मिषु ।
न संन्यासे न मूर्च्छाये न जीर्णज्वरजर्जरे ॥५४७॥
जीर्णामयप्रजीर्णेषु रक्तपित्तिषु नैव च ।
न क्षीणेषु प्रयुञ्जीत कृष्णसर्पविषं भिषक् ॥५४८॥

कृष्णसर्पविषस्य आमयिकः प्रयोगः ।
सूचिकाभरणरसः ।

कृष्णसर्पविषं शुद्धं माषकद्वयसंमितम् ।
रसाहिगन्धकविषं पृथक् माषद्वयोन्मितम् ॥५४९॥
छागमायूरवाराहमात्स्यपित्तैस्तु पेषयेत् ।
सम्मर्द्यार्द्रकतोयेन यामैकमतियत्नतः ॥५५०॥
कारयेद्वटिका वैद्यः क्षुद्रसर्षपसंमिताः ।
समाख्यातो रसोऽयं तु सूचिकाभरणाह्वयः ॥५५१॥
सन्निपातसमाक्रान्तलोकानुग्रहकाम्यया ।
आविष्कृतो रसोऽयं तु भैरवेण महात्मना ॥५५२॥
क्षतादिवर्जितकरस्तथा नीचनखः पटुः ।
वटीनिर्मापकश्चास्य कर्तव्यः परिचारकः ॥५५३॥

कृच्छ्रेन्द्रियगावसादप्रणश्यन्नाडिकादिकम् । कस्तूरीभैरवस्तन्त्रान्तरेषु प्रसिद्धः । तदैवेति नियमः प्रयोगयोग्यकालनियमज्ञापनाय । शिष्टं निगदव्याख्यातम् ॥

सर्पविषप्रयोगनिषेधे—जीर्णामयप्रजीर्णेष्विति जीर्णव्याधिभिः क्षीणबलमांसादिषु ॥५४७–५४८॥

सूचिकाभरणरसः—रसः पारदः, अहिः नागः, विषं अमृतम् । भैरवेण तदाख्येन रससिद्धेन । क्षतादिवर्जितकर इति विषसंचारो यथा न स्यात् शरीरे ।

रसं नखान्तसंलग्नमपनीय शलाकया ।
प्रक्षालयेत्करौ कामं भूयो भूयो मलारिणा ॥५५४॥

अस्य गुणाः ।

सूचिकाभरणो ह्येष सन्निपातविनाशनः ।
विषूचिकाहरः कामं श्वासकृच्छ्रापहः परम् ॥५५५॥
कृष्णसर्पविषगुणनिर्दिष्टेषु तु लक्ष्मसु ।
प्रयुञ्जीत विशेषेण रसतन्त्रविचक्षणः ॥५५६॥
रसोऽयं खलु दातव्यः शृङ्गवेरस्य वारिणा ।
आरक्तास्यश्च रक्ताक्षस्तीव्रतापयुतो यदि ॥५५७॥
न स्याद्रोगी तु होरार्द्धे वटीं दद्यात्ततोऽपराम् ।
दध्योदनं च दातव्यं पथ्यमत्र विजानता ॥५५८॥
आरक्ताक्षं रक्तवक्त्रं तीव्रतापसमन्वितम् ।
विज्ञाय रोगिणं वैद्यः स्नपयेच्छीतलाम्बुना ॥५५९॥
शीताम्बुसिक्तवस्त्रेण भूयोभूयः प्रयत्नतः ।
आच्छादयेन्मस्तकं तु व्यथादाहप्रशान्तये ॥५६०॥
कृष्णसर्पविषस्यात्र तीव्रतापादिकेषु तु ।
समुत्पन्नेषु चिन्हेषु न युञ्जीत पुना रसम् ॥५६१॥
कृष्णसर्पविषोपेतरसेषु तु विशेषतः ।
एष एव विधिः कार्यो रसतन्त्रविशारदैः ॥५६२॥

द्वितीयः सूचिकाभरणरसः ।

विषं सर्पविषं शङ्खविषं माषमितं पृथक् ।
विशोधितं हिङ्गुलञ्च माषकत्रयसंमितम् ॥५६३॥
सम्पेष्य पञ्चपित्तेन वटिकाः सर्षपोन्मिताः ।
निर्माय विनियुञ्जीत सावधानतया भिषक् ॥५६४॥
रसोऽयं तु समाख्यातः सूचिकाभरणाह्वयः ।
तत्तन्निर्दिष्टरोगेषु पूर्ववद्गुणकारकः ॥५६५॥

मलारिणा फेनकेन 'Soap' इत्याङ्गलभाषाप्रसिद्धेन ॥५४९-५५४॥

अस्य गुणाः प्रयोगप्रकारश्च सुगमपाठः ॥५५५-५६२॥

अथापरः सूचिकाभरणः—विषं वत्सनाभः, शङ्खविषं श्वेतमल्लविषम् । पञ्चपित्तेनेति—पञ्चपित्तं यथा—"वराहच्छागमहिषमत्स्यमायूरपित्तकम् । पञ्चपित्तमिति ख्यातं सर्वेष्वेव हि कर्मसु" ॥५६३-५६५॥

विसूचीध्वंसनरसः ।

कृष्णसर्पविषं शुद्धं विषं पारदगन्धकम् ।
सौभाग्यं नागरं ताप्यं मृतं माषमितं पृथक् ॥५६६॥
विशोधितं च दरदं सर्वेषां समभागिकम् ।
समादाय ततः खल्वे मर्दयेन्निम्बुकाम्भसा ॥५६७॥
वटिकाः कारयेद्वैद्यः श्वेतसर्षपसंमिताः ।
रसोऽयं तु समाख्यातो विषूचीध्वंसनाह्वयः ॥५६८॥
विषूचीध्वंसनरसो विषूचीविनिषूदनः ।
शीतपादकराद्युग्रलक्षणेषु सुखावहः ॥५६९॥
सूचिकाभरणोद्दिष्टविधानेन भिषग्वरः ।
विषूचीध्वंसनरसं प्रयुञ्जीत प्रयत्नतः ॥५७०॥

मृतसञ्जीवनरसः ।

कृष्णसर्पविषं शुद्धं विषं ताप्यं च टङ्कणम् ।
दरदं रसगन्धं च तालं माषमितं पृथक् ॥५७१॥
छागमायूरवाराहमत्स्यपित्तेन भावयेत् ।
निर्मापयेत्तु वटिकाः क्षुद्रसर्षपसंमिताः ॥५७२॥
आसन्नमरणान् मर्त्यान् यतः सञ्जीवयत्यलम् ।
अतो रसोऽयमाख्यातो मृतसञ्जीवनाह्वयः ॥५७३॥
श्वासं प्रलापं बाधिर्यं मूकतां हिमगात्रताम् ।
रसोऽयं नाशयेत्तूर्णमासन्नमरणाश्रयाम् ॥५७४॥

## रक्तचित्रकशोधनम् ।

रक्तचित्रकमूलं तु चूर्णतोये निमज्जयेत् ।
ततो निदाघसंशुष्कं शुद्धिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ॥५७५॥

## वृद्धदारकशोधनम् ।

वृद्धदारकबीजानि दोलायन्त्रे तु यामकम् ।
स्विन्नानि गव्यपयसा विशुद्ध्यन्ति न संशयः ॥५७६॥

विषूचीध्वंसनरसः—ताप्यं माक्षिकम्, दरदं हिङ्गुलम् । स्पष्टमन्यत् ॥

मृतसंजीवनरसः—विषं वत्सनाभः, तालं हरितालम् ॥५७१-५७४॥

रक्तचित्रकमूलादिशोधनपाठाः—स्पष्टार्थाः । केचित्तु एरण्डबीजमरिचापिप्पलीनामपि शुद्धिं स्मरन्ति—तत्र च एरण्डबीजं नारिकेलोदकेन स्विन्नं, मरिचञ्चा-

## निम्बूकबीजशोधनम् ।

अपामार्गकषायेण दोलायन्त्रे तु यामकम् ।
स्विन्नानि निम्बूबीजानि विशुद्ध्यन्ति विशेषतः ॥५७७॥

## हिङ्गुशोधनम् ।

रामठं ... द्वाज्यसंयुतं दर्विकागतम् ।
विपक्वमाग्नितापेन शुद्धिमायात्यनुत्तमाम् ॥५७८॥

## गुग्गुलुशोधनम् ।

चतुर्गुणे गव्यदुग्धे गुग्गुलुं स्वेदयेद् भृशम् ।
वस्त्रपूतं विधायाथ मलं वस्त्रस्थमुत्सृजेत् ॥५७९॥
दुग्धं शीतं तु विज्ञाय दुग्धपात्रतलास्थितम् ।
समाहरेद् गुग्गुलुं तु सर्वदोषसमुज्झितम् ॥५८०॥

ग्रन्थसमाप्तिकालः ।

खेभग्रहेन्दुप्रमिते श्रीमद्विक्रमवत्सरे ।
चैत्रे कृष्णत्रयोदश्यां ग्रन्थ एष समग्रथि ॥५८१॥
विभासयति मेदिनीं दिनमणिस्तु यावत्परं
तथा गगनमण्डले तुहिनदीधितिर्द्योतते ।
भिषग्वरमहोदयाः खलु रसागमाध्यायिन-
स्तथा रसतरङ्गिणीमिह पठन्तु तावत्परम् ॥५८२॥

इति गढवालमण्डलान्तर्गतश्रीनगरनिकटवर्ति-खोला-ग्रामनिवासिना सदानन्दशर्म्मणा विरचितायां रसतरङ्गिण्यां विषोपविषादिविज्ञानीयो नाम चतुर्विंशस्तरङ्गः ।

॥ समाप्ता चेयं रसतरङ्गिणी ॥

ल्लतकेण भावितं, पिप्पली च चित्रकरसैः भाविता शुद्ध्यति इति ॥५७५-५७८॥

गुग्गुलुशोधनं मन्दाग्निना विधेयम् । स्पष्टपाठमन्यत् ॥५७९-५८०॥

ग्रन्थसमाप्तिकालः—खं व्योम शून्यवाचकम्, इभाः दिग्गजाः अष्टौ, ग्रहा नव, इन्दुश्चन्द्रः एकत्वसंख्यावाचकः, अङ्कानां वामतो गतिरिति न्यायात् १९८० वक्रमवत्सरे चैत्रे कृष्णत्रयोदश्यामेष रसतरङ्गिणीनामको ग्रन्थ आचार्यैः समग्रथि रचित इत्याशयः ॥५८१॥

विभासयतीत्याशीः प्रार्थनम् । दिनमणिः सूर्यः । तुहिनदीधितिः चन्द्रः । रसागमाध्यायिनः रसतन्त्रपाठकाः ॥५८१-५८२॥

इति स्फुटतरागमप्रथितसम्प्रदायाध्वना यथामति चलन्नहं गुरुकृपावलम्बकृतिम् । तरङ्गिणिप्रसादनीमुपनयामि श्रद्धाधनः प्रसीदतु निरन्तरं मयि हरिः स नारायणः ॥

इति जालन्धरमण्डलान्तर्गतजाडलानगरवासिना आयुर्वेदाचार्य्य श्रीहरिदत्त शास्त्रिणा निर्मिता रसतरङ्गिणीप्रसादनी ॥

# अनुक्रमणिका

पृष्ठाङ्काः

Indira Gandhi National Centre for the Arts
IGNCA RAR
ACC. No. R-334

अवसर न चूकिए ! शीघ्रता कीजिये !!

# चिकित्साकलिका ।

संपादक—कविराज नरेन्द्रनाथ मित्र ।

इस ग्रन्थके प्रणेता परमपूज्य तीसटाचार्य हैं। इन आचार्य महोदयकी रचना शैली मधुर सुललित तथा आकर्षक है। जर्मनी के सुप्रसिद्ध विद्वान् स्वर्गत डाक्टर जे० जौली इस कृति के अन्वेषण में कई वर्षों तक लगातार सचेष्ट रहे परन्तु उन्हें इस ग्रन्थ को सर्वाङ्ग-पूर्ण देखने का सौभाग्य प्राप्त न हो सका । हमने भी इस ग्रन्थ की हस्तलिखित प्रति ढूंढने में प्रबल प्रयत्न किया। सौभाग्यवश इस ग्रन्थ की पांच प्रतियां हमें मिलीं। जिनके आधार पर यथोचित संशोधन कर वैद्यों के उपकारार्थ यह ग्रन्थ प्रकाशित किया है । यह अत्यन्त प्राचीन ग्रन्थ है । ग्रन्थकार की योग्यता को देखकर ही कई विद्वान् उसे वाग्भट का पुत्र मानते हैं। इस पुस्तक के साथ ग्रन्थकार तीसटा-चार्य के पुत्र श्री चन्द्रटाचार्य द्वारा विरचित संस्कृत टीका तथा सर्व साधारण के लाभ के लिये आयुर्वेदाचार्य जयदेव विद्यालङ्कार कृत सरल एव शुद्ध हिन्दी अनुवाद भी मुद्रित कर दिया है । चन्द्रटाचार्य की संस्कृत टीका के विषय में लिखना तो सूर्य को दीपक दिखाना है। ऐसी सरल, सुविस्तृत तथा उत्तम व्याख्या आयुर्वेद के किसी भी ग्रन्थ पर नहीं मिलेगी। तथाच टीका में आत्रेय, चक्षुष्येण, क्षारपाणि, खरनाद प्रभृति आचार्यों के विलुप्तप्राय ग्रन्थों से उद्धरण भी दिये गये हैं। इस टीका में एक और भी यह विशेषता है कि यह ग्रन्थकार के पुत्र ने बनाइ है। पिता के भावों को जितना पुत्र समझता है उतना अन्य नहीं। इस ग्रन्थ में आयुर्वेद के आठों अङ्गों का वर्णन है। काय-चिकित्सा के वर्णन में तो कमाल ही कर दिया है । इसमें ऐसी सुलभ ... क औषधियों का वर्णन है जिनसे साधारण गृहस्थी भी लाभ ... आयुर्वेद के पुस्तकालयों में इसकी एक २ प्रति अवश्य ... चिकित्सा प्रारम्भ करने वालों के लिये अत्यन्त उपादेय ... श्वेत चिकने कागज़ों पर छपाई गई है। जिल्द अत्युत्तम ... मूल्य ... ल ४) रुपये मात्र। डाकव्यय पृथक् ।

... का पताः—

अध्यक्ष

... मित्र औषधालय, लाहौर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts